PAŃSTWOWE MUZEUM ARCHEOLOGICZNE
w Warszawie

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

BULLETIN ARCHÉOLOGIQUE POLONAIS

TOM (VOL.) LXIII
2012

WARSZAWA 2012 VARSOVIE

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

TOM LXIII

Tom ten Redakcja poświęca pamięci

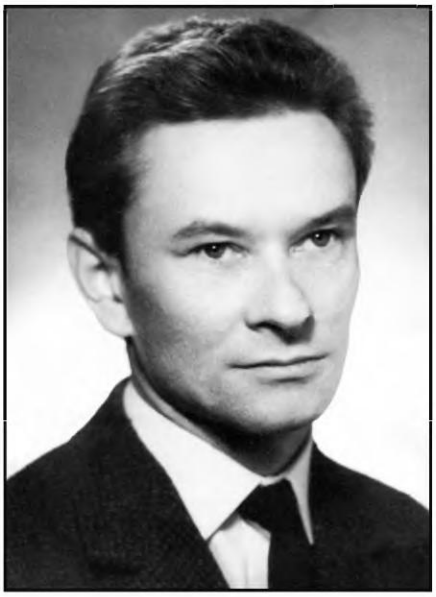

Prof. dr. hab. Jerzego Okulicza-Kozaryna
(15.04.1931–15.09.2012)

pracownika Państwowego Muzeum Archeologicznego w latach 1950–1962, przez wszystkie lata swojej aktywności zawodowej życzliwego współpracownika naszego Muzeum, inicjatora i współorganizatora Seminarium Bałtyjskiego

Redaguje zespół / Editorial staff:
dr Jacek Andrzejowski (sekretarz redakcji / managing editor), dr Wojciech Brzeziński (redaktor naczelny / editor in chief),
prof. dr hab. Teresa Dąbrowska (zastępczyni redaktora naczelnego / subeditor), mgr Grażyna Orlińska,
mgr Radosław Prochowicz, mgr Barbara Sałacińska, mgr Andrzej Jacek Tomaszewski, mgr Katarzyna Watemborska-Rakowska

Recenzenci tomu / Peer-reviewed by:
dr hab. prof. UMCS Jerzy Libera, prof. dr hab. Renata Madyda-Legutko, prof. dr hab. Magdalena Mączyńska,
prof. dr hab. Wojciech Nowakowski, dr hab. prof. UR Andrzej Pelisiak, dr Wojciech Wróblewski

Tłumaczenia / Translations:
Anna Kinecka
Jacek Andrzejowski, Witold Grużdź

Korekta / Proof-reading
Autorzy
Katarzyna Watemborska-Rakowska

Skład i łamanie / Layout:

JRJ

Rycina na okładce: półwytwór narzędzia dwuściennego z Ożarowa. Rys. Lidia Kobylińska

Cover picture: bifacial tool preform from Ożarów. Drawn by Lidia Kobylińska

© Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 2012

© Autorzy, 2012

Państwowe Muzeum Archeologiczne jest instytucją
finansowaną ze środków
Samorządu Województwa Mazowieckiego

Mazowsze.
serce Polski

Sprzedaż publikacji Państwowego Muzeum Archeologicznego prowadzona jest w salach wystawowych muzeum,
ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa.
Wydawnictwa można zamawiać telefonicznie (+48 22 5044 872, +48 22 5044 873)
lub pod adresem mailowym (wydawnictwapma@pma.pl).

Pełen spis zawartości „Wiadomości Archeologicznych": http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl

List of contens of "Wiadomości Archeologiczne": http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl

Adres redakcji / Editorial office:
Państwowe Muzeum Archeologiczne, ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa
tel.: +48 (22) 5044 841, +48 (22) 5044 813; fax: +48 (22) 831 51 95;
e-mail: j.andrzejowski@wiadomosci-archeologiczne.pl

http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl

Streszczenia dostępne są w bazie danych: / The summaries are available at database of:
The Central European Journal of Social Sciences and Humanities – http://cejsh.icm.edu.pl

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

Tom (Vol.) LXIII

SPIS TREŚCI

Contents

ROZPRAWY

Witold Grużdź, Wybrane aspekty form dwuściennych we wczesnej epoce brązu na przykładzie materiałów z pola górniczego w Ożarowie 3
Selected Aspects of Early Bronze Age Bifacial Form Manufacture Exemplified by Lithic Material from the Exploitation Field at Ożarów

MATERIAŁY

Mirosława Andrzejowska, Warszawa-Grochów „ul. Górników" – cmentarzysko z wczesnej epoki żelaza 33
Warszawa-Grochów, Site "ul. Górników" – a Grave-Field from the Early Iron Age

Katarzyna Czarnecka, Materiały z wielokulturowej osady i cmentarzyska kultury przeworskiej na stanowisku 1 i 2 w w Oronnem, pow. garwoliński 115
Materials from a Multicultural Settlement and a Przeworsk Culture Grave-Field at Oronne, Distr. Garwolin, Site 1 and 2

Kalina Skóra, Monika Troszczyńska-Antosik, Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Waplewie, pow. olsztyński 145
A Roman Period Grave-Field at Waplewo, Distr. Olsztyn

Witold Bender, Teresa Dąbrowska, Materiały ze stan. 1 w Wólce Łasieckiej, gm. Bolimów, pow. skierniewicki 161
The Archaeology at Wólka Łasiecka 1, Comm. Bolimów, Distr. Skierniewice

ODKRYCIA

Tomasz Rakowski, Michał Zasłona, Nowe znalezisko złotego wisiorka kulistego z Węgrowa, pow. *loco* 227
A Recent Find of a Roman Period Gold Foil Ball Pendant from Węgrów, Distr. *loco*

Agnieszka Jaremek, Magdalena Nowakowska, Zapinka typu mazurskiego z wyspy na Jeziorze Legińskim, pow. kętrzyński 232
A Mazurian Variant Fibula from an Island on Lake Legińskie, Distr. Kętrzyn

Marcin Woźniak, „Sarmacka" zapinka ze Słupna, pow. wołomiński 234
A "Sarmatian" Brooch from Słupno, Distr. Wołomin

Mirosław Rudnicki, Sławomir Miłek, Odkrycie bałtyjskiej zapinki tarczowatej nad Jeziorem Gopło 237
A Balt Plate Brooch Discovered at Lake Gopło

WYKAZ SKRÓTÓW / ABBREVIATIONS 241

M A T E R I A Ł Y

Wiadomości Archeologiczne, t. LXIII, 2012

MIROSŁAWA ANDRZEJOWSKA

WARSZAWA-GROCHÓW „UL. GÓRNIKÓW" – CMENTARZYSKO Z WCZESNEJ EPOKI ŻELAZA

WARSZAWA-GROCHÓW, SITE "UL. GÓRNIKÓW" – A GRAVE-FIELD FROM THE EARLY IRON AGE

Stanowisko wzmiankowane w literaturze również jako Witolin 2 lub Warszawa-Grochów ul. Ostrobramska (por. M. Gądzikiewicz 1954, s. 147) swoje oznaczenie lokalizacyjne zawdzięcza usytuowaniu przy nieistniejącej obecnie ulicy Górników, wytyczonej przed II wojną światową i widocznej na planach miasta wydawanych w latach 1935–1939 (Ryc. 1). Po wojnie zrezygnowano z budowy ulicy, która funkcjonowała jeszcze przez pewien czas administracyjnie. Obecnie teren stanowiska zajęty jest przez osiedle mieszkaniowe powstałe pomiędzy ulicą Ostrobramską i biegnącą równolegle na południe od niej ulicą Perkuna (Ryc. 2). Zachodnią granicę znanego zasięgu stanowiska wyznaczała ulica Fotografów, dzisiaj również nieistniejąca.

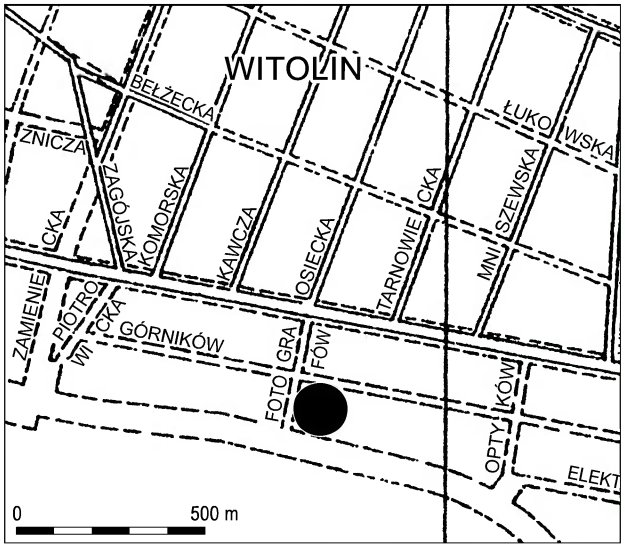

Ryc. 1. W a r s z a w a - G r o c h ó w. Wycinek planu miasta z 1935 roku z siatką projektowanych ulic (http://en.wikipedia.org/wiki/File:Warszawa 1935.png [10.2012]) z zaznaczoną lokalizacją stanowiska „ul. Górników". Oprac. graficzne J. Andrzejowski

Fig. 1. W a r s z a w a - G r o c h ó w. Fragment of a city map from 1935 showing the grid of streets planned in that district (http://en.wikipedia.org/wiki/File:Warszawa 1935.png [10.2012]) and the location of the site "Górników Street". Graphic elaboration J. Andrzejowski

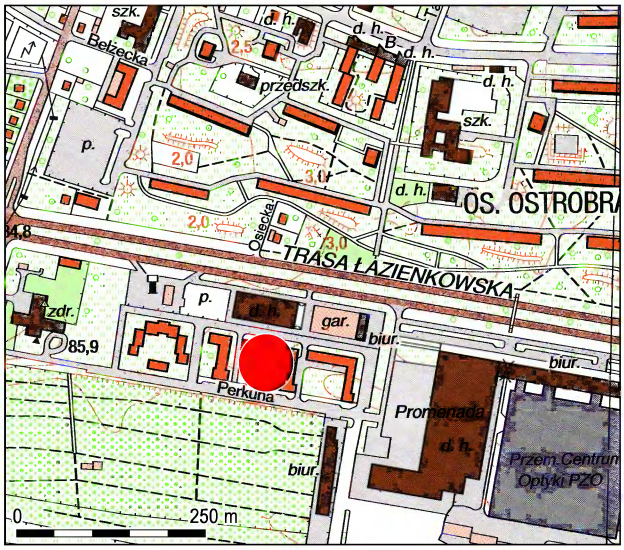

Ryc. 2. W a r s z a w a - G r o c h ó w. Plan sytuacyjny – położenie stanowiska „ul. Górników" w obrębie współczesnej zabudowy (*Mapa topograficzna Polski, N-34-139-A-c-2*, Warszawa 2004). Oprac. graficzne J. Andrzejowski

Fig. 2. W a r s z a w a - G r o c h ó w. Map showing the location of site "Górników Street" within the modern built environment (*Mapa topograficzna Polski, N-34-139-A-c-2*, Warszawa 2004). Graphic elaboration J. Andrzejowski

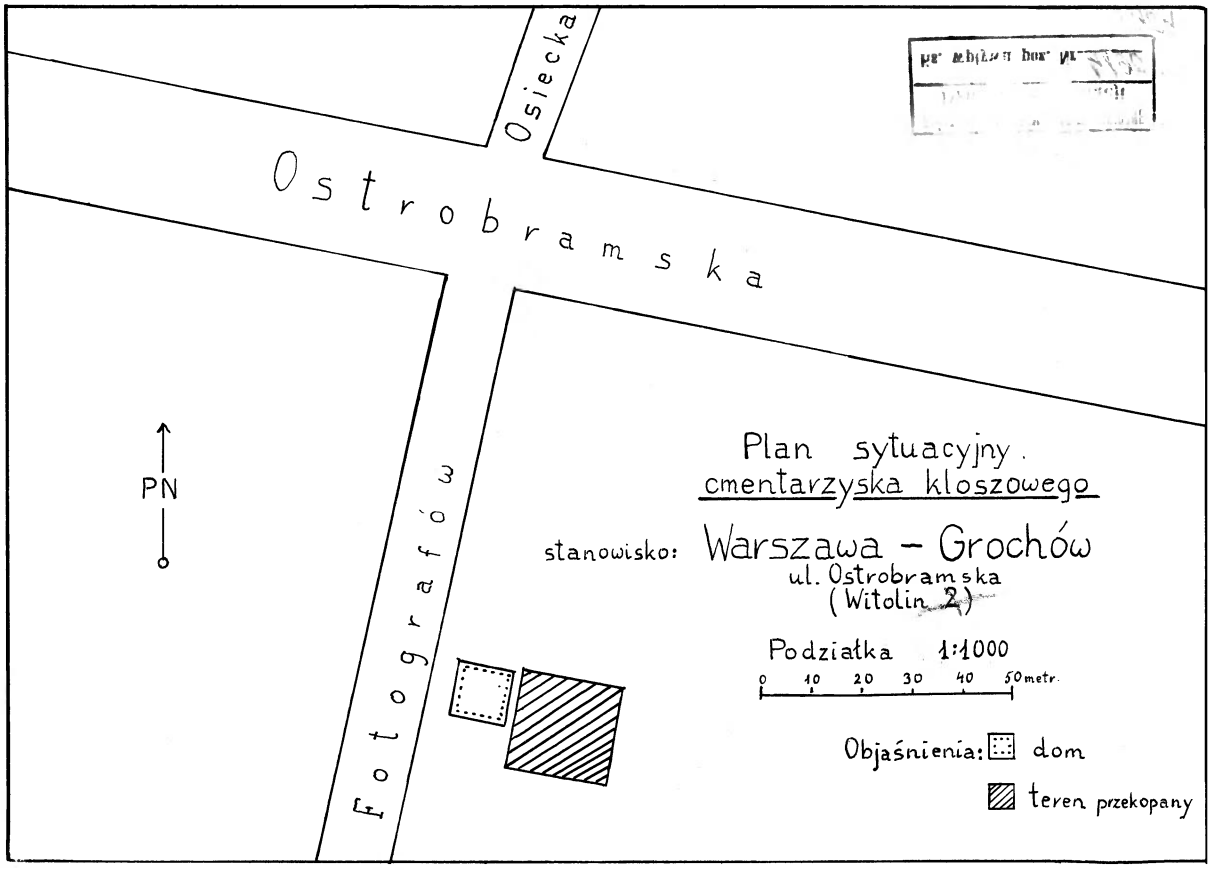

Ryc. 3. Warszawa - Grochów. Plan terenu badanego przez M. Gądzikiewicz w 1947 roku (archiwum PMA, skan w skali ⅔)
Fig. 3. Warszawa - Grochów. Plan of the area investigated in 1947 by M. Gądzikiewicz (PMA archive, scan in ⅔ scale)

Pierwsze informacje o znajdowaniu grobów ciałopalnych na wskazanym wyżej terenie pochodzą z 1946 roku. Zgłoszenie odkrycia naczyń z prochami w pobliżu zniszczonego w czasie wojny, jedynego wówczas domu przy ulicy Fotografów (Ryc. 3), zaowocowało w czerwcu 1947 roku badaniami wykopaliskowymi Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie (dalej PMA). Prowadząca je Maria Gądzikiewicz w dzienniku badań zanotowała, że stanowisko obejmuje kulminację rozległej, parabolicznej wydmy, w znacznej części biegnącej wzdłuż ulicy Ostrobramskiej (Ryc. 4).

Prace terenowe, trwające 14 dni roboczych, objęły kwadrat o boku 20 m usytuowany w rejonie przypadkowych znalezisk i przyniosły odkrycie 12 obiektów cmentarzyska kultury grobów kloszowych. Znajdujące się w zbiorach PMA materiały z tych badań zainwentaryzowane są pod numerem III/1465.

W 1956 i 1968 roku wpłynęły zgłoszenia kolejnych odkryć z terenu posesji przy ul. Górników 24. Znaleziska pochodzące z interwencji Andrzeja Kempistego oraz Teresy Węgrzynowicz i Elżbiety Kowalczewskiej (J. Głosik 1975, s. 459, poz. 166), również dostarczone do PMA, nie były, podobnie jak wyniki badań M. Gądzikiewicz, dotychczas publikowane.

W 1973 roku teren zajmowany przez cmentarzysko, na skutek zagrożenia licznymi inwestycjami, objęto badaniami ratowniczymi prowadzonymi do 1975 roku przez Pracownię Archeologiczno-Konserwatorską PKZ Oddział w Warszawie (dalej PKZ), początkowo pod kierunkiem Jana Michalskiego, a następnie Hanny Młynarczyk. Wykopy ulokowane były na południowym skłonie wydmy; przebadano zwarty obszar przylegający do zabudowań usytuowanych przy ulicy Górników oraz wąski pas biegnący w kierunku ulicy Perkuna, a także powierzchnię 150 m^2 po zachodniej stronie ulicy Fotografów (Ryc. 4). W strefie planowanego poszerzenia południowego pasa ulicy Ostrobramskiej założono niewielki (9×5 m) wykop sondażowy, w którym nie stwierdzono obiektów starożytnych. Rezultaty tych badań były przedmiotem niepublikowanego opracowania H. Młynarczyk[1]. Dwa lata po ich zakończeniu zostały skrótowo przedstawione w „Sprawozdaniach Archeologicznych" (H. Młynarczyk 1977). W 1999 roku materiały zabytkowe z badań PKZ decyzją

[1] Praca pt. *Cmentarzysko kultury grobów kloszowych Warszawa-Grochów, ul. Ostrobramska. Materiały z badań w latach 1973–1975*, wykonana w Instytucie Archeologii UW na Podyplomowym Studium Muzealnictwa i Konserwatorstwa Archeologicznego w 1977 roku, nie była wykorzystywana w niniejszym artykule.

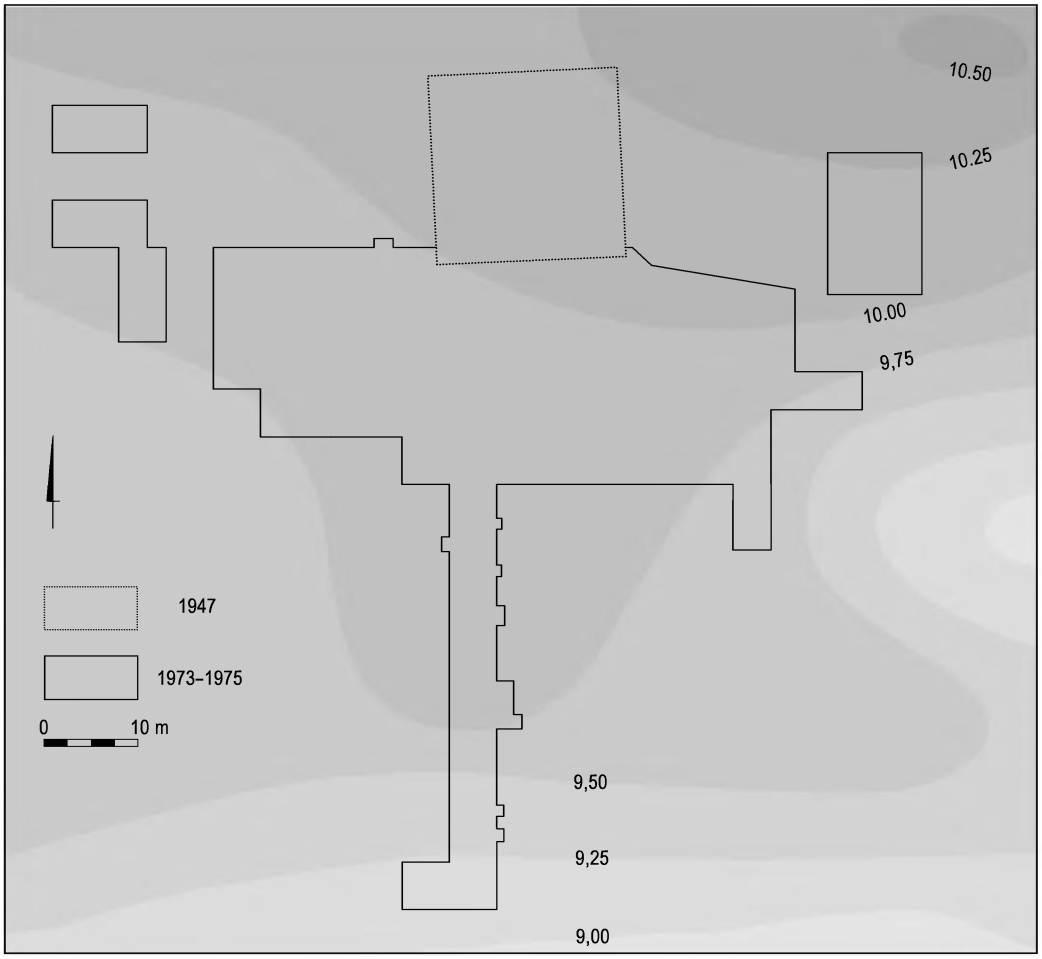

Ryc. 4. W a r s z a w a - G r o c h ó w. Zarysy wykopów na tle planu warstwicowego. Oprac. graficzne J. Andrzejowski
Fig. 4. W a r s z a w a - G r o c h ó w. Outline of trenches on a contour map. Graphic elaboration J. Andrzejowski

Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Warszawie stały się własnością PMA. Zainwentaryzowane są pod numerami III/6049 i V/7227.

W trakcie wszystkich sezonów badań przekopano na stanowisku łącznie 2343 m^2 powierzchni. Zadokumentowano 113 obiektów, z tego 78 określono kulturowo i chronologicznie. Poza grobami z cmentarzyska kultury grobów kloszowych odsłonięto obiekty przypisane kulturze pomorskiej i kulturze łużyckiej oraz 8 obiektów cmentarzyska wczesnośredniowiecznego, w tym dobrze zachowane groby szkieletowe (H. Młynarczyk 1977, s. 123, 127). W niniejszym opracowaniu przeprowadziłam ponowną analizę wszystkich odkryć i dokonałam własnej oceny charakteru wyróżnionych obiektów i ich przynależności chronologiczno-kulturowej. Poniższy artykuł zawiera prezentację i omówienie wszystkich znalezisk z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza (Ryc. 5). Obiekty cmentarzyska wczesnośredniowiecznego będą przedmiotem odrębnego opracowania, które zostanie zamieszczone w „Wiadomościach Archeologicznych".

Dokumentację badań M. Gądzikiewicz, poza osobno sporządzonym planem sytuacyjnym i planem rozmieszczenia obiektów, stanowi dziennik badań zawierający opisy odkryć oraz ołówkowe szkice lepiej zachowanych zespołów grobowych. Na ich podstawie wykonane zostały współczesne przerysy, wykorzystane jako ilustracje omawianych znalezisk. Pomocne w ustalaniu inwentarzy grobowych były także sporządzone przez autorkę badań karty niektórych obiektów i rysunki wybranych naczyń.

Odtwarzając zawartość poszczególnych zespołów z lat 1973–1975 korzystałam z dokumentacji polowej przekazanej wraz z zabytkami (rysunki polowe, fotografie obiektów, inwentarze, dzienniki) oraz ze sprawozdań sporządzanych przez J. Michalskiego i H. Młynarczyk po każdym sezonie badań. Naczynia ceramiczne, w znacznej mierze klejone bezpośrednio po zakończeniu wykopalisk przez PKZ, były także w pewnej części wyklejane lub ponownie rekonstruowane w Pracowni Ceramicznej PMA po ich przejęciu. Zabytki nieceramiczne w całości zostały oczyszczone, częściowo zrekonstruowane i zabezpieczone w pracowniach konserwatorskich PMA. Rysunki tuszem obiektów wykonano w Pracowni Dokumentacji Wizualnej PMA na podstawie dokumentacji polowej, a zabytków wchodzących w skład ich inwentarzy według współczesnych ołówkowych podrysów przygotowanych przez autorkę niniejszego opracowania (ceramika) lub

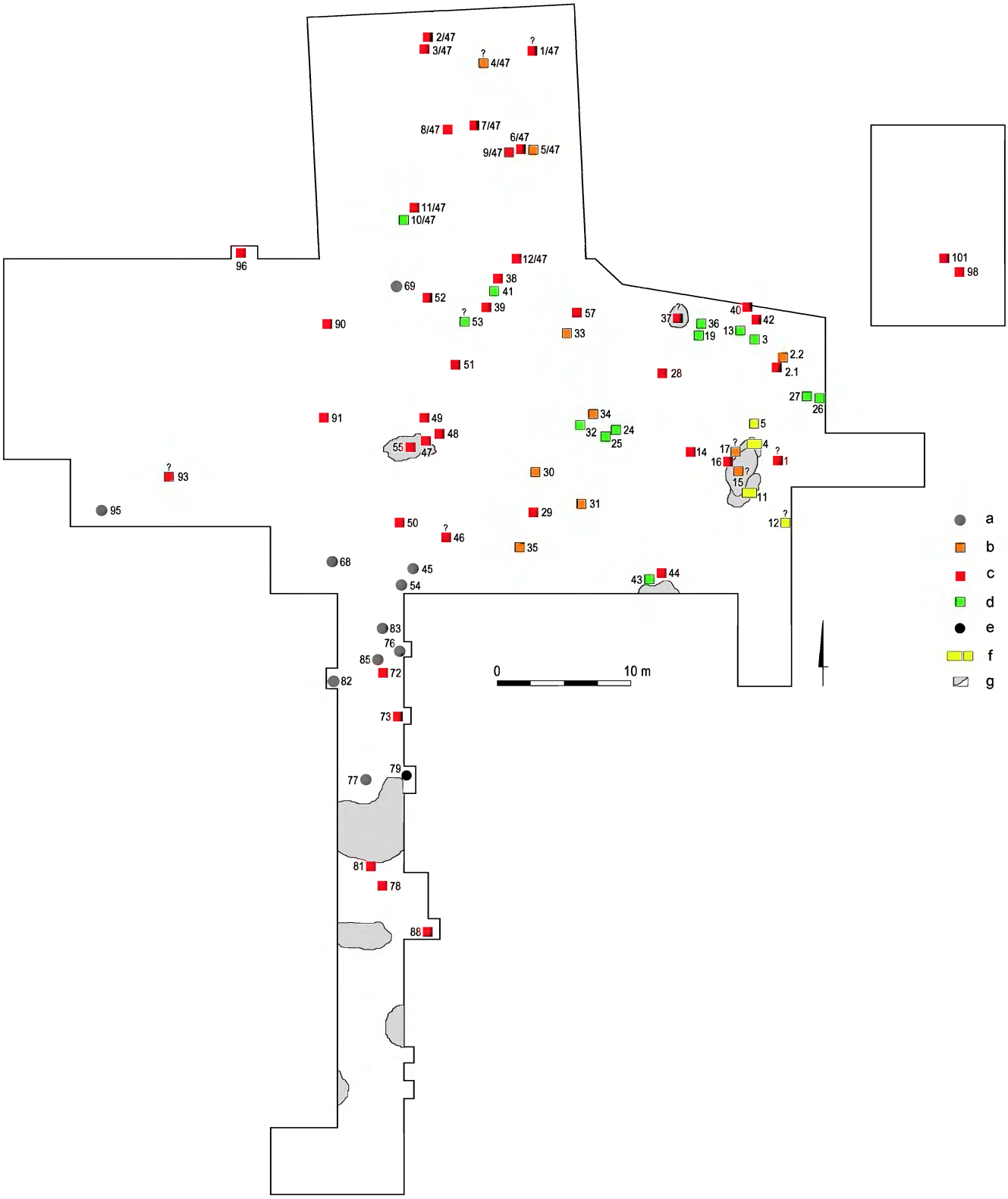

Ryc. 5. W a r s z a w a - G r o c h ó w. Rozkład obiektów na stanowisku: a – jamy, b – groby popielnicowe, c – groby kloszowe, d – groby jamowe, e – grób zniszczony, f – groby kultury pomorskiej, g – zniszczenia nowożytne.
Oprac. graficzne M. Andrzejowska, J. Andrzejowski

Fig. 5. W a r s z a w a - G r o c h ó w. Distribution of features: a – pits, b – urn graves, c – cloche graves, d – pit graves, e – destroyed graves, f – Pomeranian Culture graves, g – modern damages.
Graphic elaboration M. Andrzejowska, J. Andrzejowski

z natury (pozostałe). W niektórych przypadkach, gdy naczynia zaginęły, względnie uległy wtórnemu, znacznemu uszkodzeniu, konieczne było sięgnięcie do włączonych do dokumentacji polowej stanowiska rysunków zabytków lub ich rysunkowych rekonstrukcji, wykonanych w PKZ przez Jana Michalskiego i Marka Puszkarskiego, sygnowanych w katalogu *J.M.* lub *M.P.*

Znacząca większość materiałów kostnych, zarówno z roku 1947, jak i z badań PKZ, została przekazana do analiz specjalistycznych. Ekspertyzę antropologiczną i ocenę szczątków zwierzęcych przeprowadził w latach 1973–1975 Andrzej Malinowski. Analizę kilku niewielkich porcji kości pozostawionych z materiałem ceramicznym, a wcześniej niezbadanych, oraz pochodzących z przypadkowego odkrycia w 1968 roku, wykonał współcześnie Łukasz Maurycy Stanaszek (Ł.M.S.).

Z notatek Marii Gądzikiewicz z badań w 1947 roku oraz z dzienników i sprawozdań z lat 1973–1975 wynika, że obszar stanowiska był w znacznym stopniu zniszczony. W warstwie współczesnego humusu i śmieci zalegających na jego powierzchni licznie występowały ułamki ceramiki i przepalone kości. Niektóre obiekty odkrywano na głębokości kilkudziesięciu centymetrów od powierzchni ziemi, jednak stropy wielu grobów i jam odsłaniano w humusie, a część znalezisk wystąpiła na złożu wtórnym. W dołach i wkopach, często o charakterze śmietniskowym, znajdowano potłuczone naczynia i inne pozostałości całkowicie zdewastowanych obiektów. Notowano też przypadki częściowego naruszenia grobów, z których po rozbiciu klosza wyjmowana była popielnica a jej zawartość wysypywana.

MATERIAŁY

Trudności w ustaleniu pierwotnego umiejscowienia oraz w interpretacji rodzaju i charakterystyki sporej części znalezisk, a także niemożność określenia rzeczywistej zawartości wielu zespołów spowodowały, że w opisie katalogowym odkryć używam neutralnego określenia „obiekt". Obiekty z badań systematycznych oznaczone są numerami polowymi zapisanymi cyframi arabskimi – dla wykopalisk M. Gądzikiewicz łamanymi przez dwucyfrową końcówkę roku badań, pozostałe, z badań PKZ, bez dodatkowego znacznika. Zespoły znalezisk, pozyskanych przez A. Kempistego i T. Węgrzynowicz z dwóch przypadkowych odkryć, oznaczono literami A i B. Luki w ciągłej numeracji obiektów wynikają z pominięcia grobów wczesnośredniowiecznych oraz tych odkryć, które już na etapie wstępnej analizy zostały uznane za współczesne wkopy lub twory przyrodnicze. Opisowi i dalszemu opracowaniu poddano łącznie 82 obiekty – pierwotne lub powstałe wtórnie, w wyniku zgromadzenia w jednym miejscu resztek zniszczonych grobów.

Materiały z badań w 1947 roku

Obiekt 1/47

Całkowicie zniszczony grób, prawdopodobnie kloszowy (Ryc. 6). Na głęb. 65 cm od powierzchni ziemi odkryto ułamki ceramiki wsypane do dołu o średn. ok. 50 cm i głęb. ok. 35 cm. W jego wypełnisku znajdowały się również przemieszane fragmenty przepalonych kości, kawałki węgli drzewnych oraz drobiny stopionego brązu.

1. Klosz (?). Kilkadziesiąt fragmentów dużego jajowatego naczynia z wygiętą na zewnątrz krawędzią zdobioną wyraźnym karbowaniem (palcowe zaszczypywania). Powierzchnie czerwonawobrązowe, wewn. gładzona, zewn. pod krawędzią gładka, niżej słabo chropowacona, przecierana. Średn. wylewu ok. 36 cm (Ryc. 7a). **2.** Fragment lejkowatej szyjki naczynia

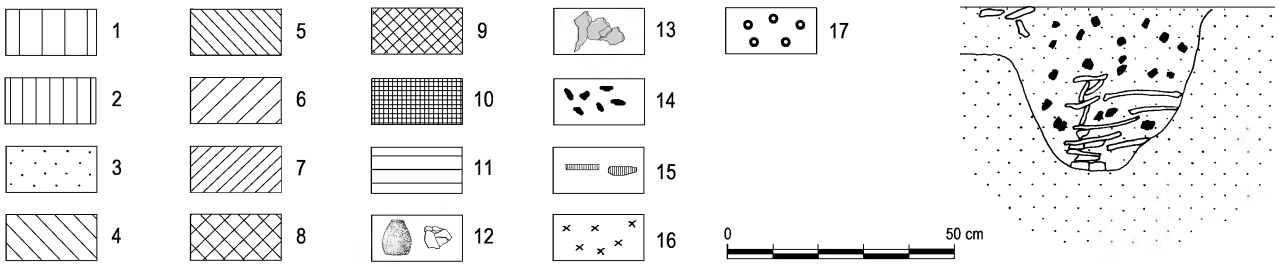

Ryc. 6. W a r s z a w a - G r o c h ó w. Profil obiektu 1/47.
Legenda (dotyczy wszystkich rysunków obiektów): współczesne wkopy (1), humus (2), żółty piasek (3), brązowy piasek (4), brunatny piasek (5), szary piasek (6), ciemnoszary piasek (7), szarobrązowy piasek (8), szarobrunatny piasek (9), czarna, przepalona ziemia (10), glina (11), naczynia i ułamki ceramiki (12), kamienie (13), węgle drzewne (14), polepa (15), przepalone kości (16), drobne przedmioty z brązu (17). Rys. A. Potoczny
Fig. 6. W a r s z a w a - G r o c h ó w. Profile of feature 1/47.
The key (applies to all the drawings): modern (1), top-soil (2), yellow sand (3), tawny-brown sand (4), brown sand (5), grey sand (6), dark grey sand (7), grey tawny-brown sand (8), grey-brown sand (9), burnt soil, black (10), clay (11), clay pots and sherds (12), stones (13), charcoal (14), daub (15), burnt bones (16), small objects of bronze (17). Drawn by A. Potoczny

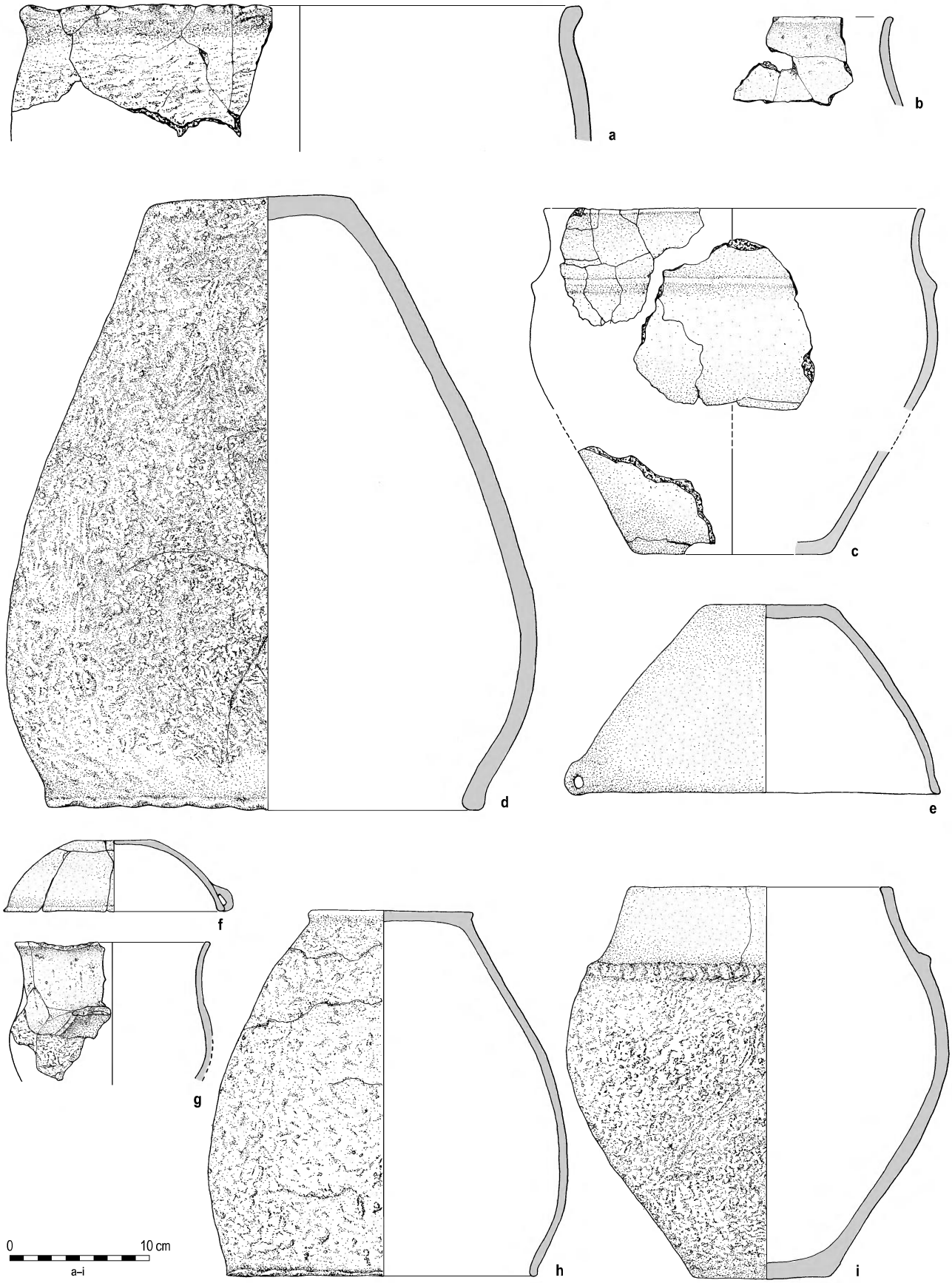

Ryc. 7. Warszawa - Grochów. Ceramika z obiektu 1/47 (a.b), z obiektu 2/47 (c–e.i) i z obiektu 3/47 (f–h). Rys. A. Potoczny
Fig. 7. Warszawa - Grochów. Pottery from feature 1/47 (a.b), from feature 2/47 (c–e.i) and from feature 3/47 (f–h). Drawn by A. Potoczny

o powierzchniach brązowych, dobrze wygładzonych (Ryc. 7b).
I. Kości (13 g): 1. *Adultus*; 2. Fragment łopatki owcy/kozy.

Obiekt 2/47
Grób kloszowy (Ryc. 8b). Klosz posadowiony na głęb. 110 cm, w czystym piasku, ustawiony był na skorupach gładzonego naczynia, stanowiących równocześnie podkładkę pod popielnicę. Wewnątrz popielnicy nakrytej misą odwróconą do góry dnem znajdowały się przepalone kości.
1. Klosz. Naczynie jajowate, nieco niesymetryczne, z wysoko uniesionym brzuścem i lekko pogrubioną, karbowaną krawędzią. Powierzchnia zewn. chropowacona, brązowa z szarymi plamami, wewn. czarna, gładzona. Wys. 43–44 cm, średn. dna 15 cm, brzuśca 38 cm, wylewu 31–32 cm (Ryc. 7d). **2.** Popielnica. Naczynie baniaste z wysoko osadzonym brzuścem i wyodrębnioną szyjką, podkreśloną karbowaną listwą. Powierzchnia zewn. brązowa, chropowacona, na szyjce wygładzona, wewn. czarna, gładzona. Wys. 26–27 cm, średn. dna 10,5 cm, brzuśca 27–28 cm, wylewu 19 cm (Ryc. 7i). **3.** Misa. Naczynie stożkowate, z niewielkim uszkiem umieszczonym przy krawędzi. Powierzchnie gładzone, zewn. brunatna, wewn. czarna. Wys. 13 cm, średn. dna 9 cm, wylewu 25 cm (Ryc. 7e). **4.** Podkładka. Częściowo zrekonstruowane rysunkowo naczynie z wysoko umieszczonym brzuścem i wyodrębnioną szyjką, podkreśloną dookolną, gładką listwą. Powierzchnie gładzone, czarno-brązowe, plamiste. Wys. ok. 25–27 cm, średn. dna ok. 14 cm, brzuśca ok. 29 cm, wylewu ok. 25–27 cm (Ryc. 7c).
I. Kości (690 g): 1. *Infans* II (7–10 lat); 2. *Infans* II (7–10 lat).

Obiekt 3/47
Grób kloszowy (Ryc. 8a). Usytuowany w odległości ok. 60 cm od grobu 2/47. Mały klosz odwrócony do góry dnem, posadowiony w czystym piasku na głęb. 85 cm od powierzchni ziemi, osłaniał mocno uszkodzoną, nakrytą misą popielnicę, zawierającą drobne, przepalone kości. Przestrzeń pomiędzy kloszem a naczyniem z ciałopaleniem nie była wypełniona piaskiem.
1. Klosz. Naczynie jajowate z karbowaną krawędzią. Dno lekko wyodrębnione. Powierzchnia zewn. brązowa, chropowacona, wewn. czarna, gładzona. Wys. 26 cm, średn. dna 12 cm, brzuśca 25 cm, wylewu ok. 21 cm (Ryc. 7h). **2.** Popielnica. Fragmenty cienkościennego kubka z baniastym brzuścem i wysoką, lejkowatą szyjką. Ucho utrącone. U dolnej nasady ucha pozostałość gładkiej listewki – „wąsa". Powierzchnie czarne, starannie wygładzone, miejscami silnie złuszczone. Średn. brzuśca ok. 14,5 cm, wylewu ok. 14 cm (Ryc. 7g). **3.** Misa. Fragmenty cienkościennego naczynia z niewielkim uszkiem i słabo zaznaczonym wgięciem pod krawędzią. Powierzchnie brunatnobrązowe, gładzone. Wys. 5 cm, średn. dna 5,5 cm, wylewu 16 cm (Ryc. 7f).
I. Kości (120 g): 1. *Infans* I (2–4 lata); 2. *Infans* I (2–4 lata).

Obiekt 4/47
Grób, zapewne popielnicowy, zniszczony prawdopodobnie w czasie kopania pobliskiego dołu na śmieci. Resztki grobu odkryto na głęb. ok. 60 cm od powierzchni ziemi w postaci umieszczonych na wtórnym złożu pozostałości popielnicy, węgli drzewnych i przepalonych kości, nakrytych ułamkami miski.
1. Fragmenty baniastego naczynia ze słabo wyprofilowaną, krótką szyjką. Dno lekko wyodrębnione. Powierzchnia zewn. w górnej części szarobrązowa, gładzona, niżej czerwonawobrązowa, drobno chropowacona, przecierana. Powierzchnia wewn. czarna, gładzona. Wys. rekonstruowana ok. 25,5 cm, średn. dna 12 cm, brzuśca 29–30 cm, wylewu ok. 26,5 cm (Ryc. 9a). **2.** Misa. Fragmenty naczynia z zachowanym małym występem uformowanym pod lekko wywiniętą na zewnątrz krawędzią. Powierzchnie brązowe, zewn. wyrównana, wewn. gładzona. W masie ceramicznej widoczna obfita domieszka białego i różowego tłucznia kamiennego. Średn. wylewu ok. 17 cm (Ryc. 9b).
I. Kości (10 g): 1. *Infans* I (4–5 lat).

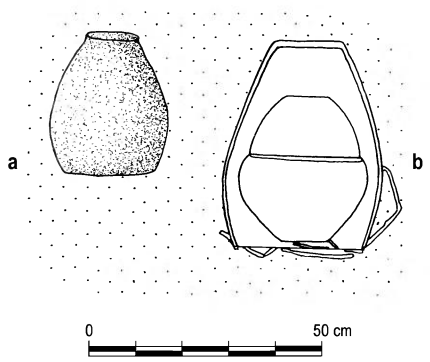

Ryc. 8. Warszawa-Grochów. Przekrój obiektu 2/47 (b) i profil obiektu 3/47 (a). Rys. A. Potoczny
Fig. 8. Warszawa-Grochów. Cross-section of feature 2/47 (b) and profile of feature 3/47 (a). Drawn by A. Potoczny

Obiekt 5/47
Grób popielnicowy. Odkryty na głęb. ok. 70 cm od powierzchni ziemi. Naczynie z drobnymi, przepalonymi kośćmi umieszczone w czystym piasku, nakryte było resztkami uszkodzonej misy, której fragmenty znajdowały się również we wnętrzu popielnicy.
1. Popielnica. Naczynie jajowate z lekko pogrubioną krawędzią. Powierzchnia zewn. czerwonawobrązowa, słabo wyrównana, wewn. czarna, gładzona. Wys. 18 cm, średn. dna 9 cm, brzuśca 19 cm, wylewu 16 cm (Ryc. 9d). **2.** Misa. Fragmenty naczynia ze słabo wyodrębnionym dnem i lekko wywiniętą krawędzią. Powierzchnie gładzone, zewn. brązowa, wewn. szarobrązowa. Wys. 7 cm, średn. dna ok. 6 cm, wylewu ok. 18 cm (Ryc. 9c).
I. Kości (20 g): 1. *Infans* I (1–2 lata).

Obiekt 6/47
Grób kloszowy (Ryc. 10). Zlokalizowany w odległości ok. 65 cm od grobu 5/47. Klosz, posadowiony w czystym piasku na głęb. ok. 100 cm, miał całkowicie zniszczona część denną. Przepalone kości znajdowały się w dobrze zachowanej popielnicy nakrytej misą.
1. Klosz. Fragmenty wylewu i brzuśca jajowatego naczynia z nieznacznie rozchyloną na zewnątrz karbowaną krawędzią. Obie powierzchnie czerwonawobrązowe, wewn. gładzona, zewn. chropowacona z widocznymi ciągami palcowymi. Średn. wylewu ok. 30 cm. **2.** Popielnica. Naczynie jajowate z częściowo uszkodzonym wylewem z karbowaną krawędzią. Powierzchnia zewn. szarobrązowa, silnie chropowacona, wewn. szaroczarna, gładzona. Wys. 21 cm, średn. dna 11 cm, brzuśca 20 cm, wylewu

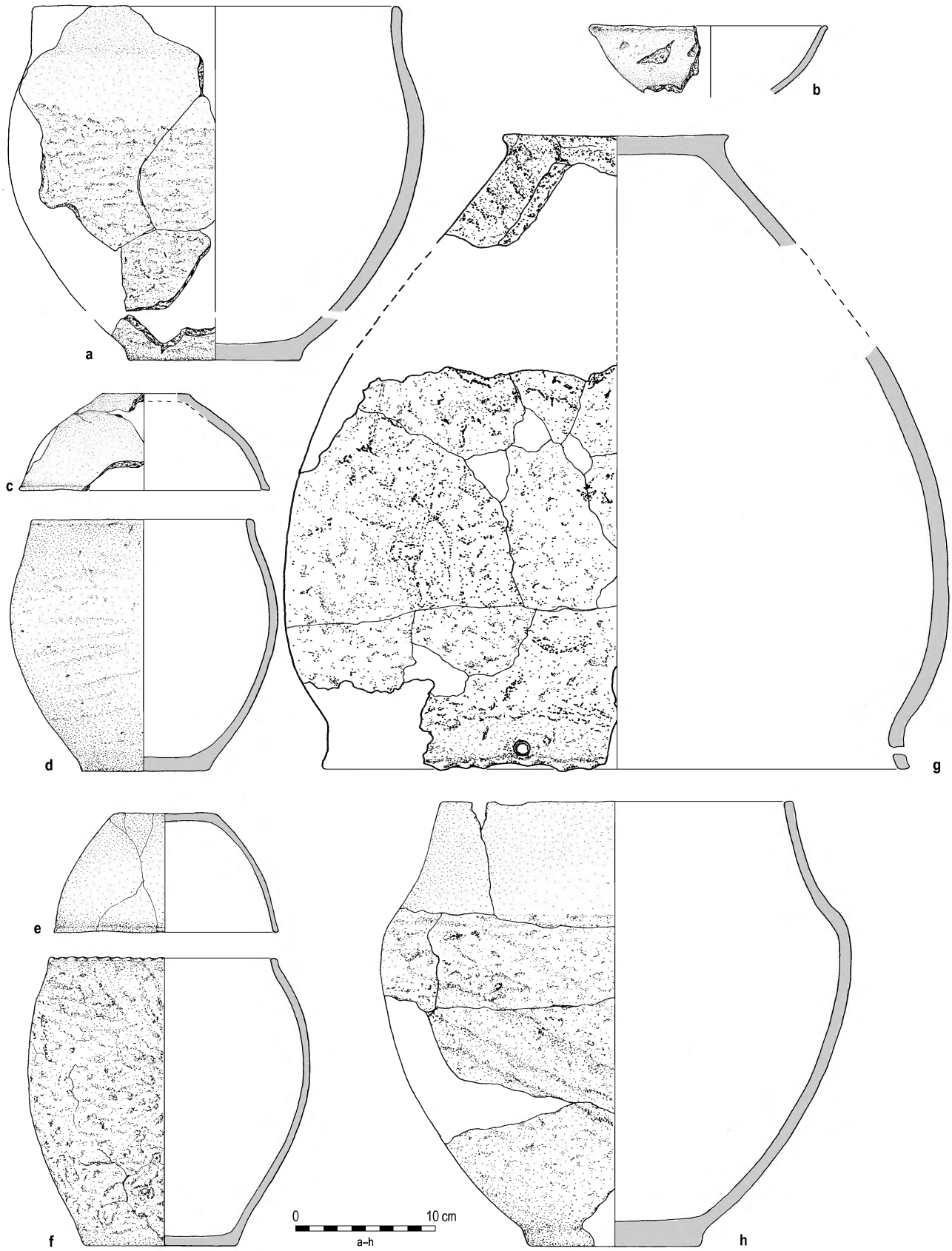

Ryc. 9. Warszawa - Grochów. Ceramika z obiektu 4/47 (a.b), z obiektu 5/47 (c.d), z obiektu 6/47 (e.f) i z obiektu 7/47 (g.h).
Rys. A. Potoczny

Fig. 9. Warszawa - Grochów. Pottery from feature 4/47 (a.b), from feature 5/47 (c.d), from feature 6/47 (e.f) and from feature 7/47 (g.h).
Drawn by A. Potoczny

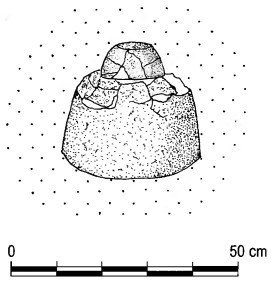

Ryc. 10. Warszawa-Grochów. Profil obiektu 6/47. Rys. A. Potoczny
Fig. 10. Warszawa-Grochów. Profile of feature 6/47. Drawn by A. Potoczny

ok. 16 cm (Ryc. 9f). **3.** Misa. Głębokie naczynie w przybliżeniu stożkowate, z nieznacznie pogrubionym wylewem. Powierzchnia zewn. brunatna, wyrównana, wewn. czarna, gładzona. Wys. 8 cm, średn. dna 7–7,5 cm, wylewu ok. 16,5 cm (Ryc. 9e). **4.** Częściowo zachowane dno czernionego, cienkościennego naczynia. Powierzchnia zewn. starannie wygładzona, wewn. gładzona, obecnie częściowo złuszczona. Średn. ok. 6 cm. **5.** Fragmenty dna i górnej części dużego naczynia z gładzoną szyjką, oddzieloną karbowaną listwą od chropowaconego brzuśca. Krawędź naczynia zapewne również karbowana. Powierzchnie czerwonawobrązowe, wewn. gładzona. Średn. dna ok. 13 cm, wylewu ok. 40 cm.
I. Kości (560 g): 1. *Infans* II – *iuvenis* (16–18 lat).

Obiekt 7/47
Grób kloszowy. Zniszczony w czasie kopania dołu na śmieci. Na głęb. ok. 90 cm od powierzchni ziemi odsłonięto dolną część dużego naczynia (klosza) ustawionego (zapewne wtórnie) w piasku, poniżej warstwy śmietniskowej. Naczynie to zawierało pozostałości popielnicy ze znaczą ilością przepalonych kości.
1. Klosz rekonstruowany rysunkowo. Duże, baniaste naczynie z krótką szyjką z karbowaną krawędzią. Na dwóch fragmentach szyjki, pod krawędzią, zachowane otworki o średn. ok. 0,6 cm. Dno wyodrębnione. Powierzchnia wewn. czarna, wygładzona, zewn. szyjki wyrównana, brzuśca grubo chropowacona. Wys. ok. 46 cm, średn. dna 16,5 cm, brzuśca ok. 48 cm, wylewu ok. 42 cm (Ryc. 9g). **2.** Popielnica. Fragmenty baniastego naczynia z wysoko umieszczonym brzuścem i z wyodrębnioną szyjką, podkreśloną niewielkim uskokiem. Dno wyraźnie wydzielone w „stopkę". Powierzchnia wewn. czarna, gładzona, zewn. szarobrązowa z czarnymi plamami, na szyjce gładzona, niżej słabo chropowacona, obmazywana. Wys. 32 cm, średn. dna 12,5 cm, brzuśca 33,5 cm, wylewu 25 cm (Ryc. 9h).
I. Kości (1480 g): 1. Mężczyzna *maturus*; 2. Przymieszka fragmentów trzonów kości dużego ssaka.

Obiekt 8/47
Grób kloszowy (Ryc. 11). Pod fragmentami mocno naruszonego klosza odsłonięto dolną część zniszczonej popielnicy, nakrytej misą odwróconą do góry dnem. Popielnica ustawiona

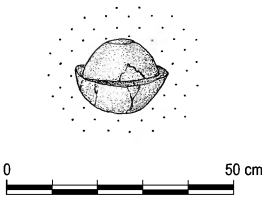

Ryc. 11. Warszawa-Grochów. Profil obiektu 8/47. Rys. A. Potoczny
Fig. 11. Warszawa-Grochów. Profile of feature 8/47. Drawn by A. Potoczny

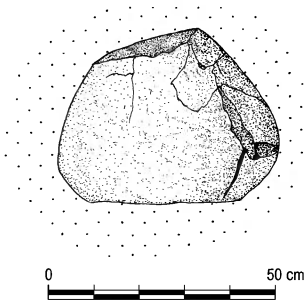

Ryc. 12. Warszawa-Grochów. Profil obiektu 9/47. Rys. A. Potoczny
Fig. 12. Warszawa-Grochów. Profile of feature 9/47. Drawn by A. Potoczny

w piasku na głęb. 86 cm zawierała niewielką ilość przepalonych, drobnych kości.
1. Klosz. Fragmenty wylewu i dolnej części jajowatego naczynia z lekko wywiniętą, karbowaną krawędzią i wyodrębnionym dnem. Powierzchnia zewn. szarobrązowa, wewn. brązowa. Wys. (wg rekonstrukcji M. Gądzikiewicz) ok. 26 cm, średn. dna 12 cm, wylewu 24 cm (Ryc. 13a). **2.** Popielnica. Fragmenty baniastego naczynia z lekko wyodrębnionym dnem, zachowanego do połowy brzuśca. Powierzchnie gładzone, zewn. brązowa z licznymi złuszczeniami, wewn. czarna. Średn. dna 9 cm, zach. wys. 9,5 cm (Ryc. 13c). **3.** Misa. Fragmenty półkulistego naczynia z parą występów na krawędzi. Powierzchnie brązowe, wygładzone. Wys. 6,5 cm, średn. dna 7,5 cm, wylewu 18 cm (Ryc. 13b).
I. Kości (100 g): 1. *Infans* I (6 lat).

Obiekt 9/47
Grób kloszowy (Ryc. 12). Na głęb. ok. 100 cm od powierzchni ziemi odkryto mocno uszkodzony klosz ze zniszczonym dnem. Ustawiony (wtórnie) w piasku na głęb. 130 cm osłaniał resztki popielnicy i misy, złożone pod nim wraz z ziemią przemieszaną z kawałkami szkła, cegieł i wapna.
1. Fragmenty klosza. Kilkadziesiąt niewielkich ułamków, w tym wylewu, jajowatego, silnie chropowaconego naczynia z karbowaną krawędzią. Obie powierzchnie brunatne, wewn. gładzona. **2.** Popielnica. Fragment górnej części dużego, baniastego naczynia z dość wysoką szyjką, podkreśloną plastyczną, lekko karbowaną listwą. Powierzchnia zewn. brunatna z czarnymi plamami, brzusiec chropowacony, szyjka dobrze wygładzona. Powierzchnia wewn. czarna, gładzona. Średn. wylewu ok. 30 cm (Ryc. 13f). **3.** Misa. Fragmenty półkulistego naczynia z lekkim wgięciem pod krawędzią. Powierzchnie gładzone, zewn. brunatna, wewn. czarna. Średn. wylewu ok. 20 cm (Ryc. 13e).

Obiekt 10/47
Grób jamowy (Ryc. 14). Koliste zaciemnienie o średn. ok. 30 cm odkryto na głęb. 60 cm od powierzchni ziemi. W górnej warstwie szarego, półkolistego wypełniska o miąższości ok. 16 cm znajdowały się drobne węgle drzewne oraz liczne przepalone kości, częściowo przemieszczone poza strop jamy.
I. Kości (2450 g): 1. Koń, głównie fragmenty kończyn.

Obiekt 11/47
Grób kloszowy (Ryc. 15). Na głęb. ok. 50 cm od powierzchni

ziemi odsłonięto zniszczoną, przydenną część klosza ustawionego na głęb. ok. 90 cm. W piasku wypełniającym jego wnętrze znaleziono jedynie dalsze ułamki naczynia. W pobliżu klosza, na głęb. ok. 70 cm, znajdował się mały dzbanek-przystawka.

1. Klosz. Kilkadziesiąt niewielkich fragmentów dużego, jajowatego naczynia z cylindrycznie uformowanym wylewem i karbowaną krawędzią. Powierzchnie szarobrunatne, zewn. chropowacona, obmazywana, wewn. gładzona. Średn. dna ok.

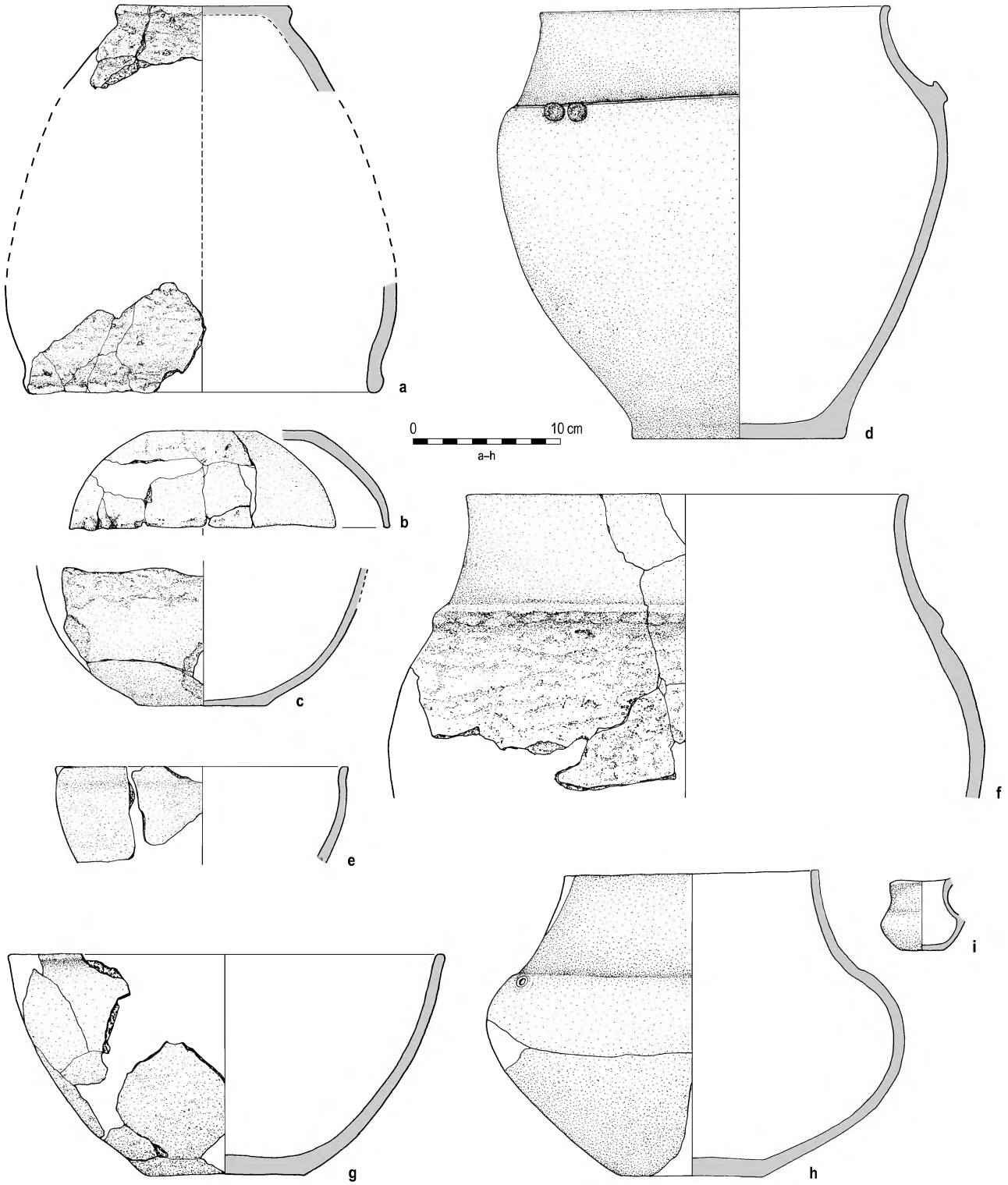

Ryc. 13. Warszawa-Grochów. Ceramika z obiektu 8/47 (a–c), z obiektu 9/47 (e.f), z obiektu 11/47 (i), z obiektu A (d) i z obiektu B (g.h). Rys. A. Potoczny

Fig. 13. Warszawa-Grochów. Pottery from feature 8/47 (a–c), from feature 9/47 (e.f), from feature 11/47 (i), from feature A (d) and from feature B (g.h). Drawn by A. Potoczny

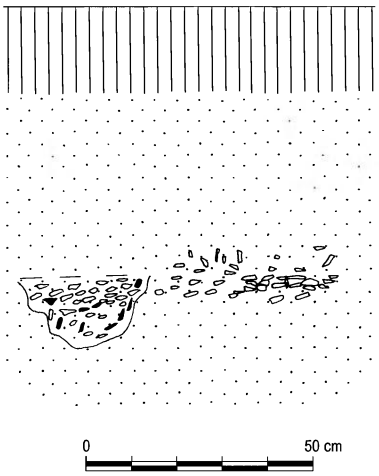

Ryc. 14. Warszawa-Grochów. Profil obiektu 10/47.
Rys. A. Potoczny
Fig. 14. Warszawa-Grochów. Profile of feature 10/47.
Drawn by A. Potoczny

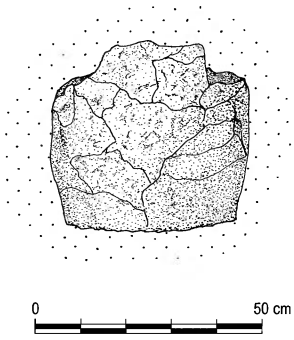

Ryc. 15. Warszawa-Grochów. Profil obiektu 11/47.
Rys. A. Potoczny
Fig. 15. Warszawa-Grochów. Profile of feature 11/47.
Drawn by A. Potoczny

24 cm, średn. wylewu ok. 55 cm. **2.** Miniaturowy profilowany dzbanek o powierzchniach brązowych, wygładzonych. Ucho utrącone. Wys. 4–4,5 cm, średn. dna 3 cm, brzuśca 5,5 cm, wylewu 4 cm (Ryc. 13i).

Obiekt 12/47
Pozostałości całkowicie zniszczonego grobu, zapewne kloszowego. Na głęb. ok. 90 cm od powierzchni ziemi natrafiono na skorupy naczyń, przemieszane z przepalonymi kośćmi i kawałkami szkła i cegieł. Materiał ceramiczny zaginął w 1947 roku (inf. z dziennika badań).
I. Kości (730 g): 1. *Adultus.*

Materiały z inspekcji w latach 1956 i 1968

Obiekt A
Treść metryczki: *Popielnica znaleziona na posesji Zuzankiewiczów W-wa, ul. Górnicza 24, w pobliżu skrzyżowania ulic: Ostrobramskiej i Kawczej. 28.IV.1956 r. A. Kempisty.*
1. Naczynie baniaste z krótką szyjką oddzieloną od brzuśca uskokiem i podkreśloną dookolnym żłobkiem. Poniżej jej nasady 3 pary płaskich, kolistych guzków (zachowana jedna para i po jednym z pozostałych), osadzonych na niskich „nóżkach". Dno wyodrębnione. Powierzchnia zewn. dobrze wygładzonej szyjki czarna, brzuśca brązowa z czarnymi plamami, wyrównana. Powierzchnia wewn. czarna, gładzona. Wys. ok. 29 cm, średn. dna 14,5 cm; brzuśca 30,5 cm; wylewu 23,5 cm (Ryc. 13d).

Obiekt B
Inspekcja terenowa T. Węgrzynowicz i E. Kowalczewskiej w 1968 roku, po zgłoszeniu odkrycia grobu na posesji Zuzankiewiczów.
1. Klosz. Fragmenty górnej części dużego naczynia jajowatego z karbowaną krawędzią. Powierzchnia zewn. brązowa, chropowacona, wewn. czarna, gładzona. Średn. brzuśca ok. 40 cm. **2.** Popielnica. Częściowo zachowane naczynie wazowate o baniastym brzuścu i dość wysokiej, wyodrębnionej tektonicznie szyjce. U nasady szyjki widoczny otwór – być może ślad po elemencie plastycznym (guzku?) osadzonym na czop. Powierzchnie gładzone, brązowe z szarymi plamami. Wys. 20,5 cm, średn. dna ok. 10 cm, brzuśca 28 cm, wylewu ok. 17 cm (Ryc. 13h). **3.** Misa. Fragmenty dużego naczynia o dobrze wygładzonych powierzchniach, wewn. brunatnej, zewn. brązowej z czarnymi plamami. Wys. ok. 15 cm, średn. dna ok. 11 cm, wylewu ok. 30 cm (Ryc. 13g). **4.** Fragment wydzielonej uskokiem, brunatnoczarnej szyjki gładzonego naczynia. Średn. ok. 22–23 cm. **I.** Kości (100,6 g): 1. Późny *maturus* (Ł.M.S.).

Materiały z badań w latach 1973–1975

Obiekt 1
Zapewne pozostałości całkowicie zniszczonego grobu kloszowego, bez śladów jamy grobowej (Ryc. 16). Obiekt odkryty w postaci częściowo rozwleczonego skupiska skorup i przepalonych kości, zawierającego ok. 40 fragmentów ceramiki, prawdopodobnie z dwóch naczyń.
1. Fragmenty, w tym 1 duży, brzuśca naczynia grubościennego (klosza?). Powierzchnia zewn. brązowa, obmazywana masą chropowacącą z bardzo obfitą domieszką gruboziarnistego

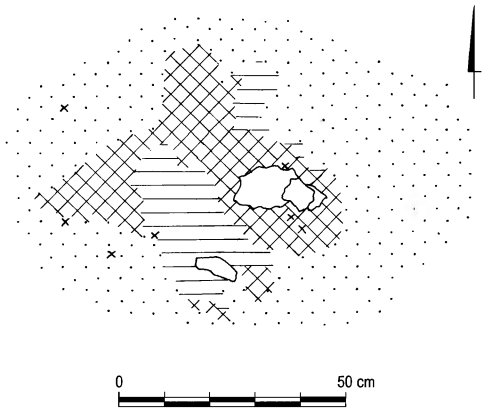

Ryc. 16. Warszawa-Grochów. Plan obiektu 1.
Rys. A. Potoczny
Fig. 16. Warszawa-Grochów. Plan of feature 1.
Drawn by A. Potoczny

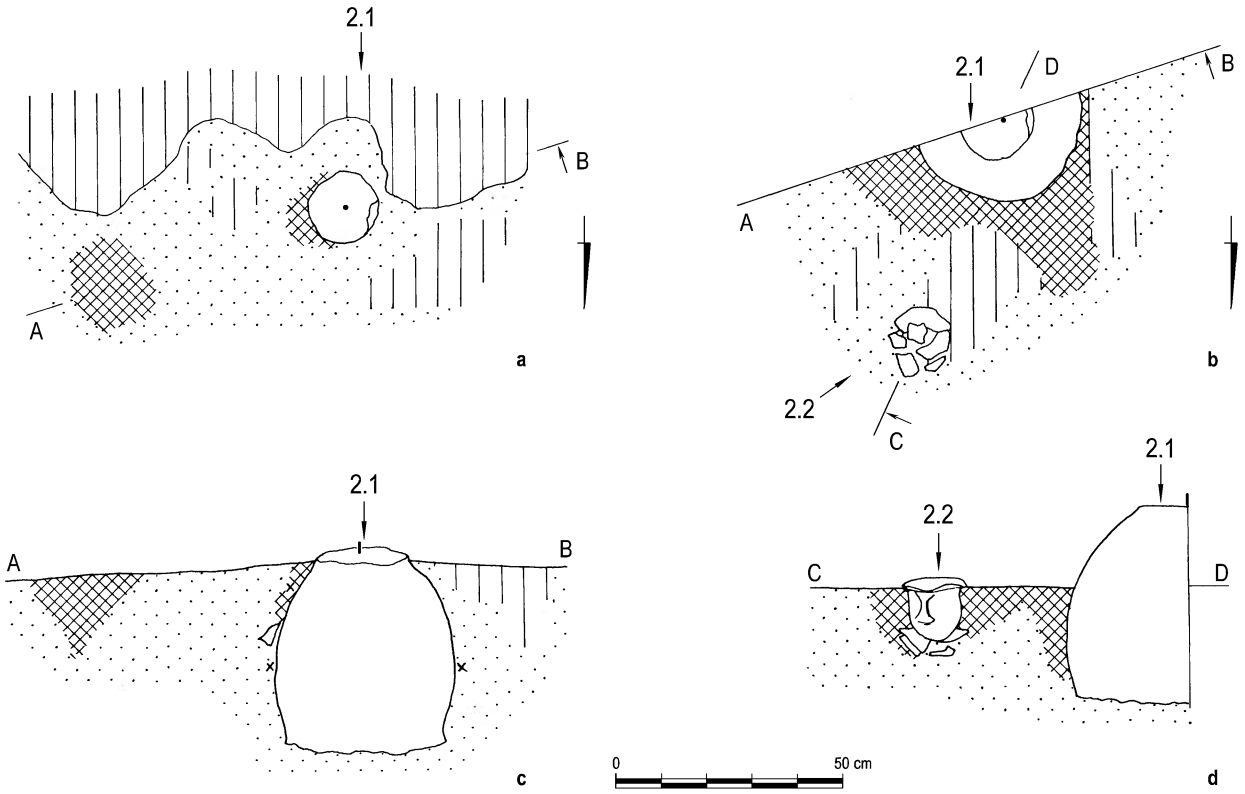

Ryc. 17. Warszawa-Grochów. Plany (a.c) i profile (b.d) obiektów 2.1 i 2.2. Rys. A. Potoczny
Fig. 17. Warszawa-Grochów. Plans (a.c) and profiles (b.d) of features 2.1 and 2.2. Drawn by A. Potoczny

tłucznia. Powierzchnia wewn. czarna, gładzona. **2.** Fragmenty, w tym 1 ułamek wylewu, chropowaconego naczynia o lekko pogrubionej i rozchylonej na zewnątrz krawędzi. Powierzchnia zewn. brązowa, wewn. gładzona, brązowoczarna.
I. Kości (kilka fragmentów): 1. Prawdopodobnie *infans* I.

Obiekt 2
Dwa pochówki złożone w łączących się jamach, odkryte przy krawędzi współczesnego wkopu (Ryc. 17).
Pochówek 1
Grób kloszowy (Ryc. 17). Klosz posadowiony w słabo rysującej się, nieregularnej, szarobrunatnej jamie osłaniał popielnicę nakrytą misą odwróconą do góry dnem. Popielnica zawierała niewielką ilość (warstwa ok. 6 cm) przepalonych kości i drobne przedmioty brązowe. W jamie, w otoczeniu klosza, znajdowały się ułamki ceramiki, przepalone kości i ułamki przedmiotów brązowych.
1. Klosz. Naczynie jajowate z lekko rozchylonym na zewnątrz wylewem z karbowaną krawędzią. Powierzchnie brązowe z ciemnymi plamami, zewn. w pasie przykrawędnym drobno chropowacona, niżej grubo obmazywana pionowymi ciągami palcowymi, wewn. gładzona. Wys. 41 cm, średn. dna ok. 17 cm, brzuśca 50 cm, wylewu 36 cm (Ryc. 18e). **2.** Popielnica. Naczynie baniaste z szyjką wydzieloną uskokiem, podkreśloną pasmem owalnych, pionowo odciśniętych stempelków. Obie powierzchnie gładzone, zewn. brązowobrunatna, wewn. brunatna. Wys. 22 cm, średn. dna 11 cm, brzuśca 28 cm, wylewu 20 cm (Ryc. 18g). **3.** Misa z niewielkim wgięciem pod krawędzią. Powierzchnie brunatne, bardzo starannie wygładzone. Wys. ok. 10 cm, średn. dna 8,5 cm, wylewu 23 cm (Ryc. 18f). **4.** 2 fragmenty kółek brązowych z drutu o średn. ok. 0,1 cm (Ryc. 18d). **5.** Grudki stopionego brązu. **6.** Z otoczenia klosza: kilkanaście ułamków ceramiki, w tym przydenny, złuszczony od wewnątrz fragment cienkościennego naczynia (prawdopodobnie misy) o powierzchniach brązowych, silnie wygładzonych oraz ułamek wylewu z pogrubioną krawędzią naczynia o powierzchniach brązowych, dobrze wygładzonych; ułamek zakrzywionego łukowato pręta brązowego o przekroju okrągłym. Dł. (po łuku) 2,6 cm, średn. pręta 0,4 cm (Ryc. 18a); 3 ułamki taśmy brązowej, w tym jeden przywarty do kości z przytopioną grudką brązu. Szer. ok. 0,4 cm, dł. 1–1,6 cm (Ryc. 18b.c).
I. Kości z popielnicy (1: 260 g; 2: 15 g): 1. *Infans* I (5–6 lat); 2. Ssak nieokreślonego gatunku. **II.** Kości z otoczenia klosza (7 fragmentów): 1. Wczesny *infans* I (Ł.M.S.).
Pochówek 2
Grób popielnicowy (Ryc. 17d). W odległości ok. 25 cm na północny wschód od brzuśca klosza z pochówkiem 1, odsłonięto kubek, umieszczony w szarobrązowej jamce na podkładce z ułamków glinianego placka i misy. Naczynie, przykryte dnem i fragmentami tej samej misy, której skorupy posłużyły jako podkładka, zawierało przepalone kości, w tym kilka z zielonym nalotem.
1. Popielnica. Kubek jajowaty z dużym uchem. Powierzchnia zewn. ceglastobrązowa, wyrównana, ze śladami omiatania, wewn. gładzona, brązowo-czarna. Wys. 12 cm, średn. dna 7,5 cm, wylewu 12,5 cm (Ryc. 18h). **2.** Fragmenty głębokiej

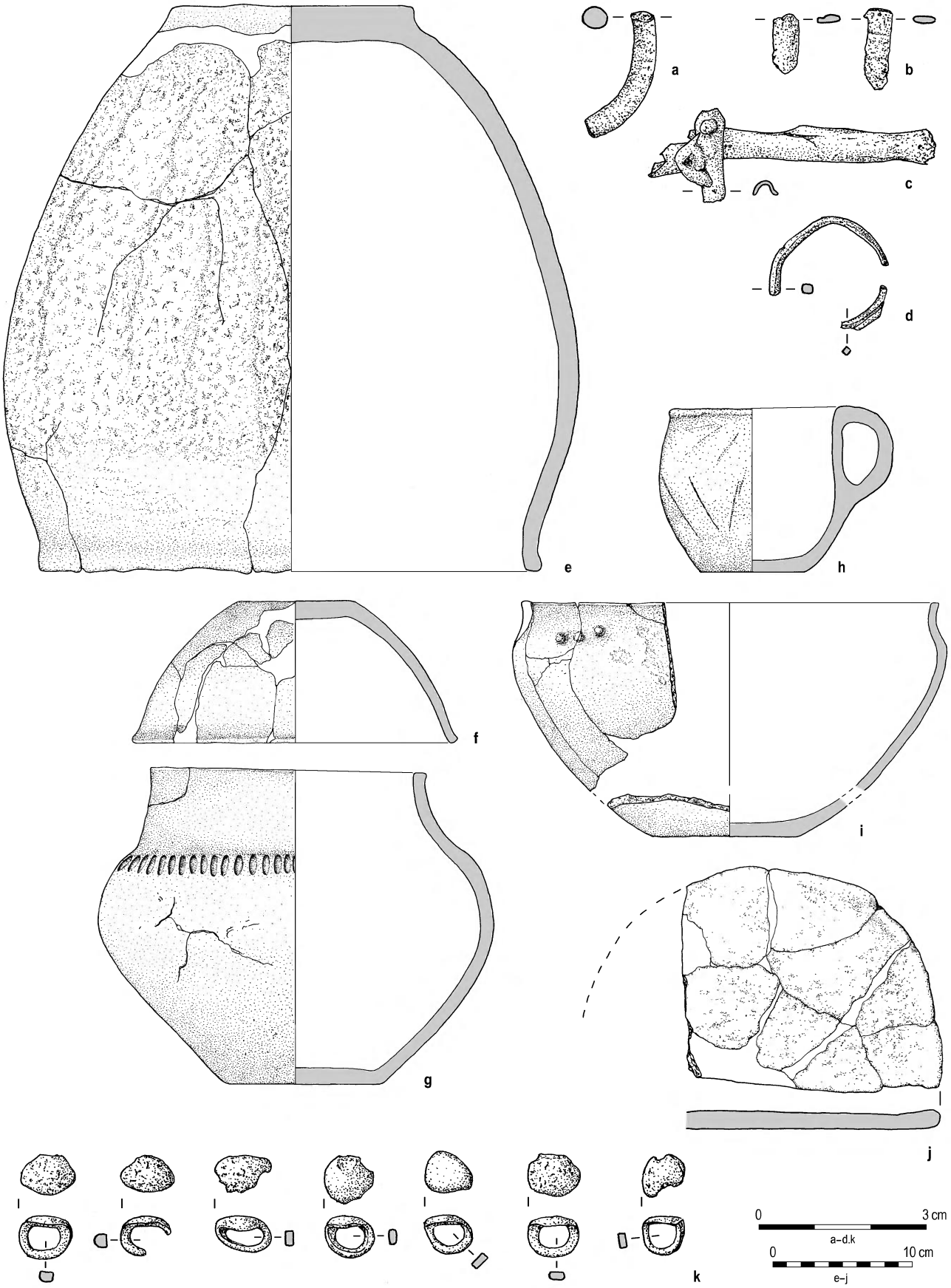

Ryc. 18. Warszawa-Grochów. Fragmenty przedmiotów z brązu (a–d) i ceramika (e–g) z obiektu 2.1, ceramika z obiektu 2.2 (h–j), guziczki z brązu z obiektu 3 (k). Rys. A. Potoczny

Fig. 18. Warszawa-Grochów. Fragments of bronze objects (a–d) and pottery (e–g) from feature 2.1, pottery from feature 2.2 (h–j), bronze buttons from feature 3 (k). Drawn by A. Potoczny

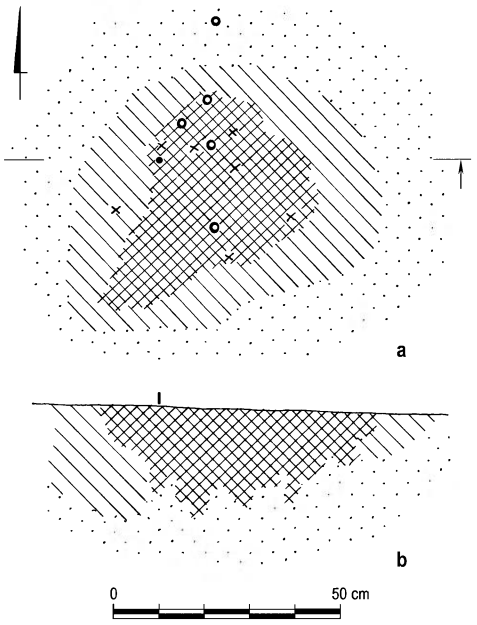

Ryc. 19. Warszawa-Grochów. Plan (a) i profil (b) obiektu 3. Rys. A. Potoczny
Fig. 19. Warszawa-Grochów. Plan (a) and profile (b) of feature 3. Drawn by A. Potoczny

misy z wyraźnym wgięciem pod krawędzią tworzącym krótką szyjkę. U jej nasady zachowane zdobienie w postaci trzech niewielkich, ułożonych poziomo guzków. Powierzchnie gładzone, zewn. brązowa z ciemnymi plamami, wewn. szarobrązowa. Średn. dna 11 cm, wylewu ok. 30 cm (Ryc. 18i). **3.** Fragmenty placka o nierównej, falistej krawędzi. Obie powierzchnie jasnobrązowe, wyrównane. Średn. ok. 26 cm, grub. od 0,7 cm przy krawędzi do 0,9 cm w części środkowej (Ryc. 18j).
I. Kości (130 g): 1. *Infans* I (6 lat).

Obiekt 3
Grób jamowy (Ryc. 19). Nieregularne zaciemnienie o wym. ok. 60×50 cm z ułamkami ceramiki i przepalonych kości na powierzchni. Szarobrunatne, nieckowate wypełnisko o miąższości ok. 20 cm zawierało liczne przepalone kości i drobne przedmioty z brązu.
1. Drobne, niecharakterystyczne ułamki różnych naczyń. **2.** 8 guziczków brązowych (w tym jeden niemal całkowicie stopio-

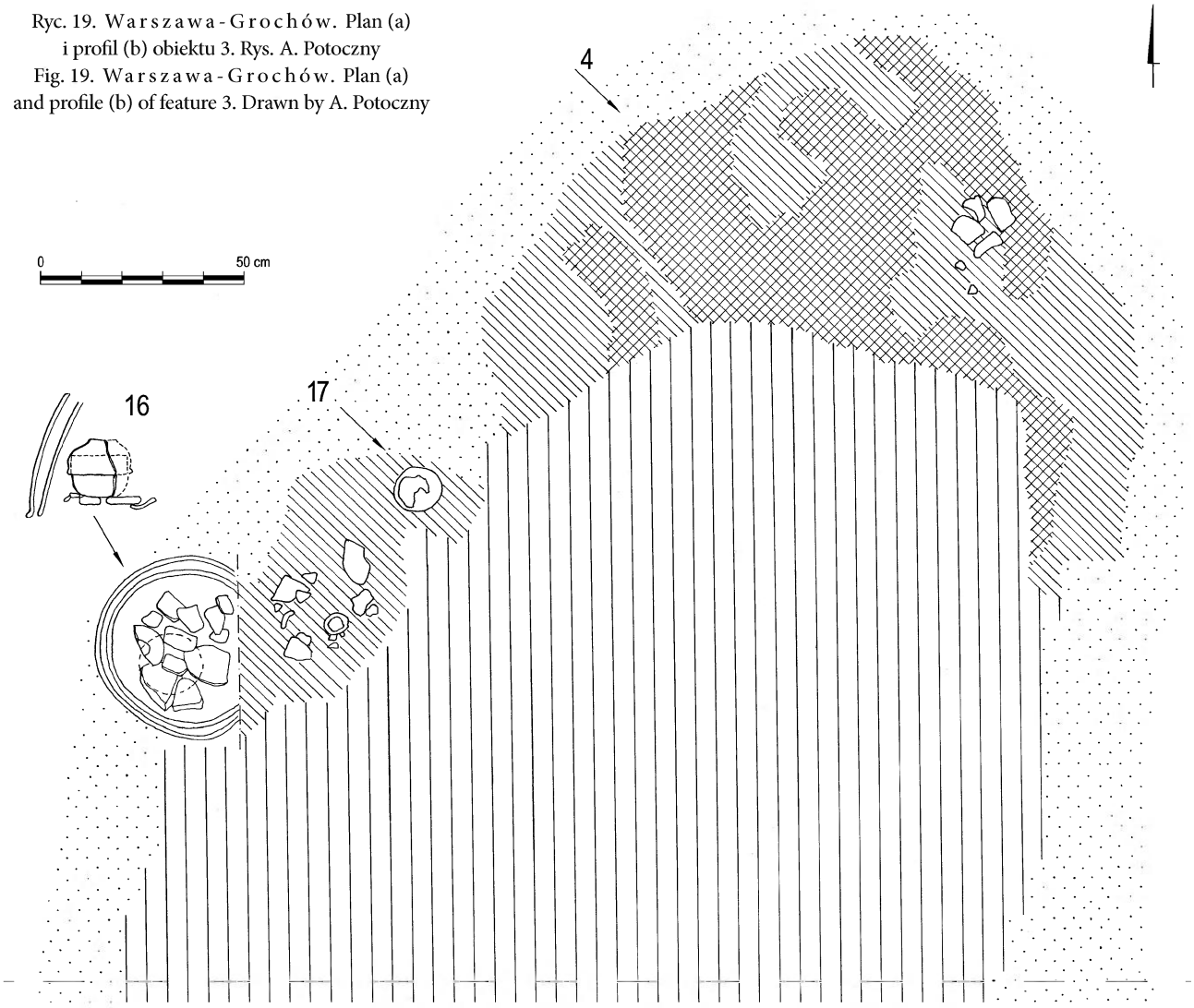

Ryc. 20.1. Warszawa-Grochów. Plan skupiska uszkodzonych obiektów 4, 11, 15, 16 i 17 w obrębie współczesnego wkopu śmietniskowego (część N, obiekty 4, 16 i 17). Rys. A. Potoczny
Fig. 20.1. Warszawa-Grochów. Plan of concentration of destroyed features 4, 11, 15, 16 and 17 within modern garbage pit (part N, features 4, 16 and 17). Drawn by A. Potoczny

ny) w postaci owalnych, płaskich tarczek z cienkiej blaszki, przechodzących bezpośrednio w wydatne uszko. Wym. tarczek 0,9×0,7 cm (Ryc. 18k). **3.** Drobne grudki stopionego brązu.
I. Kości (15 g): 1. Bardzo silnie przepalone kości dużego ssaka (trzony kości długich) niezidentyfikowanego gatunku.

Obiekty 4, 11, 15, 16, 17. Odsłonięte na obrzeżach lub w obrębie współczesnego, rozległego dołu śmietniskowego o wym. ok. 5×2,5 m. Poza obiektem 16, znacznie uszkodzonym przez wkop, ale zlokalizowanym bez wątpienia *in situ*, pozostałe mogły być miejscami zrzucania resztek wyposażenia grobów zniszczonych przez śmietnisko (Ryc. 20.1–2).

Obiekt 4
Pozostałości grobu wielopopielnicowego, całkowicie zniszczonego. Obiekt odkryty przy północnej krawędzi dołu śmietniskowego (Ryc. 20.1). Miał postać nieregularnego wkopu z szarobrunatnym, przemieszanym wypełniskiem o głęb. ok. 80 cm i średn. ok. 1 m. Zawierał bardzo liczne ułamki ceramiki, bryłki stopionego brązu i spalone kości. Niektóre fragmenty ceramiki

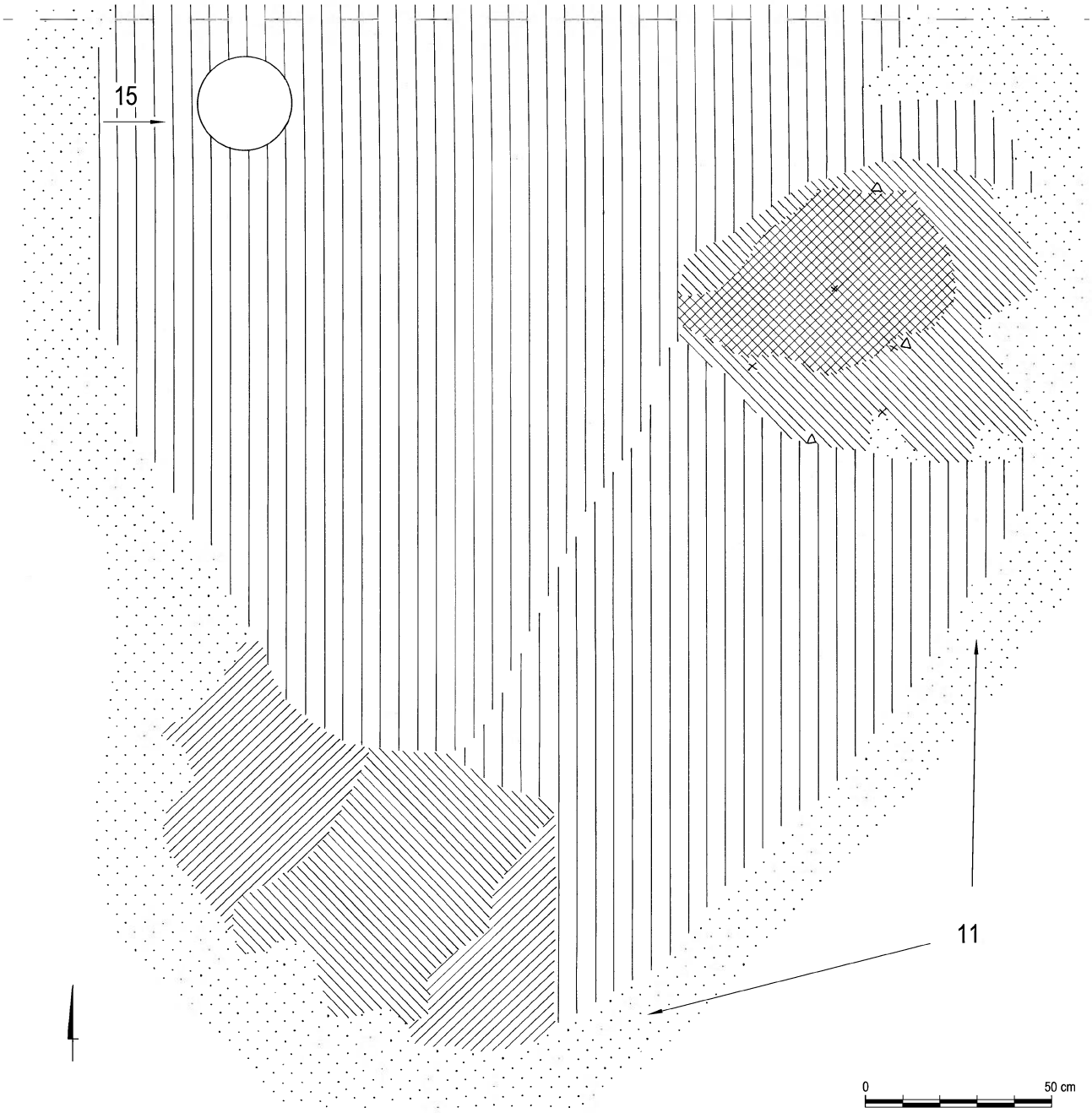

Ryc. 20.2. Warszawa-Grochów. Plan skupiska uszkodzonych obiektów 4, 11, 15, 16 i 17 w obrębie współczesnego wkopu śmietniskowego (część S, obiekty 11 i 15). Rys. A. Potoczny
Fig. 20.2. Warszawa-Grochów. Plan of concentration of destroyed features 4, 11, 15, 16 and 17 within modern garbage pit (part S, features 11 and 15). Drawn by A. Potoczny

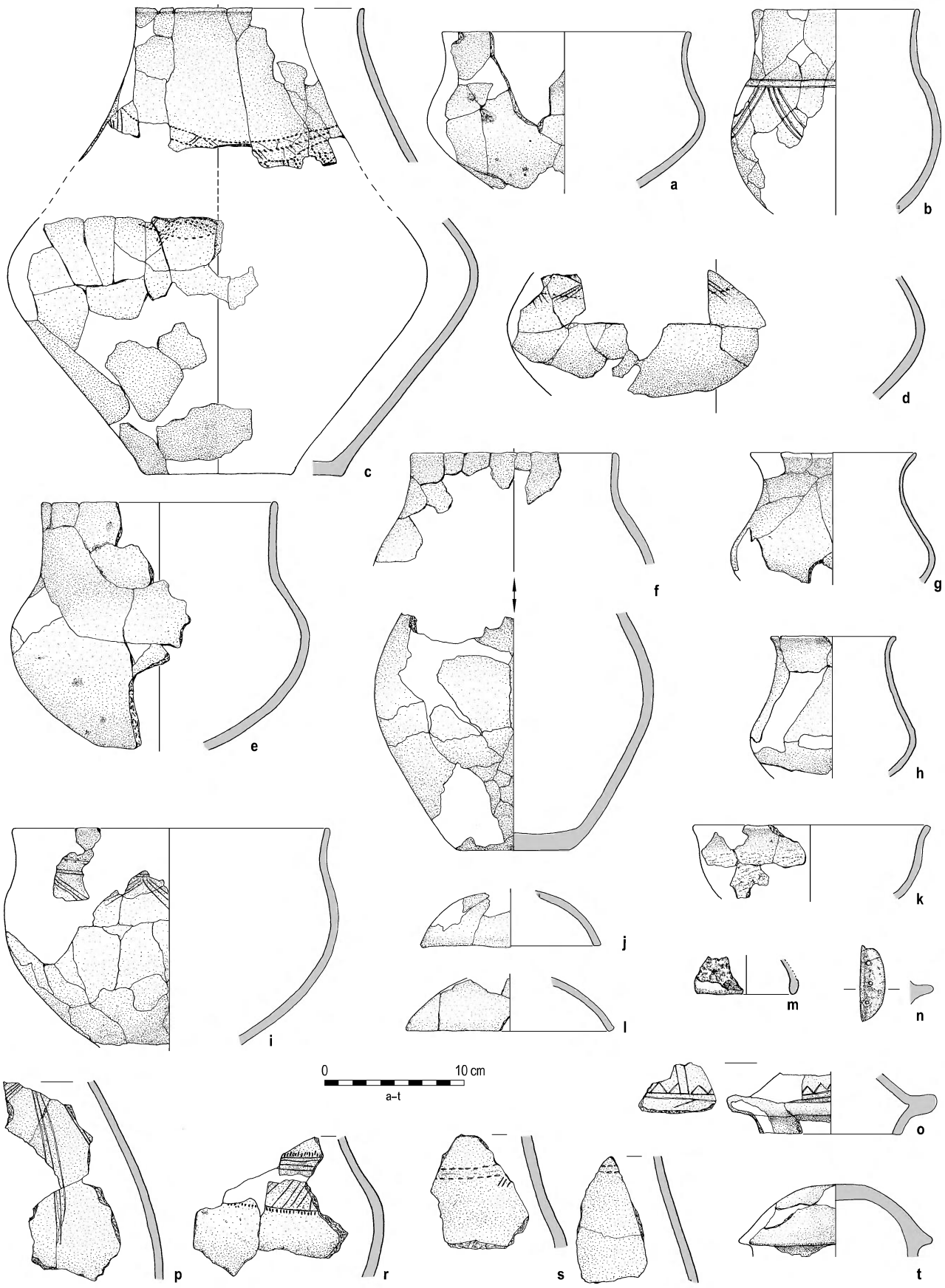

Ryc. 21. Warszawa - Grochów. Ceramika z obiektu 4. Rys. A. Potoczny
Fig. 21. Warszawa - Grochów. Pottery from feature 4. Drawn by A. Potoczny

pochodziły z naczyń, których ułamki znajdowano również w obrębie obiektów 11 i 17.

1. Fragmenty naczynia wazowatego, zrekonstruowanego w dwóch częściach. Brzusiec dwustożkowaty o zaokrąglonym załomie, szyjka wysoka, stożkowata, dość wąska. Na dolnej części szyjki i górnej brzuśca pozostałości ornamentu – prawdopodobnie wyobrażenie napierśnika w postaci pasm drobnych nakłuć i delikatnie rytych kresek. Powierzchnie czarne, silnie wygładzone. Prawdopodobna wys. ok. 32–33 cm, średn. dna ok. 10 cm, brzuśca ok. 30 cm, wylewu ok. 12 cm (Ryc. 21a). **2.** Fragmenty naczynia (kubka?) z dwustożkowatym brzuścem o zaokrąglonym załomie i z łagodnie wyprofilowaną, lejkowatą szyjką. Ucha brak. Powierzchnie czarne, dobrze wygładzone. Wys. zach. 11 cm, średn. brzuśca 20 cm, wylewu 18 cm (Ryc. 21b). **3.** Fragmenty naczynia z kulistym brzuścem i dość wysoką szyjką z lekko rozchylonym wylewem. Szyjka oddzielona od brzuśca uskokiem, podkreślona dwoma dookolnymi żłobkami z odchodzącymi od nich festonami z potrójnych linii rytych. Powierzchnie czarne, dobrze wygładzone. Wys. zach. ok. 15 cm, średn. brzuśca 15 cm, wylewu ok. 12 cm (Ryc. 21c). **4.** Fragmenty naczynia o dwustożkowatym brzuścu z zaokrąglonym załomem. Powyżej załomu zachowana niewielka część ornamentu utworzonego z pasm nakłuć i potrójnych, zwisających żłobków. Powierzchnie czarne, silnie wygładzone. Średn. brzuśca ok. 20 cm (Ryc. 21d). **5.** Fragmenty naczynia z baniastym brzuścem i cylindryczna szyjką. Powierzchnie czarne, lśniące. Wys. zach. 18 cm, średn. brzuśca 21,5 cm, wylewu 17 cm (Ryc. 21e). **6.** Fragmenty częściowo rekonstruowanego naczynia baniastego z krótką, cylindryczną szyjką. Powierzchnie czarne, gładzone, lśniące. Wys. zach. ok. 21 cm, średn. dna 8 cm, brzuśca 20 cm, wylewu 15 cm (Ryc. 21f). **7.** Fragment naczynia z nisko osadzonym, dwustożkowatym brzuścem o zaokrąglonym załomie, z łagodnie wyprofilowaną szyjką z rozchylonym, lejkowatym wylewem. Powierzchnie czarne, gładzone. Wys. zach. ok. 9 cm, średn. brzuśca 14,7 cm, wylewu 12 cm (Ryc. 21g). **8.** Fragment naczynia z wysoką, lejkowatą szyjką i z nisko osadzonym, dwustożkowatym brzuścem o zaokrąglonym załomie. Powierzchnie czarne, gładzone. Średn. brzuśca 12 cm, wylewu 9 cm (Ryc. 21h). **9.** Fragmenty głębokiej, baniastej misy z krótką, łagodnie profilowaną szyjką. U jej nasady cienka, pozioma ryta linia z krótkimi, poziomymi nakłuciami po obu jej stronach. Poniżej dwie dookolne linie ryte z odchodzącymi ukośnie potrójnymi żłobkami. Powierzchnie czarne, dobrze wygładzone. Wys. zach. ok. 16 cm, średn. brzuśca 24 cm, wylewu 23 cm (Ryc. 21i). **10.** Fragmenty górnej części misy z wgięciem pod lekko wywinięta krawędzią. Powierzchnie czarne, zewn. na szyjce mocno wygładzona, niżej słabo wyrównana, wewn. gładzona. Średn. wylewu ok. 17 cm (Ryc. 21k). **11.** Duży fragment brzuśca naczynia zdobionego ukośnymi pasmami potrójnych i poczwórnych żłobków. Powierzchnie czarne, gładzone (Ryc. 21p). **12.** Fragmenty naczynia wazowatego, zdobionego pasmami żłobków poziomych i ukośnych ujętych w poziome linie z drobnymi nakłuciami. Powierzchnie czarne, wygładzone (Ryc. 21r). **13.** Fragmenty naczynia zapewne gruszkowatego, zdobionego poziomymi pasmami nakłuć i grupami ukośnych żłobków. Powierzchnie czarne, wygładzone, zewn. lśniąca (Ryc. 21s). **14.** Fragmenty pokrywy misowatej w kształcie wycinka kuli. Powierzchnie czarne, dobrze wygładzone. Wys. zach. 4,2 cm, średn. ok. 13 cm (Ryc. 21j). **15.** Fragmenty pokrywy misowatej w kształcie wycinka kuli. Powierzchnie czarne, dobrze wygładzone. Wys. zach. 3,8 cm, średn. ok. 15 cm (Ryc. 21l). **16.** Fragment miniaturowej, półkulistej pokrywki z brzegiem lekko pogrubionym od wewnątrz. Powierzchnie czarne, gładzone. Wys. zach. ok. 2,5 cm, średn. ok. 7 cm (Ryc. 21m). **17.** Fragmenty wpuszczanej pokrywy czapkowatej ze stożkowatą zakładką. Kopułka z silnie wyodrębnionym brzegiem, zdobiona rytymi liniami i zygzakami. Powierzchnie czarne, gładzone. Wys. zach. 4,5 cm, średn. maks. 15 cm, zakładki 10 cm (Ryc. 21o). **18.** Fragment wpuszczanej pokrywy czapkowatej. Półkulista kopułka z łagodnie wyodrębnionym brzegiem, niezdobiona. Powierzchnie czarne, gładzone. Wys. zach. 5 cm, wys. kopułki 4,3 cm, średn. maks. 14 cm, zakładki 12 cm (Ryc. 21t). **19.** Listewkowate, półowalne, gliniane ucho z trzema otworkami z niezachowanej popielnicy twarzowej. Dł. 5,6 cm, szer. 0,9 cm (Ryc. 21n). **20.** 4 fragmenty przetopionych, nieokreślonych przedmiotów wykonanych z blaszki i pręta brązowego (Ryc. 22b–e).

Obiekt 4 lub 11

1. Fragmenty pokrywki z silnie wyodrębnionym brzegiem i półkulistą kopułką, zdobionej gęstymi pasmami ornamentu kłutego. Powierzchnie czarne, gładzone. Wys. zach. fragm. kopułki ok. 4 cm, średn. maks. 12 cm (Ryc. 23t). **2.** 2 fragmenty niewielkiej półkulistej pokrywki z lekko rozchylonym brzegiem. Kopułka zdobiona ornamentem kłutym. Powierzchnie czarne, wygładzone. Wys. zach. ok. 5 cm (Ryc. 23u).

I. Kości (1210 g): 1. Mężczyzna *adultus*; 2. Kobieta *adultus*.

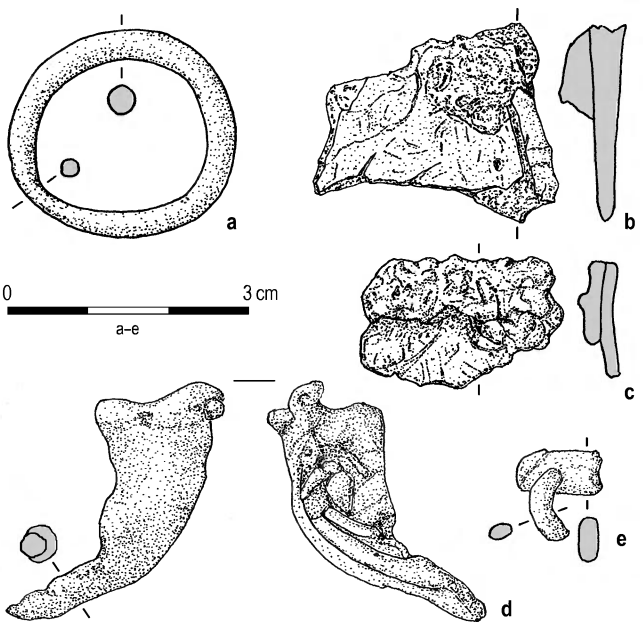

Ryc. 22. Warszawa-Grochów. Kółko i fragmenty przedmiotów z brązu z obiektu 4 (b–e) i prawdopodobnie z obiektu 11 (a). Rys. A. Potoczny

Fig. 22. Warszawa-Grochów. Ring and fragments of bronze objects from feature 4 (b–e) and probably from feature 11 (a). Drawn by A. Potoczny

Obiekt 5

Grób skrzynkowy (Ryc. 24). Zbudowany w kształcie nieregularnego prostokąta o wym. 100×90 cm. Komora grobu skonstruowana z pięciu dużych (ok. 30×50 cm) częściowo płasko ociosanych kamieni, otaczających płaską płytę. Na niej ustawione były dwa naczynia – popielnica nakryta czapkowatą pokrywką i niewielka przystawka. Od zewnątrz skrzynka obstawiona była kamieniami różnej wielkości. W górnej części obiektu zachowały się pojedyncze kamienie nakrywające grób uprzednio zasypany piaskiem. W popielnicy znajdowały się liczne przepalone kości i ułamki przedmiotu brązowego.

1. Popielnica. Naczynie gruszkowate z wysoką, cylindryczną szyjką łagodnie przechodzącą w dwustożkowaty brzusiec o zaokrąglonym załomie. Poniżej załomu brzuśca powierzchnia zewn. silnie chropowacona, wyżej gładzona, brązowa, wewn. brunatna, gładzona. Wys. 31 cm (rekonstruowana na podstawie rysunku w dzienniku badań i dokumentacji polowej), średn. dna 10–10,5 cm, brzuśca 21 cm, wylewu 9,5–10 cm (Ryc. 23w). **2.** Fragmenty pokrywy czapkowatej w kształcie wycinka kuli, bez zakładki, z lekko podniesionym brzegiem. Powierzchnie gładzone, brunatne. Wys. ok. 3 cm, średn. ok. 14 cm (Ryc. 23x). **3.** Niewielkie naczynie z baniastym brzuś-

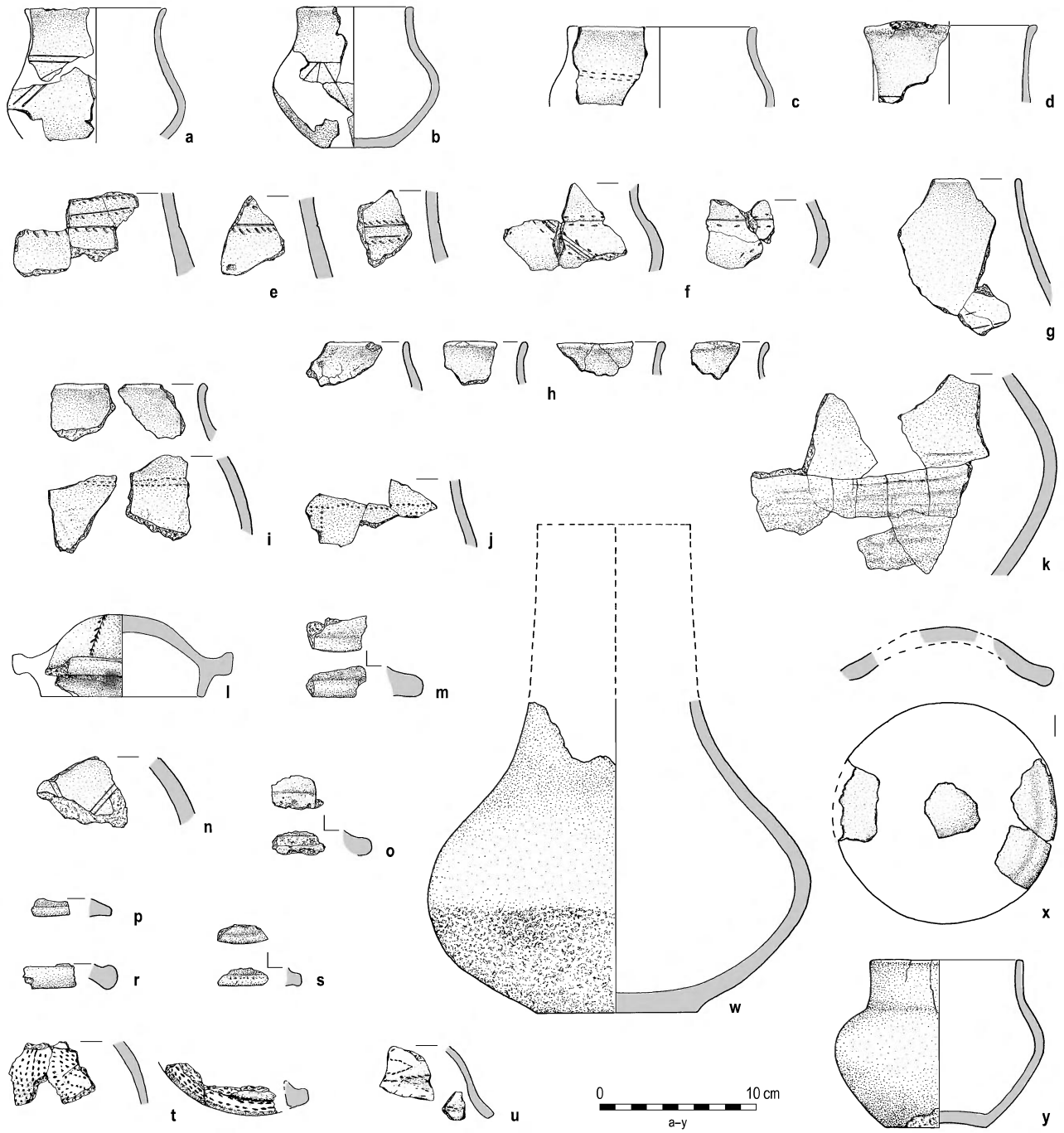

Ryc. 23. Warszawa - Grochów. Ceramika z obiektu 11 (a–s), z obiektu 4 lub 11 (t.u) i z obiektu 5 (w–y). Rys. A. Potoczny

Fig. 23. Warszawa - Grochów. Pottery from feature 11 (a–s), from feature 4 lub 11 (t.u) and from feature 5 (w–y). Drawn by A. Potoczny

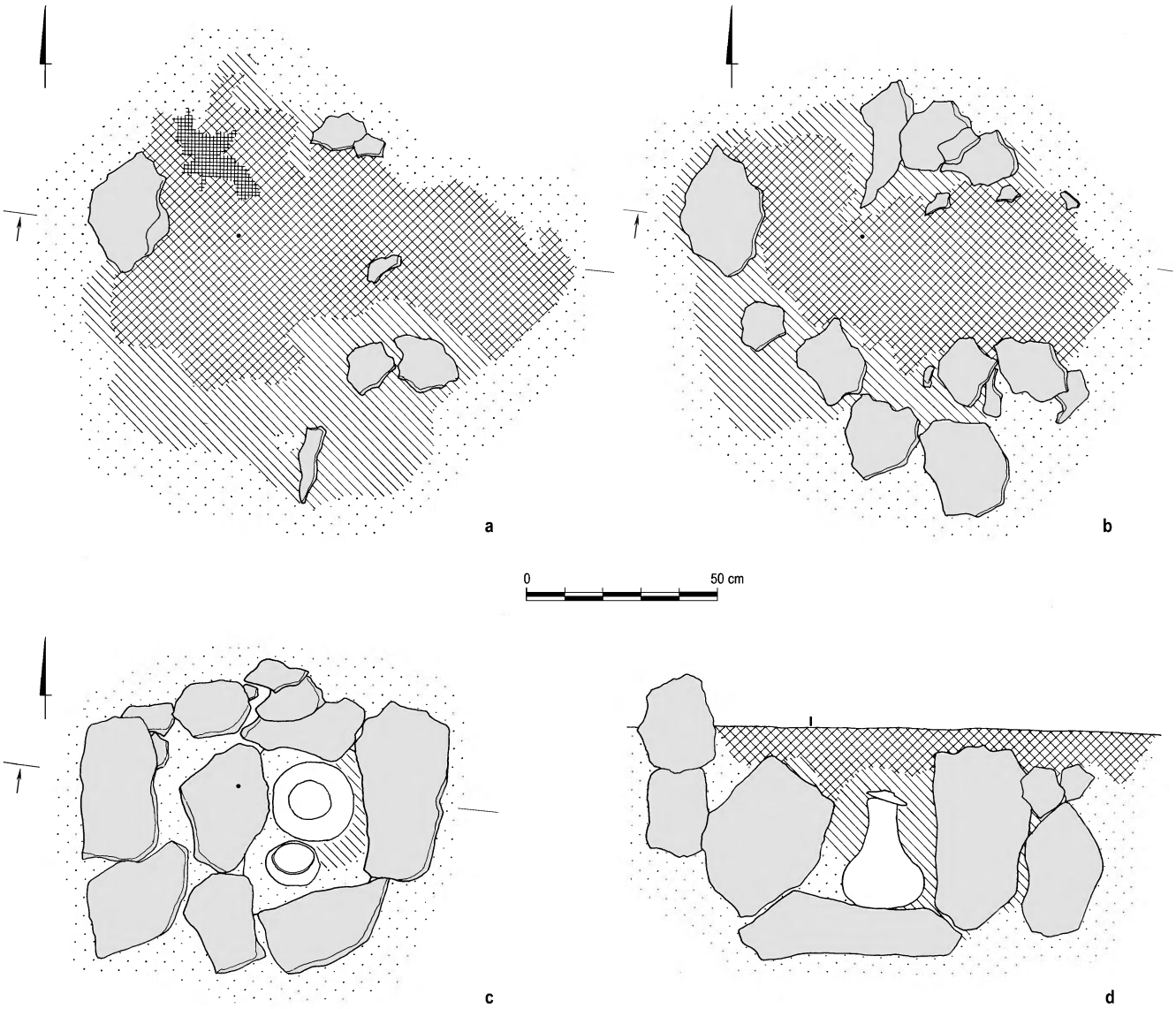

Ryc. 24. Warszawa-Grochów. Plany na różnych głębokościach (a–c) i profil obiektu 5 (d). Rys. A. Potoczny
Fig. 24. Warszawa-Grochów. Plans at different depths (a–c) and profile of feature 5 (d). Drawn by A. Potoczny

cem i wyraźnie wydzieloną krótką szyjką. Dno lekko wklęsłe. Powierzchnie brązowe, gładzone. Wys. 11–11,5 cm, średn. dna 10 cm, brzuśca 13,5 cm, wylewu 10 cm (Ryc. 23y). **4.** 3 silnie przepalone fragmenty pręta brązowego o średn. ok. 0,2–0,3 cm, dł. 1,5, 1,5 i 1,1 cm.
I. Kości (1570 g): 1. Kobieta *maturus*; 2. Kilka kości, prawdopodobnie sarny.

Obiekt 11
Wyodrębniony na powierzchni współczesnego wkopu w postaci dwóch zaciemnień, usytuowanych przy południowej i południowo-wschodniej krawędzi dołu śmietniskowego (Ryc. 20.2). Niejednorodnie przebarwione, szaro-brunatne wypełniska o nieregularnych zarysach zawierały ułamki ceramiki i przepalone kości. Część fragmentów ceramicznych pochodziła z naczyń, których ułamki znaleziono w obiekcie 4.
1. Fragmenty niewielkiego naczynia z nisko osadzonym, dwustożkowatym brzuścem o zaokrąglonym załomie i z lejkowato wyprofilowaną szyjką. Na górnej części brzuśca dwie poziomo ryte linie i pary ukośnych żłobków. Powierzchnie czarne, gładzone. Średn. brzuśca 11,5 cm, wylewu 9 cm (Ryc. 23a). **2.** Zrekonstruowane z fragmentów niewielkie naczynie z baniastym brzuścem i cylindryczną szyjką. Na górnej części brzuśca ornament ryty w postaci poziomej cienko rytej linii i trzech promieniście odchodzących żłobków. Powierzchnie czarne, gładzone. Wys. 9 cm, średn. dna 4,6 cm, brzuśca 10,6 cm, wylewu 6,8 cm (Ryc. 23b). **3.** Fragment górnej części i drobne ułamki brzuśca baniastego naczynia z krótką szyjką, podkreśloną podwójnym pasmem poziomych nakłuć. Powierzchnie czarne, gładzone. Średn. brzuśca 14,4 cm, wylewu 12 cm (Ryc. 23c). **4.** Fragment wysokiej szyjki naczynia glinianego (zapewne dzbanka) z zachowanym śladem przyczepu ucha na krawędzi. Powierzchnie czarne, gładzone. Średn. wylewu 11 cm (Ryc. 23d). **5.** Kilkanaście fragmentów szyjki i brzuśca naczynia o dwustożkowatym, zaokrąglonym załomie, zdobionego na szyjce poziomymi pasmami linii rytych oraz towarzyszących im drobnych

nakłuć i nacięć. Dolna część brzuśca chropowacona poziomym obmazywaniem. Powierzchnie czarne, wygładzone (Ryc. 23e). **6.** Kilka ułamków niewielkiego naczynia wazowatego z szyjką wydzieloną uskokiem, zdobionego ornamentem pasm żłobków i nakłuć. Powierzchnie czarne, silnie wygładzone (Ryc. 23f). **7.** Kilkanaście ułamków wylewu i brzuśca naczynia o dość wysokiej, słabo wyodrębnionej szyjce. Powierzchnie czarne, zewn. lśniąca (Ryc. 23g). **8.** Ułamki wylewu jednego lub dwóch niewielkich, cienkościennych naczyń o lejkowato rozchylonej szyjce. Powierzchnie czarne, zewn. lśniąca (Ryc. 23h). **9.** Fragmenty baniastego naczynia z lejkowatą szyjką, zdobionego dwoma dookolnymi pasmami drobnych nakłuć. Powierzchnie

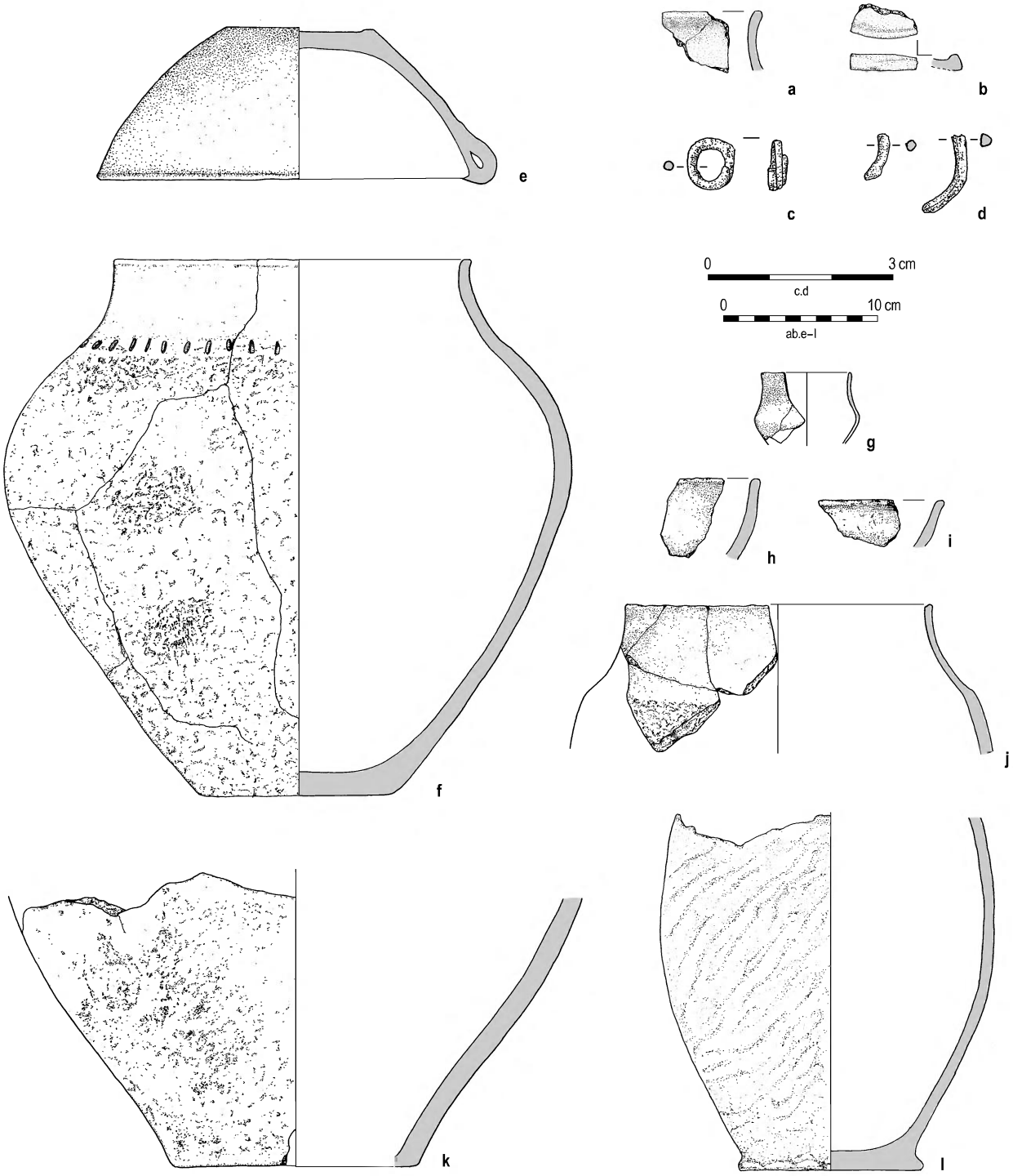

Ryc. 25. Warszawa - Grochów. Ceramika z obiektu 12 (a.b), fragmenty przedmiotów z brązu z obiektu 13 (c.d), ceramika z obiektu 14 (e–k) i z obiektu 15 (l). Rys. A. Potoczny

Fig. 25. Warszawa - Grochów. Pottery from feature 12 (a.b), fragments of bronze objects from feature 13 (c.d), pottery from feature 14 (e–k) and from feature 15 (l). Drawn by A. Potoczny

czarne, wygładzone, zewn. lśniąca (Ryc. 23i). **10.** Kilka drobnych ułamków cienkościennego naczynia z wysoką szyjką, zdobionego ornamentem kłutym. Powierzchnie czarne, dobrze wygładzone (Ryc. 23j). **11.** Fragmenty baniastego naczynia z mocno wgiętą, krótką szyjką. Powierzchnia zewn. brązowa, brzusiec poziomo chropowacony, szyjka gładzona, powierzchnia wewn. szara, gładzona (Ryc. 23k). **12.** Fragment wpuszczanej pokrywy czapkowatej ze stożkowatą zakładką. Półkulista kopułka z silnie wyodrębnionym brzegiem zdobiona ornamentem jodełkowym. Powierzchnie czarne, gładzone. Wys. 5,2 cm, średn. maks. 14 cm, zakładki 10,4 cm (Ryc. 23l). **13.** Drobne ułamki kilku pokryw czapkowatych z wyodrębnionym otokiem. Powierzchnie czarne, wygładzone (Ryc. 23m–s). **14.** Kółko brązowe o przekroju okrągłym (związek z ob. 11 niepewny). Wym. 2,5×2,8 cm, średn. pręta 0,20–0,35 cm (Ryc. 22a).
I. Kości (1940 g): 1. *Maturus*; 2. Przymieszka kości dużego ssaka. **II.** Kości (98,1 g): 1. Mężczyzna (?) *adultus–maturus*; 2. Niedorosły (Ł.M.S.).

Obiekt 12
Prawdopodobnie zasypisko zniszczonego grobu/grobów. Głęboki dół o miąższości ok. 80 cm i nieregularnym, w przybliżeniu owalnym zarysie o wym. ok. 100×60 cm. Szarobrunatne, niejednorodnie wybarwione, lejowate wypełnisko sięgało dna jamy grobowej wyłożonej koliście ułożonymi kamieniami. Zawierało liczne fragmenty ceramiki i przepalone kości.
1. Kilkanaście drobnych ułamków, w tym 2 fragmenty wylewu naczynia z szyjką o powierzchniach brunatnoczarnych, silnie wygładzonych (Ryc. 25a). **2.** 2 niewielkie fragmenty krawędzi pokrywy czapkowatej z podniesionym brzegiem. Powierzchnie brunatnobrązowe, gładzone. Średn. ok. 16 cm (Ryc. 25b). **3.** 2 drobne ułamki krawędzi pokrywy (czapkowatej?) o powierzch-

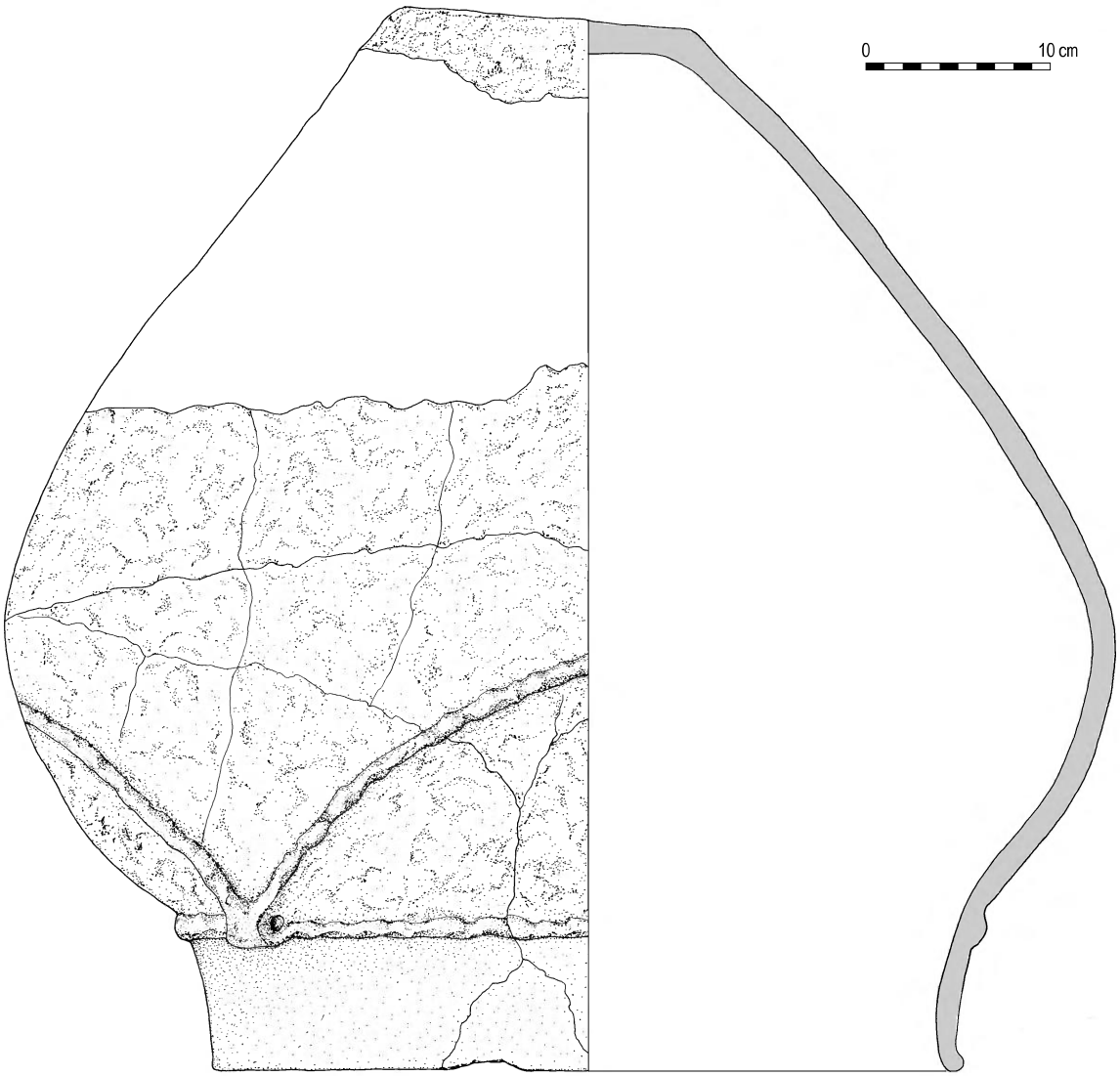

Ryc. 26. Warszawa-Grochów. Klosz z obiektu 14. Rys. A. Potoczny
Fig. 26. Warszawa-Grochów. Cloche from feature 14. Drawn by A. Potoczny

niach czarnych, silnie wygładzonych. **4.** Kilkanaście drobnych ułamków (w tym niewielki fragment krawędzi) naczyń o powierzchniach szarobrązowych lub czarnych, silnie wygładzonych. **5.** Kilka fragmentów naczyń o powierzchni zewn, ceglastobrązowej, chropowaconej, wewn. żółtobrązowej lub czarnej. **I.** Kości (25 g): 1. Dorosły.

Obiekt 13

Grób jamowy, zapewne w pojemniku organicznym (Ryc. 27). Zarys intensywnie czarnej, owalnej jamki o wym. ok. 46×40 cm ujawnił się na głęb. ok. 40 cm od powierzchni ziemi. Wypełnisko o kolistym przekroju i miąższości ok. 30 cm miało postać zbitej warstwy przepalonych kości i resztek stosu koncentrujących się w dolnej części obiektu. Pomiędzy kośćmi znajdowały się pojedyncze okruchy ceramiki i fragmenty drobnych przedmiotów brązowych.

1. Kółeczko z cienkiego drutu brązowego z końcami zachodzącymi na siebie. Średn. kółka 0,8 cm (Ryc. 25c). **2.** 2 fragmenty kółka z drutu brązowego. Dł. po łuku 1,7 i 0,8 cm (Ryc. 25d). **I.** Kości (3270 g): 1. Koń; 2. Kilka kości dziecka *infans* I (4–6 lat).

Obiekt 14

Grób kloszowy (Ryc. 28). Na głęb. ok. 80 cm od poziomu ziemi odsłonięto nieregularne zaciemnienie o wym. ok. 100×90 cm z ułamkami ceramiki na powierzchni i widocznymi pozostałościami częściowo spalonego drewnianego kołka (współczesnego?) o średn. ok. 20 cm. Klosz posadowiony w trapezowatej jamie z brunatnoszarym wypełniskiem o miąższości ok. 55 cm osłaniał nakrytą miską popielnicę, ustawioną na podstawce z fragmentu naczynia. W piasku wypełniającym wnętrze klosza znajdowały się pojedyncze skorupy, zapewne z jego uszkodzonej części dennej.

1. Klosz. Naczynie z baniastym, wysoko umieszczonym, chropowaconym brzuścem i gładzoną szyjką. Szyjka podkreślona

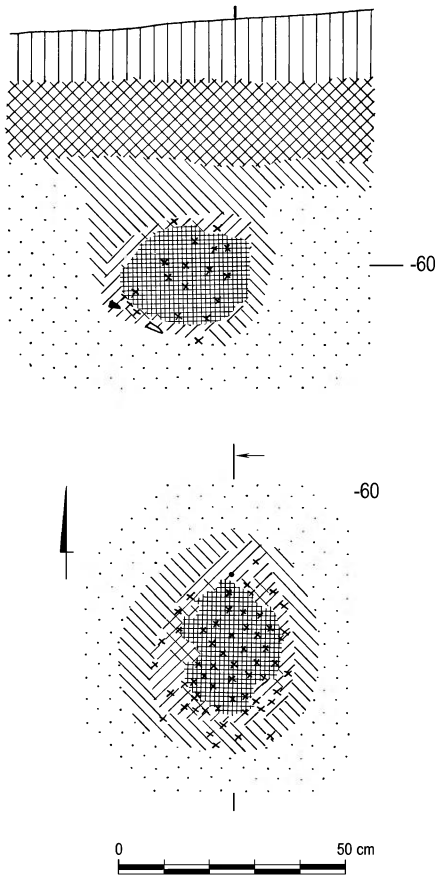

Ryc. 27. Warszawa-Grochów. Profil (a) i plan (b) obiektu 13. Rys. A. Potoczny
Fig. 27. Warszawa-Grochów. Profile (a) and plan (b) of feature 13. Drawn by A. Potoczny

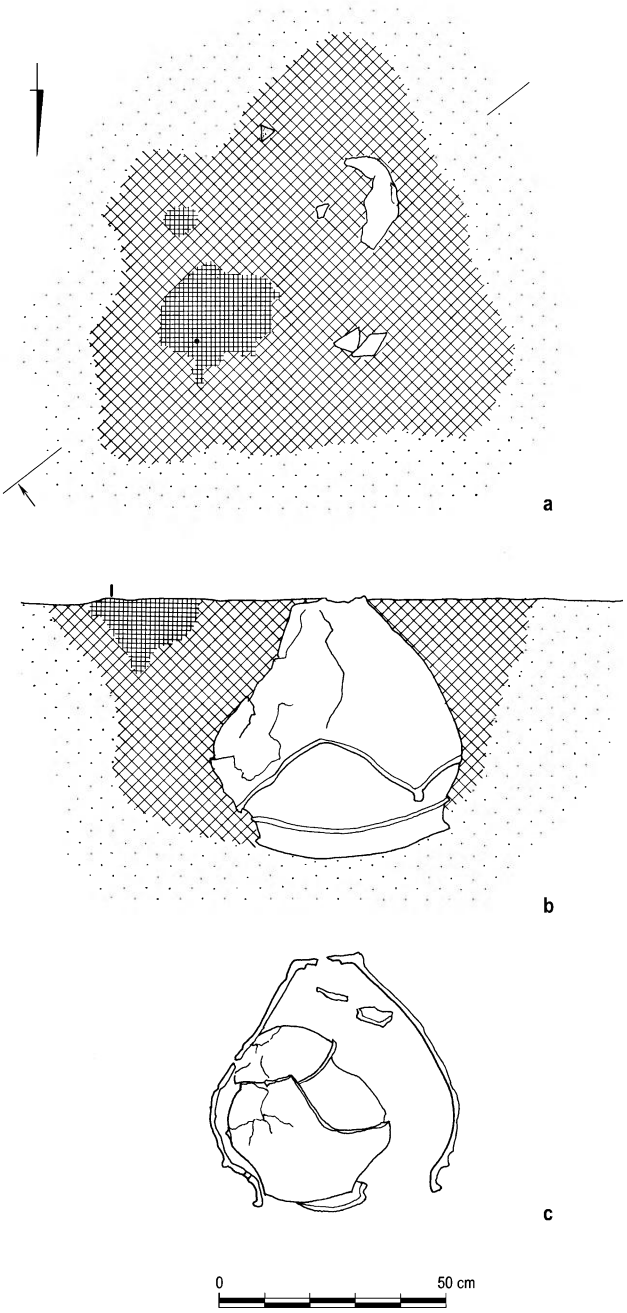

Ryc. 28. Warszawa-Grochów. Plan (a), profil (b) i przekrój (c) obiektu 14. Rys. A. Potoczny
Fig. 28. Warszawa-Grochów. Plan (a), profile (b) and cross-section (c) of feature 14. Drawn by A. Potoczny

dookolną, karbowaną listwą z umieszczonymi na niej trzema uszkami, z odchodzącymi od nich karbowanymi listwami imitującymi zwisające półkoliście sznury. Powierzchnia zewn. szarobrązowa, wewn. czarna, gładzona. Wys. ok. 58 cm, średn. dna ok. 16 cm, brzuśca 58–60 cm, wylewu 40 cm (Ryc. 26). **2.** Popielnica. Naczynie z baniastym, chropowaconym brzuścem i gładzoną szyjką, podkreśloną pasmem odcisków paznokciowych. Powierzchnia zewn. szarobrunatna, wewn. ciemnoszara, gładzona. Wys. 35 cm, średn. dna 12–12,5 cm, brzuśca 34 cm, wylewu ok. 24 cm (Ryc. 25f). **3.** Misa nakrywająca popielnicę. Naczynie stożkowate z lekko pogrubionym na zewnątrz brzegiem i małym uszkiem wyciągniętym z krawędzi. Powierzchnie brunatne, gładzone. Wys. 11,5–13,5 cm, średn. dna 9 cm, wylewu 24,5 cm (Ryc. 25e). **4.** Podstawka pod popielnicę. Duży, przydenny fragment częściowo przepalonego, grubościennego, silnie chropowaconego naczynia. Powierzchnia zewn. ceglastobrązowa, wewn. szaro-ceglasta, gładzona. Średn. dna ok. 15 cm (Ryc. 25k). **5.** Z otoczenia klosza: kilkadziesiąt ułamków ceramiki z różnych naczyń, w tym fragmenty lekko zdeformowanego w ogniu cienkościennego naczyńka z wysoką szyjką, powierzchnie szarobrązowe, gładzone, średn. wylewu ok. 6 cm (Ryc. 25g); fragmenty misy z lekkim wgięciem pod krawędzią, powierzchnie ceglaste z szarymi plamami i śladami przepalenia (Ryc. 25h); fragment wylewu misy o powierzchniach szaroceglastych, gładzonych (Ryc. 25i); fragmenty wylewu naczynia o chropowaconym brzuścu i wydzielonej, gładzonej szyjce, powierzchniach brązowych, wewn. gładzonej, średn. wylewu ok. 20 cm (Ryc. 25j).
I. Kości (1310 g): 1. Mężczyzna *maturus*, wysoki.

Obiekt 15
Zniszczony grób popielnicowy (?). Uszkodzona, nieprzykryta popielnica zwierająca jedynie przepalone kości, odkryta na złożu wtórnym w obrębie współczesnego wkopu śmietniskowego, w pobliżu obiektu 16 (Ryc. 20b).
1. Popielnica. Częściowo zachowane naczynie o jajowatym brzuścu. Powierzchnia zewn. brązowa, chropowacona, miejscami złuszczona, wewn. żółtoczarna, gładzona. Wys. zach. 24 cm, średn. dna 13 cm, brzuśca 22 cm (Ryc. 25l).
I. Kości (700 g): 1. Kobieta (?) *maturus*, wzrost średni; 2. Przymieszka kości zwierzęcych (krowa?).

Obiekt 16
Znacznie uszkodzony grób kloszowy usytuowany na krawędzi śmietniska (Ryc. 20a). Częściowo zachowana, niewielka popielnica nakryta była misą odwróconą do góry dnem. Stała w wyraźnie widocznej jamie o prostokątnym przekroju, na podkładce z ułamków naczyń, polepy i kilku niewielkich kamieni. Całość nakrywały dwa klosze nałożone jeden na drugi i dość ściśle do siebie przylegające.
1. Klosz 1. Częściowo zachowane, chropowacone naczynie jajowate z krótką, słabo wydzieloną, lekko gładzoną szyjką. Powierzchnia zewn. brązowo-ceglasta, wewn. brązowo-czarna, gładzona. Wys. zach. 25 cm, średn. brzuśca ok. 33 cm, wylewu ok. 28 cm (Ryc. 29b). **2.** Klosz 2. Częściowo zachowane, silnie chropowacone naczynie jajowate z wysoko umieszczonym brzuścem i krótką, słabo wydzieloną, drobniej chropowaconą szyjką. Wylew niesymetryczny, jajowaty. Powierzchnia zewn. brązowoszara, wewn. czarna, gładzona. Wys. zach. 31 cm, średn. brzuśca ok. 43–45 cm, wylewu ok. 35–38 cm (Ryc. 29a). **3.** Popielnica. Częściowo zachowane naczynie baniaste z łagodnie wyprofilowaną szyjką. Powierzchnia zewn. jasnobrązowa z szarymi plamami, wyrównana, wewn. szara, gładzona. Średn. brzuśca ok. 22 cm (Ryc. 29d). **4.** Misa. Częściowo zachowane naczynie z wgięciem pod krawędzią. Powierzchnie jasnobrązowe, gładzone. Wys. zach. 5,5 cm, średn. wylewu ok. 15 cm (Ryc. 29c). **5.** Ułamki ceramiki z podkładki, w tym: fragmenty misy z wyodrębnionym dnem, powierzchnie wygładzone, brunatne, zewn. z ceglastymi plamami o wys. ok. 7,5 cm, średn. dna ok. 6 cm, wylewu 18 cm (Ryc. 29e); fragmenty misy z wgięciem pod krawędzią, powierzchnie gładzone, zewn. szarobrązowa, wewn. czarna (Ryc. 29f). *J.M.;* fragment polepy glinianej uformowanej w owalny placek o wym. ok. 16×10 cm i grub. ok. 3 cm (Ryc. 29g).
I. Kości (10 g): 1. *Infans* I (noworodek?).

Obiekt 17
Pozostałości samodzielnego grobu lub część obiektu 4 (Ryc. 20a). Płytkie, nieregularne, szaro-brunatne zaciemnienie usytuowane przy północno-zachodniej krawędzi wkopu śmietniskowego, pomiędzy obiektami 4 i 16. Zawierało, poza współczesnymi śmieciami i odpadami budowlanymi, niewielkie naczynie z przepalonymi kośćmi, uszkodzony kubek oraz liczne ułamki innych naczyń. W popielnicy znajdowała się szpila brązowa.
1. Popielnica. Znacznie uszkodzone naczynie wazowate (kubek?) o dwustożkowato uformowanym brzuścu. Powyżej zaokrąglonego załomu brzuśca płytki, niestarannie wykonany, dookolny żłobek, niżej pasmo drobnych nakłuć. Powierzchnie czarne, dobrze wygładzone. Wys. zach. 9 cm, średn. dna 5 cm, brzuśca 11 cm (Ryc. 29k). **2.** Fragmenty pokrywy misowatej z nieznacznie wywiniętym brzegiem. Powierzchnie czarne, dobrze wygładzone, zewn. miejscami starta i złuszczona. Wys. zach. 4,6 cm, średn. ok. 11 cm (Ryc. 29j). **3.** Niewielki kubek z lejkowatą szyjką i z masywnym uchem. Powierzchnie brunatne, gładzone, zewn. miejscami złuszczona. Wys. 4,7 cm, średn. dna 4 cm, brzuśca 7 cm, wylewu 6 cm (Ryc. 29i). *J.M.* **4.** Fragmenty półkulistej misy z występem na krawędzi. Powierzchnie czarne, gładzone. Średn. wylewu ok. 12 cm (Ryc. 29m). *J.M.* **5.** Fragment miniaturowego dzbanka z wysoką, słabo profilowaną szyjką nisko osadzonym brzuścem ze śladem po uchu. Na górnej części brzuśca fragment ornamentu festonowego utworzonego z linii rytej i pasma drobnych nakłuć. Powierzchnie czarne, gładzone. Średn. brzuśca 7 cm, wylewu 6,2 cm (Ryc. 29l). **6.** Szpila brązowa z główką rozklepaną i zwiniętą w uszko. Trzpień o przekroju okrągłym w górnej części i owalnym w dolnej. Dł. 8 cm, średn. trzpienia 0,2–0,3 cm (Ryc. 29h).
I. Kości (80 g): 1. *Infans* I (1–2 lata).

Obiekt 19
Grób jamowy, zapewne w pojemniku organicznym (Ryc. 30). Plan grobu odsłonięty na głęb. ok. 40 cm od powierzchni ziemi w postaci słabo czytelnego zaszarzenia. Wypełnisko jamy o średn. ok. 50 cm stanowiła kulista, zbita masa przepalonych kości i spalenizny otoczona szarym piaskiem. Wśród licznych kości znajdowały się przedmioty z brązu i żelaza.

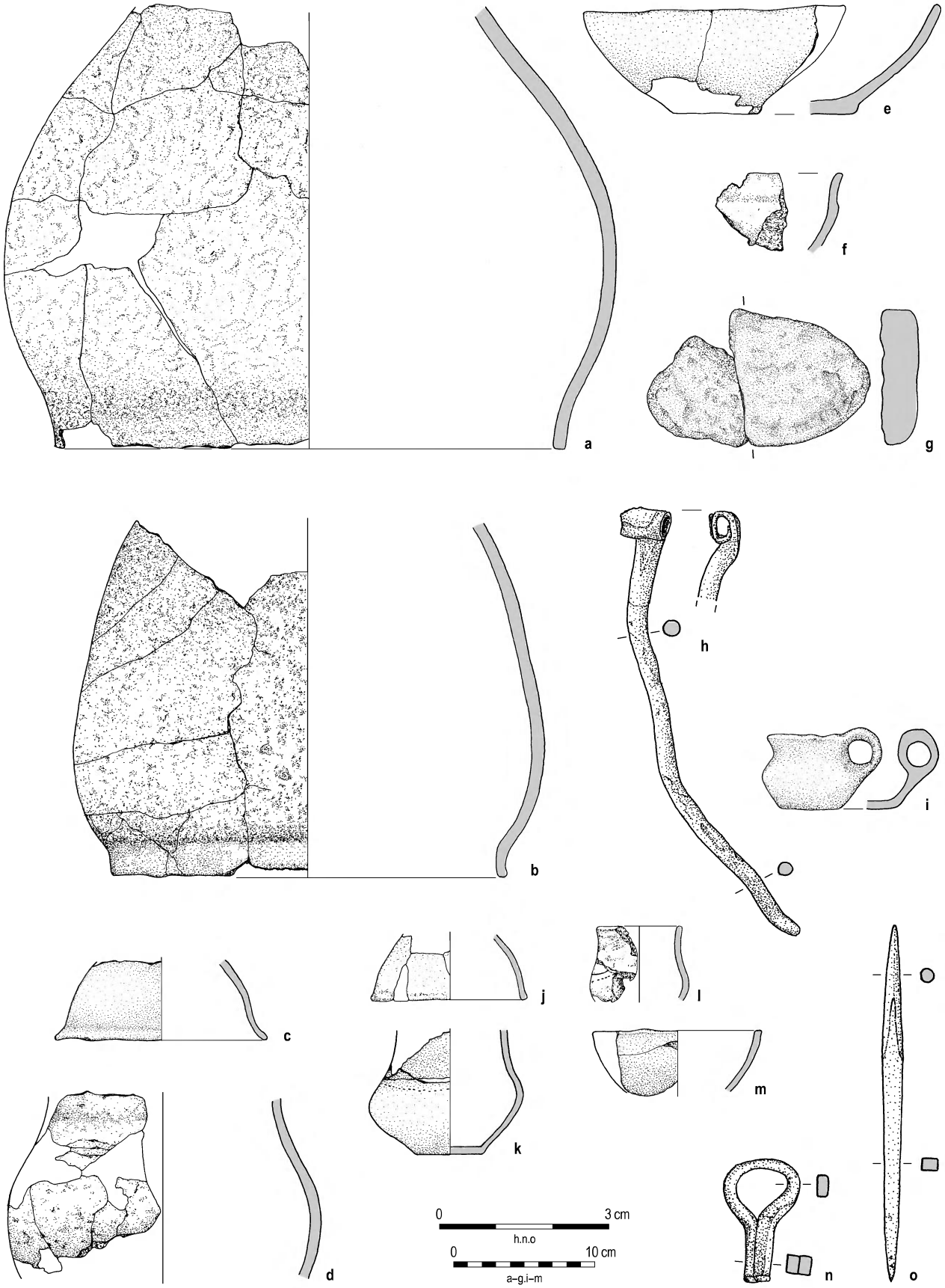

Ryc. 29. Warszawa - Grochów. Ceramika z obiektu 16 (a–g), szpila z brązu (h) i ceramika (i–m) z obiektu 17, szydło i haftka z żelaza z obiektu 19 (n.o). Rys. A. Potoczny

Fig. 29. Warszawa - Grochów. Pottery from feature 16 (a–g), bronze pin (h) and pottery (i–m) from feature 17, iron awl and "eye" from feature 19 (n.o). Drawn by A. Potoczny

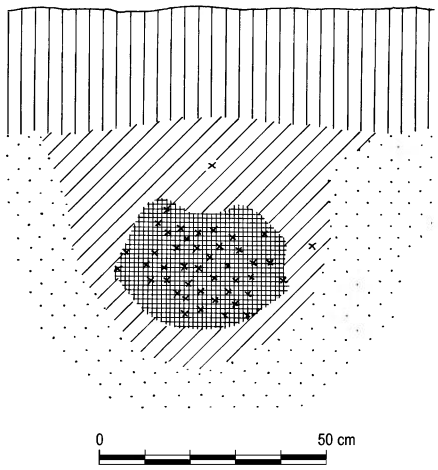

Ryc. 30. Warszawa-Grochów. Profil obiektu 19.
Rys. A. Potoczny
Fig. 30. Warszawa-Grochów. Profile of feature 19.
Drawn by A. Potoczny

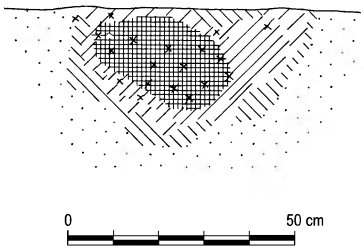

Ryc. 31. Warszawa-Grochów. Profil obiektu 24.
Rys. A. Potoczny
Fig. 31. Warszawa-Grochów. Profile of feature 24.
Drawn by A. Potoczny

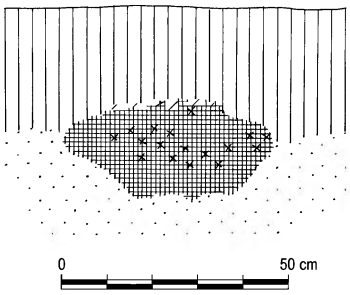

Ryc. 32. Warszawa-Grochów. Profil obiektu 25.
Rys. A. Potoczny
Fig. 32. Warszawa-Grochów. Profile of feature 25.
Drawn by A. Potoczny

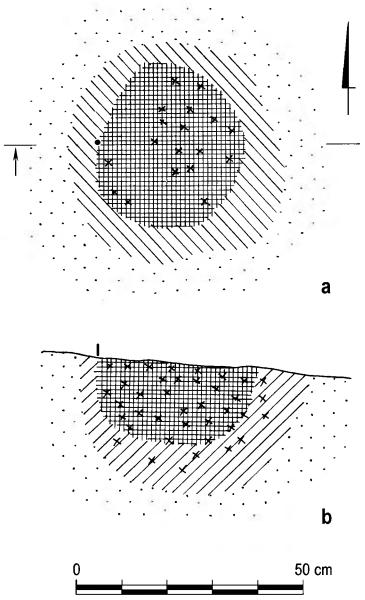

Ryc. 33. Warszawa-Grochów. Plan (a) i profil (b) obiektu 26.
Rys. A. Potoczny
Fig. 33. Warszawa-Grochów. Plan (a) and profile (b) of feature 26. Drawn by A. Potoczny

1. „Haftka" żelazna z pręta o przekroju prostokątnym. Końce mocno sklepane, prosto ścięte. Dł. 2,3 cm, średn. pętli 1,3 cm (Ryc. 29n). **2.** Szydło żelazne o zaostrzonych końcach, wykonane z pręta o przekroju okrągłym w ⅓ długości i kwadratowym w ⅔ długości. Dł. całkowita 6,4 cm, średn. 0,3 cm (Ryc. 29o). **3.** Grudka stopionego brązu.
I. Kości (5500 g): 1. Koń. Kości reprezentujące wszystkie okolice anatomiczne szkieletu.

Obiekt 24
Grób jamowy, zapewne w pojemniku organicznym (Ryc. 31). Odsłonięty w postaci nieregularnego zaciemnienia o wym. ok. 40×50 cm, z przepalonymi kośćmi na powierzchni. Czarna, nieckowata jama o miąższości ok. 25 cm zawierała zwartą masę kości i resztek stosu. W wypełnisku jamy znajdowały się też fragmenty przedmiotów brązowych i ułamek ceramiki.
1. Fragment szczypiec brązowych. Zachowana trójkątna łopatka z cienkiej blachy z fragmentem ramienia o przekroju owalnym, przechodzącym w prostokątny. U nasady ramienia dwa małe zgrubienia. Dolna krawędź łopatki lekko zagięta do wewnątrz, zdobiona wybitymi drobnymi punktami. Wzdłuż bocznych krawędzi słabo widoczne, częściowo zatarte, krzyżujące się u góry ryte linie. Dł. zach. 3,3 cm, szer. maks. łopatki 2,2 cm, szer. ramienia 0,4 cm (Ryc. 34a). **2.** Fragment zwiniętej rurkowato taśmy brązowej. Dł. 0,4 cm.
I. Kości (2300 g): 1. Koń. Kości reprezentujące wszystkie okolice anatomiczne szkieletu.

Obiekt 25
Grób jamowy, zapewne w pojemniku organicznym (Ryc. 32). W górnej części zniszczony przez orkę. Ujawnił się w humusie w postaci nieregularnego, słabo widocznego zaciemnienia o wym. ok. 40×50 cm. Wypełnisko jamy o miąższości ok. 15 cm stanowiło czarne, soczewkowate skupisko przepalonych kości i resztek stosu.
I. Kości (1025 g): 1. Koń. Kości reprezentujące wszystkie okolice anatomiczne szkieletu.

Obiekt 26
Grób jamowy, zapewne w pojemniku organicznym (Ryc. 33). Odsłonięty w postaci czarnej, kolistej plamy o średn. ok. 40 cm,

Ryc. 34. Warszawa - Grochów. Fragment szczypczyków z brązu z obiektu 24 (a), fragmenty przedmiotów z żelaza (b) i poroża (c) oraz ceramika (d–h) z obiektu 28. Rys. A. Potoczny

Fig. 34. Warszawa - Grochów. Fragment of bronze tweezers from feature 24 (a), fragments of objects from iron (b) and antler (c) and pottery (d–h) from feature 28. Drawn by A. Potoczny

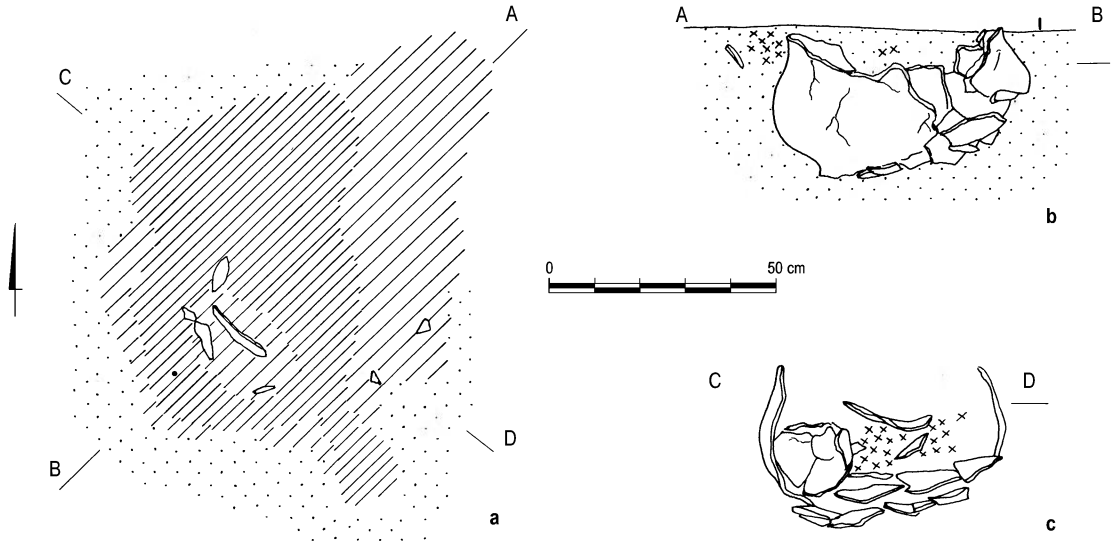

Ryc. 35. Warszawa-Grochów. Plan (a), profil (b) i przekrój (c) obiektu 28. Rys. A. Potoczny
Fig. 35. Warszawa-Grochów. Plan (a), profile (b) and cross-section (c) of feature 28. Drawn by A. Potoczny

z licznymi przepalonymi kośćmi na powierzchni. W przekroju miał zarys głębokiej, półkulistej niecki o miąższości ok. 30 cm. Zwarte wypełnisko z otoczką szarobiałego piasku zawierało liczne, w części słabo przepalone kości i resztki stosu.
I. Kości (2620 g): 1. Koń. Kości reprezentujące wszystkie okolice anatomiczne szkieletu.

Obiekt 27
Wg zapisu w dzienniku badań: *skupisko spalonych kości na złożu wtórnym*. Zapewne resztka zniszczonego grobu jamowego (?).
I. Kości (240 g): 1. Fragmenty szkieletu zapewne konia.

Obiekt 28
Grób kloszowy (Ryc. 35). Znacznie uszkodzony przez orkę, odsłonięty w postaci szarawej plamy o średn. ok. 70 cm, z ułamkami ceramiki na powierzchni. Częściowo zachowany klosz, umieszczony zapewne na podkładce z fragmentów ceramiki, osłaniał szczątki popielnicy z kośćmi, ustawionej w dolnej części innego naczynia lub na podstawce z ułamków ceramiki. W obrębie klosza znajdowała się źle zachowana misa, pierwotnie prawdopodobnie nakrywająca popielnicę. W północno-wschodniej części słabo widocznej jamy grobowej, poza kloszem, odkryto skupisko przepalonych kości. Pomiędzy kośćmi z wnętrza klosza znaleziono fragmenty przedmiotów żelaznych i zdobionego poroża.
1. Klosz. Naczynie asymetryczne z baniastym brzuścem i mocno wydzieloną tektonicznie, dość wąską szyjką, podkreśloną szczątkowo zachowaną karbowaną listwą. Powierzchnia zewn. brązowa, brzusiec chropowacony, szyjka gładzona, powierzchnia wewn. czarna, gładzona. Wys. 47 cm, średn. dna 17 cm, brzuśca 53 cm, wylewu 28 cm (Ryc. 34d). **2.** Popielnica. Fragmenty gładzonego naczynia z baniastym brzuścem i wydzieloną szyjką, podkreśloną listwą nacinaną ukośnie ostrym narzędziem. Poniżej listwy zachowane 3 spłaszczone guzki o średn. ok. 1,5 cm. Powierzchnia zewn. brązowa, dołem częściowo złuszczona, wewn. czarna, wygładzona (Ryc. 34f). **3.** Misa. Fragment

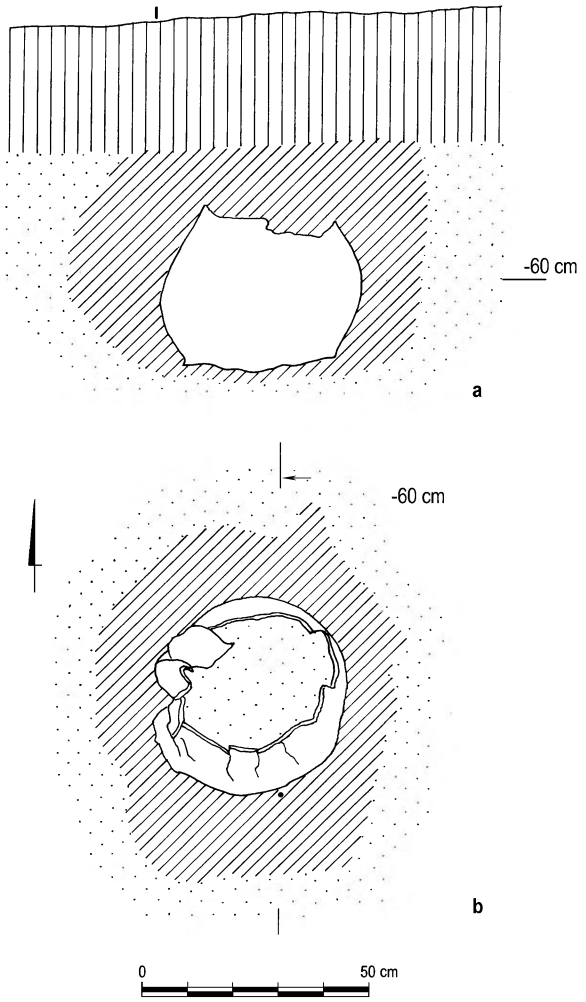

Ryc. 36. Warszawa-Grochów. Przekrój (a) i plan (b) obiektu 29. Rys. A. Potoczny
Fig. 36. Warszawa-Grochów. Cross-section (a) and plan (b) of feature 29. Drawn by A. Potoczny

naczynia z wgięciem pod krawędzią, tworzącym krótką, gładzoną szyjkę. Dno niezachowane. Powierzchnia brzuśca chropowacona, brązowa, wewn. gładzona, czarna. Średn. wylewu 17 cm (Ryc. 34e). **4.** Fragmenty dolnej części dużego naczynia. Powierzchnia zewn. brązowa, obmazywana, częściowo złuszczona, wewn. ciemnoszara, gładzona. Średn. dna ok. 12 cm (Ryc. 34h). **5.** Fragmenty masywnego naczynia doniczkowatego z szerokim dnem i wylewem ze słabo karbowaną krawędzią, lekko zagiętą do wewnątrz. W ściance ślad otworka wykonanego prawdopodobnie po wypaleniu naczynia. Powierzchnie ceglastobrązowe, zewn. z brunatnymi plamami, wyrównana, wewn. gładzona. Wys. ok. 17 cm, średn. dna ok.

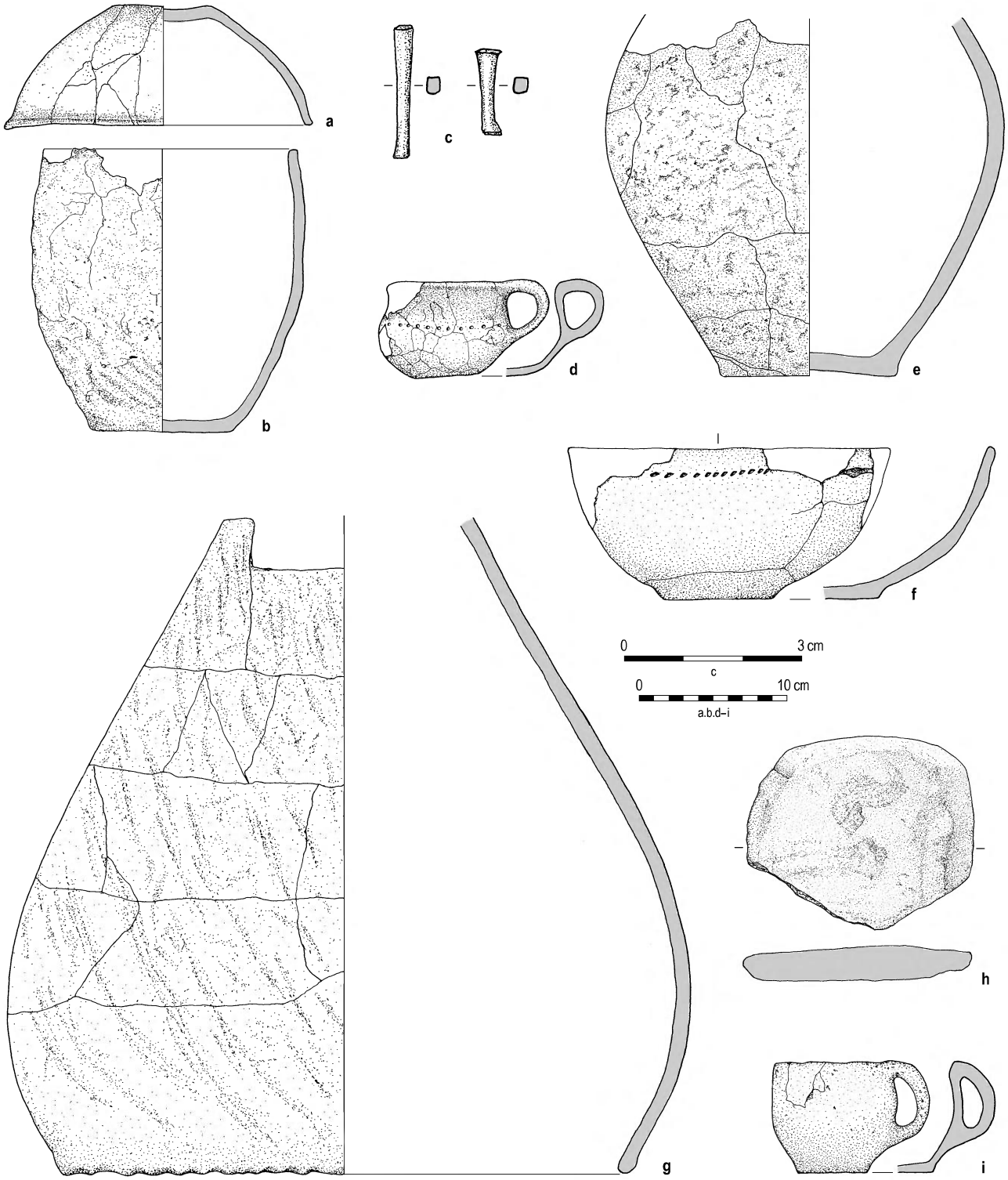

Ryc. 37. Warszawa-Grochów. Klosz z obiektu 29 (g), nity żelazne (c) i ceramika (d–f) z obiektu 30, ceramika z obiektu 31 (a.b), naczynie (i) i płytka kamienna (h) z obiektu 33. Rys. A. Potoczny

Fig. 37. Warszawa-Grochów. Cloche from feature 29 (g), iron rivets (c) and pottery (d–f) from feature 30, pottery from feature 31 (a.b), clay pot (i) and stone slab (h) from feature 33. Drawn by A. Potoczny

14 cm, wylewu ok. 24 cm (Ryc. 34g). *J.M.* **6.** 2 fragmenty zrekonstruowanej z ułamków oprawki z poroża zapewne łosia, wykonanej z podłużnych, płaskich płytek o łukowato zagiętych krawędziach. Powierzchnia wewn. naturalna, zewn. starannie wygładzona, zdobiona motywem czterech współśrodkowych kół z zaznaczonym środkiem. Na obu fragmentach zachowane pozostałości otworka, prawdopodobnie do nitu. Dł. fragm. 3,3 i 5 cm (Ryc. 34c). **7.** Okucie żelazne o wym. 1×1,5 cm, wykonane z taśmy zwiniętej w owalną obejmę ze schodzącymi się końcami. Szer. taśmy ok. 1 cm, grub. ok. 0,1 cm (Ryc. 34b). **8.** 2 ułamki prawdopodobnie nitu żelaznego.
I. Kości (1400 g): 1. Kobieta (?) *adultus*.

Obiekt 29
Grób kloszowy (Ryc. 36). Duże, grubościenne naczynie z uszkodzoną częścią przydenną, wstawione do góry dnem w płaskodenną, szarobrązową jamę o średn. ok. 60 cm i miąższości 55 cm. Pod naczyniem wypełnionym piaskiem znaleziono jedynie kilka przepalonych kości.
1. Naczynie jajowate z karbowaną krawędzią, bez dna. Powierzchnia zewn. brunatnoceglasta, chropowacona, wewn. czarna, gładzona. Wys. ok. 45 cm, średn. brzuśca ok. 46 cm, wylewu 38–40 cm (Ryc. 37g). *J.M.*
I. Kości: nie odnaleziono – brak analizy.

Obiekt 30
Grób popielnicowy (Ryc. 38). Uszkodzony wylew naczynia z resztkami misy odsłonięty został na skraju owalnego, szarobrunatnego zaciemnienia, wydłużonego w kierunku północno-wschodnim. Mocno naruszona, przechylona popielnica ustawiona była w nieckowatej jamie, na warstwie ciałopalenia i resztek stosu. Zawierała jedynie kilka kości i ułamki misy. Wśród kości z jamy znaleziono drobne przedmioty żelazne. W odległości ok. 10 cm od dna popielnicy, od strony północno-wschodniej, znajdował się niewielki kubek – przystawka.
1. Popielnica. Naczynie jajowate ze zniszczoną krawędzią. Dno wydzielone, lekko wklęsłe. Powierzchnia zewn. czerwonawobrązowa, chropowacona, wewn. czarna, gładzona. Wys. zach. 23,5 cm, średn. dna 12 cm, brzuśca 27 cm (Ryc. 37e). **2.** Misa. Półkulista, ze słabo zaznaczonym wgięciem pod krawędzią i wyraźnie wyodrębnionym dnem. Powierzchnie brązowe, gładzone. Pod szyjką dookolne pasmo niewielkich, trójkątnych odcisków stempelkowych. Wys. 10 cm, średn. dna 7,5 cm, wylewu ok. 21 cm (Ryc. 37f). *J.M.* **3.** Mały, słabo profilowany kubek z taśmowatym uchem, zdobiony dookolnym pasem niewielkich dołków odciśniętych rurkowatym narzędziem. Powierzchnie czarne, dobrze wygładzone. Wys. 5,5 cm, średn. dna 4,5 cm, brzuśca 8,5 cm, wylewu 8,5 cm (Ryc. 37d). *J.M.* **4.** 2 nity żelazne o kwadratowym przekroju o boku ok. 0,2 cm. Końce lekko rozklepane. Dł. 2,2 i 1,4 cm. (Ryc. 37c). **5.** Drobne ułamki blaszki brązowej – niezachowane.
I. Kości (10 g): 1. Dorosły (?).

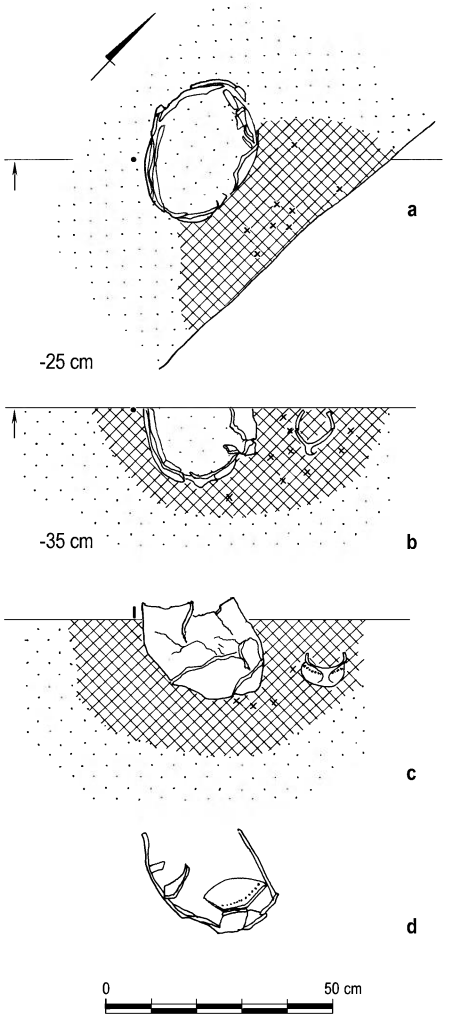

Ryc. 38. Warszawa-Grochów. Plany (a.b), profil (c) i przekrój (d) obiektu 30. Rys. A. Potoczny
Fig. 38. Warszawa-Grochów. Plany (a.b), profile (c) and cross-section (d) of feature 30. Drawn by A. Potoczny

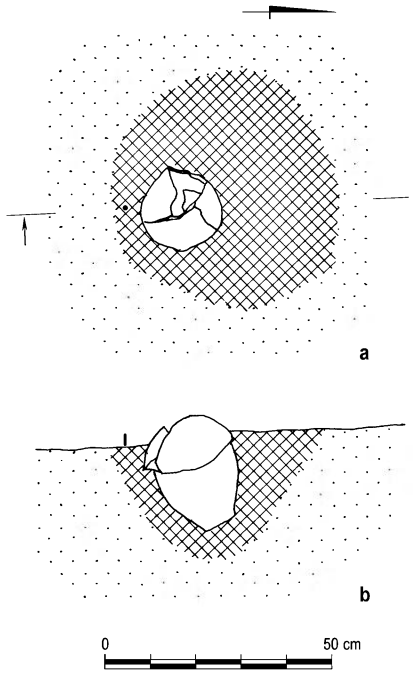

Ryc. 39. Warszawa-Grochów. Plan (a) i profil (b) obiektu 31. Rys. A. Potoczny
Fig. 39. Warszawa-Grochów. Plan (a) and profile (b) of feature 31. Drawn by A. Potoczny

Obiekt 31
Grób popielnicowy (Ryc. 39). Odsłonięty w postaci szarobrązowej, kolistej plamy o średn. ok. 45 cm. Mała, mocno przechylona popielnica, nakryta misą odwróconą do góry dnem, umieszczona była w niewielkiej jamie o miąższości ok. 25 cm. Zawierała przepalone kości.

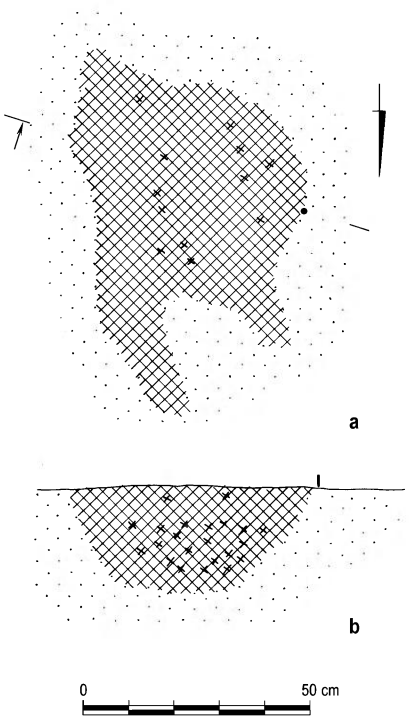

Ryc. 40. Warszawa-Grochów. Plan (a) i profil (b) obiektu 32. Rys. A. Potoczny
Fig. 40. Warszawa-Grochów. Plan (a) and profile (b) of feature 32. Drawn by A. Potoczny

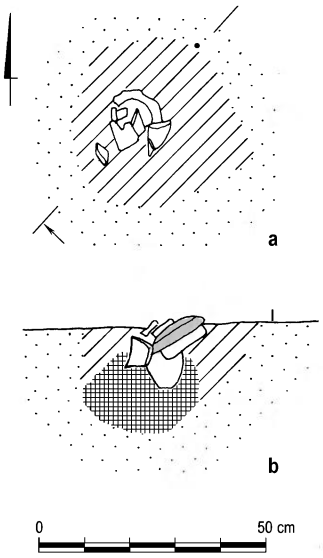

Ryc. 41. Warszawa-Grochów. Plan (a) i profil (b) obiektu 33. Rys. A. Potoczny
Fig. 41. Warszawa-Grochów. Plan (a) and profile (b) of feature 33. Drawn by A. Potoczny

1. Popielnica. Naczynie jajowate, przysadziste, z karbowaną krawędzią. Powierzchnia zewn. ceglastobrązowa, chropowacona, grubo obmazywana, wewn. brunatna, gładzona. Wys. 19 cm, średn. dna 9 cm, wylewu 15–17 cm (Ryc. 37b). *J.M.*
2. Misa. Naczynie półkuliste z lekko wklęsłym dnem. Pod nieznacznie pogrubioną krawędzią umieszczony jeden mały guzek. Powierzchnie gładzone, szarobrązowe. Wys. 7,5–8,5 cm, średn. dna ok. 7 cm, wylewu 20 cm (Ryc. 37a).
I. Kości (125 g): 1. *Infans* I (4–5 lat).

Obiekt 32
Grób jamowy, zapewne w pojemniku organicznym (Ryc. 40). Nieckowata, szarobrązowa jamka o średn. ok. 40 cm i głęb. ok. 30 cm wypełniona zbitą warstwą kości, pomiędzy którymi wystąpiły pojedyncze ułamki ceramiki.
1. Kilka niecharakterystycznych fragmentów różnych naczyń.
I. Kości (1510 g): 1. Koń. Kości reprezentują wszystkie okolice anatomiczne szkieletu.

Obiekt 33
Grób popielnicowy (Ryc. 41). Naczynie z kośćmi wstawione w niewielką jamkę o czarnym wypełnisku z resztkami stosu. Obłożone kilkoma skorupami chropowaconego naczynia, nakryte ułożonymi warstwowo dwiema skorupami (w tym grubego dna) i płaskim kamieniem. Średn. jamy ok. 35 cm, miąższość 25 cm.

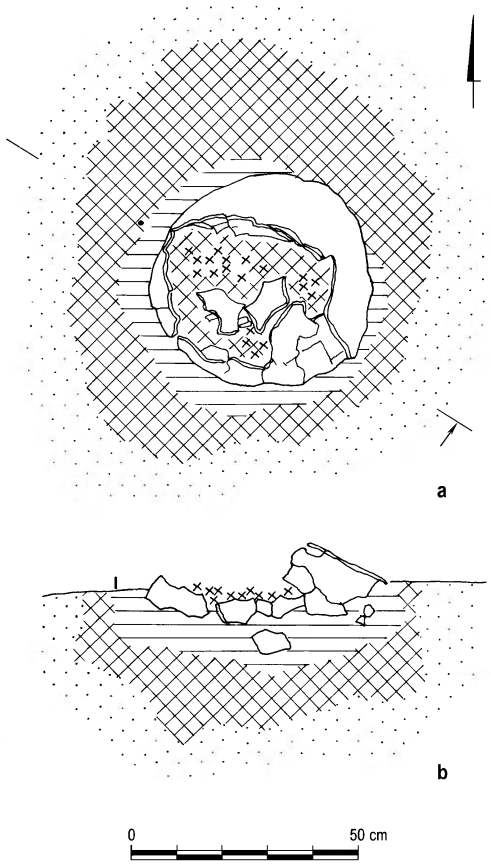

Ryc. 42. Warszawa-Grochów. Plan (a) i profil (b) obiektu 34. Rys. A. Potoczny
Fig. 42. Warszawa-Grochów. Plan (a) and profile (b) of feature 34. Drawn by A. Potoczny

1. Popielnica. Kubek beczułkowaty z masywnym uchem. Dno lekko wyodrębnione. Powierzchnie gładzone, szaro-ceglaste, plamiste. Wys. ok. 7 cm, średn. dna 4,6 cm, wylewu 7,5 cm (Ryc. 37i). *J.M.* **2.** Fragmenty ceramiki, w tym ułamki dna o grub. ok. 1,8 cm, z dużego naczynia o powierzchni zewnętrznej brązowej, chropowaconej. **3.** Płaski, owalny kamień (płyta piaskowca) o wym. 12×15 cm i grub. 2,2 cm (Ryc. 37h).

I. Kości (10 g): 1. *Infans* I (noworodek?).

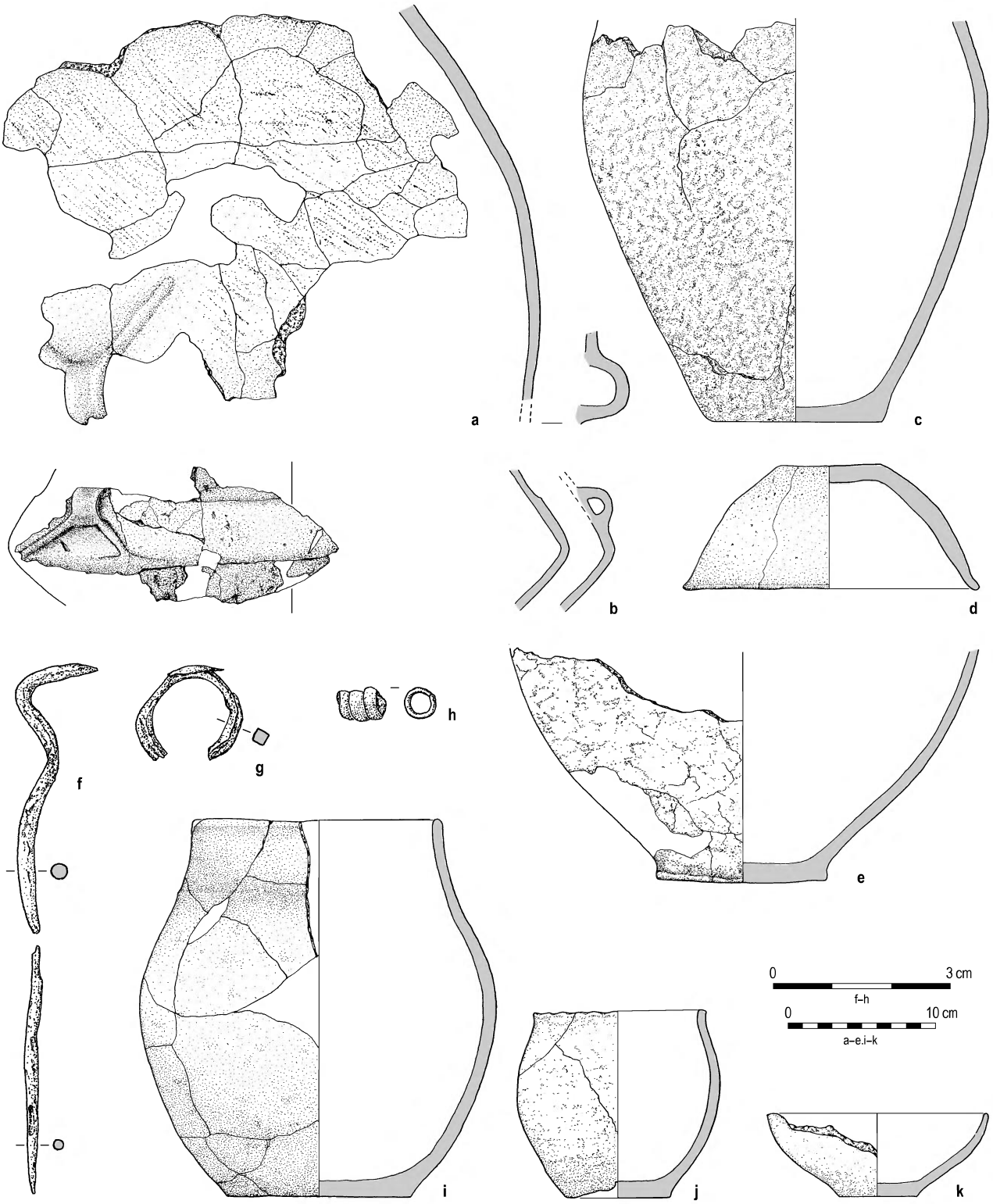

Ryc. 43. Warszawa-Grochów. Ceramika z obiektu 34 (a.b) i z obiektu 35 (c–e), fragmenty szpili z brązu z obiektu 36 (h), fragmenty przedmiotów z żelaza z obiektu 37 (f.g), ceramika z obiektu 38 (i–k). Rys. A. Potoczny

Fig. 43. Warszawa-Grochów. Pottery from feature 34 (a.b) and from feature 35 (c–e), fragments of bronze pin from feature 36 (h), fragments of iron objects from feature 37 (f.g), pottery from feature 38 (i–k). Drawn by A. Potoczny

Obiekt 34

Grób popielnicowy, mocno uszkodzony (Ryc. 42). Duża popielnica, nakryta uchatą misą odwróconą do góry dnem, ustawiona była w obszernej jamie o średn. ok. 80–90 cm i szarobrązowym wypełnisku z warstwą czerwonawej glinki wokół naczynia. Zachowana miąższość jamy ok. 30 cm. W popielnicy pomiędzy kośćmi znajdowały się grudki brązu. Na licznych kościach wystąpiły zielonkawe przebarwienia tlenków miedzi.

1. Popielnica. Fragmenty dużego, wazowatego naczynia o dwustożkowatym brzuścu i szyjce wyodrębnionej uskokiem. U nasady szyjki zachowane jedno uszko z krótkimi, gładkimi „wąsami". Powierzchnie czarne, dobrze wygładzone. Średn. brzuśca ok. 36 cm (Ryc. 43b). **2.** Misa. Fragmenty dna i górnej części szerokootworowego naczynia z zaznaczoną tektonicznie szyjką. Pod szyjką częściowo zachowane duże, taśmowate ucho z jednym z dolepionych u jego nasady „wąsów". Powierzchnia zewn. jasnobrązowa, wyrównana, na szyjce gładzona, wewn. ciemnoszara, gładzona. Średn. dna ok. 14 cm, brzuśca ok. 40 cm (Ryc. 43a). **3.** Kilkanaście silnie stopionych grudek brązu.

I. Kości (3300 g): 1. Mężczyzna (?) *adultus*, wysoki; 2. Przymieszka kości dużego ssaka (koń?).

Obiekt 35

Grób popielnicowy, uszkodzony, bez wyraźnych śladów jamy grobowej (Ryc. 44). Odsłonięty na głęb. ok. 20 cm od powierzchni ziemi. Popielnica ze zniszczonym wylewem wstawiona była w przydenną część grubościennego naczynia. Kości umieszczone wewnątrz popielnicy nakrywała uszkodzona misa odwrócona do góry dnem.

1. Popielnica. Częściowo zachowane naczynie jajowate o powierzchni zewn. brunatnoceglastej, silnie chropowaconej. Powierzchnia wewn. brunatnożółta, gładzona. Wys. zach. ok. 26 cm, średn. dna ok. 12 cm, brzuśca 27,5 cm (Ryc. 43c). **2.** Misa. Głębokie, masywne, lekko stożkowate naczynie z nieco wywiniętą krawędzią. Powierzchnia zewn. wyrównana. Wys. 8 cm, średn. dna 7 cm, wylewu 20 cm (Ryc. 43d). *M.P.* **3.** Dolna część dużego naczynia o powierzchni zewn. szarobrązowej, wyrównanej, z wygładzonym pasem przy dnie. Powierzchnia wewn. czarna, gładzona. Średn. dna 11,5–12 cm (Ryc. 43e).

I. Kości (935 g): 1. Kobieta (?) *maturus*, wysoka; 2. Przymieszka kilku kości zwierzęcych.

Obiekt 36

Grób jamowy (Ryc. 45). Odsłonięty na głęb. ok. 45 cm od poziomu ziemi w postaci kolistej, szarej plamy o średn. ok. 40 cm, z licznymi, przepalonymi kośćmi na powierzchni. Szare, workowate wypełnisko o miąższości ok. 40 cm w części środkowej zawierało zbitą warstwę kości oraz ułamki ceramiki. W bezpośrednim sąsiedztwie grobu znaleziono fragment spiralki brązowej.

1. 8 drobnych ułamków ceramiki, w tym 2 o powierzchni szarej, gładzonej, z fragmentami kłutego ornamentu jodełkowego. **2.** Spiralka trzyzwojowa z taśmy brązowej o szer. ok. 0,25 cm, dł. 0,7 cm (Ryc. 43h).

I. Kości: nie odnaleziono – brak analizy.

Obiekt 37

Grób prawdopodobnie kloszowy, całkowicie zniszczony przez współczesny wkop. Znaleziono fragmenty ceramiki, nieco przepalonych kości oraz ułamki przedmiotów żelaznych.

1. Ok. 20 fragmentów dużego naczynia (zapewne klosza) o powierzchni zewn. chropowaconej, ceglastoszarej, część ułamków gęsto pokrytych pasmami żłobków wykonanych wielozębnym narzędziem. Powierzchnia wewn. czarna, gładzona. **2.** Ok. 10 fragmentów naczynia o powierzchniach gładzonych, zewn. brązowej, wewn. szarobrązowej. **3.** Ok. 10 drobnych fragmentów cienkościennego naczynia o powierzchniach czarnych, dobrze wygładzonych. **4.** Kilkanaście bardzo drobnych, niecharakte-

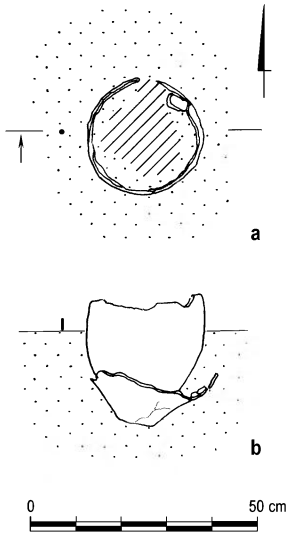

Ryc. 44. Warszawa-Grochów. Plan (a) i profil (b) obiektu 35. Rys. A. Potoczny
Fig. 44. Warszawa-Grochów. Plan (a) and profil (b) of feature 35. Drawn by A. Potoczny

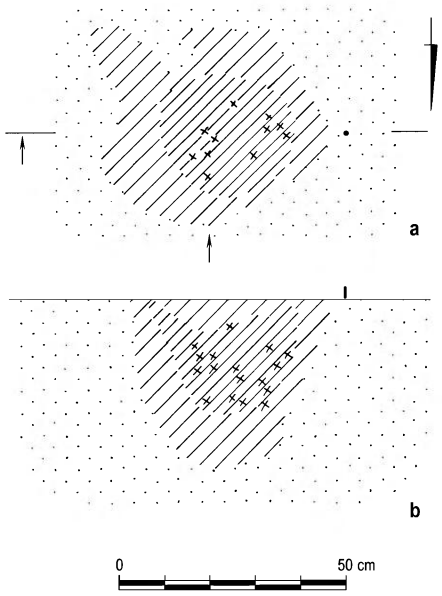

Ryc. 45. Warszawa-Grochów. Plan (a) i profil (b) obiektu 36. Rys. A. Potoczny
Fig. 45. Warszawa-Grochów. Plan (a) and profile (b) of feature 36. Drawn by A. Potoczny

rystycznych ułamków ceramiki. **5.** 2 silnie skorodowane fragmenty trzpienia żelaznej szpili z łabędzią szyjką. Dł. 4,2 i 4,5 cm (Ryc. 43f). **6.** Kółko żelazne, silnie skorodowane, zachowane częściowo. Średn. ok. 1,7 cm (Ryc. 43g).
I. Kości (274,6 g): 1. Mężczyzna (?) *adultus/maturus*; 2. Przymieszka kilku kości zwierzęcych (Ł.M.S.).

Obiekt 38
Zniszczony grób, zapewne kloszowy (Ryc. 46). Odsłonięty na głęb. ok. 20 cm od powierzchni ziemi w postaci skupiska fragmentów naczyń w nieregularnym szarawym zaciemnieniu. Płytka (15 cm), nieckowata jama zawierała liczne ułamki ceramiki i przepalone kości.
1. Fragmenty dużego, baniastego naczynia (klosza?) z wydzieloną szyjką podkreśloną karbowaną listwą. Powierzchnie brązowe, zewn. lekko chropowacona, na szyjce gładzona, wewn. gładzona. **2.** Częściowo zachowane naczynie (popielnica?) o jajowatym brzuścu i słabo wyodrębnionej szyjce. Powierzchnie brązowe, zewn. z szarymi plamami, na brzuścu wyrównana, na szyjce gładzona, wewn. gładzona (Ryc. 43i). **3.** Częściowo zachowana misa z wyodrębnionym dnem i krawędzią zachyloną do wewnątrz. Powierzchnie brązowe, zewn. nierówna, wewn. gładzona. Wys. 5,6 cm, średn. dna 5,2 cm, wylewu 15 cm (Ryc. 43k). **4.** Niewielkie, jajowate naczynie z karbowaną krawędzią. Powierzchnia zewn. brunatna, chropowacona, wewn. brunatnoszara, gładzona. Wys. 13 cm, średn. dna 7–7,5 cm, brzuśca 14 cm, wylewu 12–12,5 cm (Ryc. 43j).
I. Kości (400 g): 1. Dorosły; 2. Przymieszka kości ssaka niezidentyfikowanego gatunku.

Obiekt 39
Grób kloszowy (Ryc. 47). Na głęb. ok. 20 cm od powierzchni ziemi odsłonięto dno klosza posadowionego w słabo widocznej szarawej jamie. Naczynie wsparte na ułamkach dużego kubka osłaniało popielnicę w ponad połowie wypełnioną kośćmi i nakrytą miską odwróconą do góry dnem.
1. Klosz. Częściowo zrekonstruowane grubościenne, jajowate naczynie z karbowaną krawędzią. Powierzchnia zewn. brązowa, chropowacona, wewn. gładzona, brązowa z szarymi plamami. Wys. rekonstruowana min. 36 cm, średn. dna ok. 16 cm, brzuśca ok. 36–38 cm, wylewu min. 30 cm (Ryc. 48d). **2.** Popielnica. Naczynie z baniastym, chropowaconym brzuścem i gładzoną szyjką podkreśloną karbowaną listwą. Zachowane 2 z 3 niewielkich uszek umieszczonych poniżej listwy. Powierzchnia zewn. brązowa, wewn. szarobrązowa, gładzona. Wys. 28,5 cm, średn. dna 12,5 cm, brzuśca 28 cm, wylewu 19,5–20,5 cm (Ryc. 48c). **3.** Misa. Częściowo zachowane półkuliste naczynie z wgięciem pod krawędzią. Powierzchnie brązowe, dobrze wygładzone. Wys. ok. 8,5 cm, średn. dna ok. 8 cm, wylewu ok. 20 cm (Ryc. 48b). **4.** Kubek z baniastym brzuścem i szyjką wydzieloną wyraźnym uskokiem. U nasady szyjki dwa dookolne żłobki, poniżej umieszczone pasma potrójnych i poczwórnych, ukośnych rytych kresek tworzących zwisające trójkąty. Ornament wykonany ostrym narzędziem na podsuszonym naczyniu. Powierzchnie gładzone, zewn. ceglastobrązowa, wewn. ceglasto-czarna. Wys. 15 cm, średn. dna 11 cm, brzuśca 21 cm, wylewu 15 cm (Ryc. 48a). **5.** Fragment przedmiotu z taśmy brązowej. Dł. 0,7 cm, szer. 0,7 cm (Ryc. 48e).
I. Kości (580 g): 1. Kobieta (?) *adultus* (ok. 30–35 lat).

Obiekt 40
Grób kloszowy (Ryc. 49). Dno klosza odsłonięto na głęb. 68 cm od powierzchni ziemi. Spękane naczynie, posadowione w niewyróżniającej się z otoczenia jamie, osłaniało popielnicę z ułamkami misy wewnątrz. Wśród licznych przepalonych kości znaleziono drobne przedmioty brązowe.
1. Klosz. Naczynie baniaste, chropowacone z wydzieloną, gładzoną szyjką. U jej nasady karbowana listwa i trzy uszka z potrójnymi, karbowanymi „wąsami", zakończonymi kolistymi, miseczkowato spłaszczonymi guzkami. Powierzchnia zewn. brązowoszaroceglasta, wewn. szarobrązowa, gładzona. Wys. 32–34 cm, średn. dna 11,5 cm, brzuśca 40 cm, wylewu 31–32 cm (Ryc. 48f). **2.** Popielnica. Zachowane fragmentarycznie jajowate naczynie z szyjką wydzieloną i podkreśloną karbowaną listwą. Powierzchnia zewn.

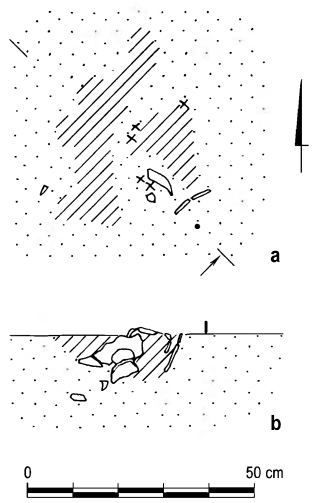

Ryc. 46. Warszawa-Grochów. Plan (a) i profil (b) obiektu 38. Rys. A. Potoczny
Fig. 46. Warszawa-Grochów. Plan (a) and profile (b) of feature 38. Drawn by A. Potoczny

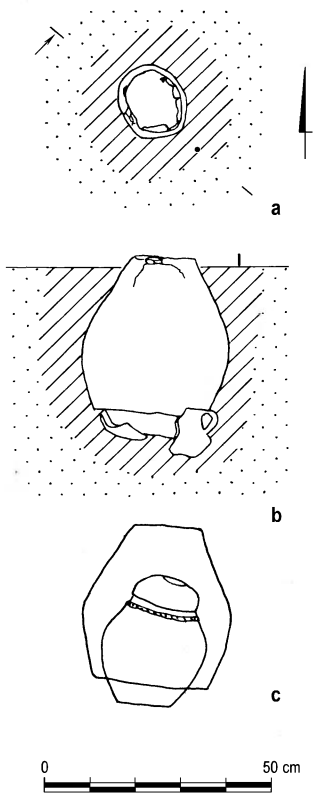

Ryc. 47. Warszawa-Grochów. Plan (a), profil (b) i przekrój (c) obiektu 39. Rys. A. Potoczny
Fig. 47. Warszawa-Grochów. Plan (a), profile (b) and cross-section (c) of feature 39. Drawn by A. Potoczny

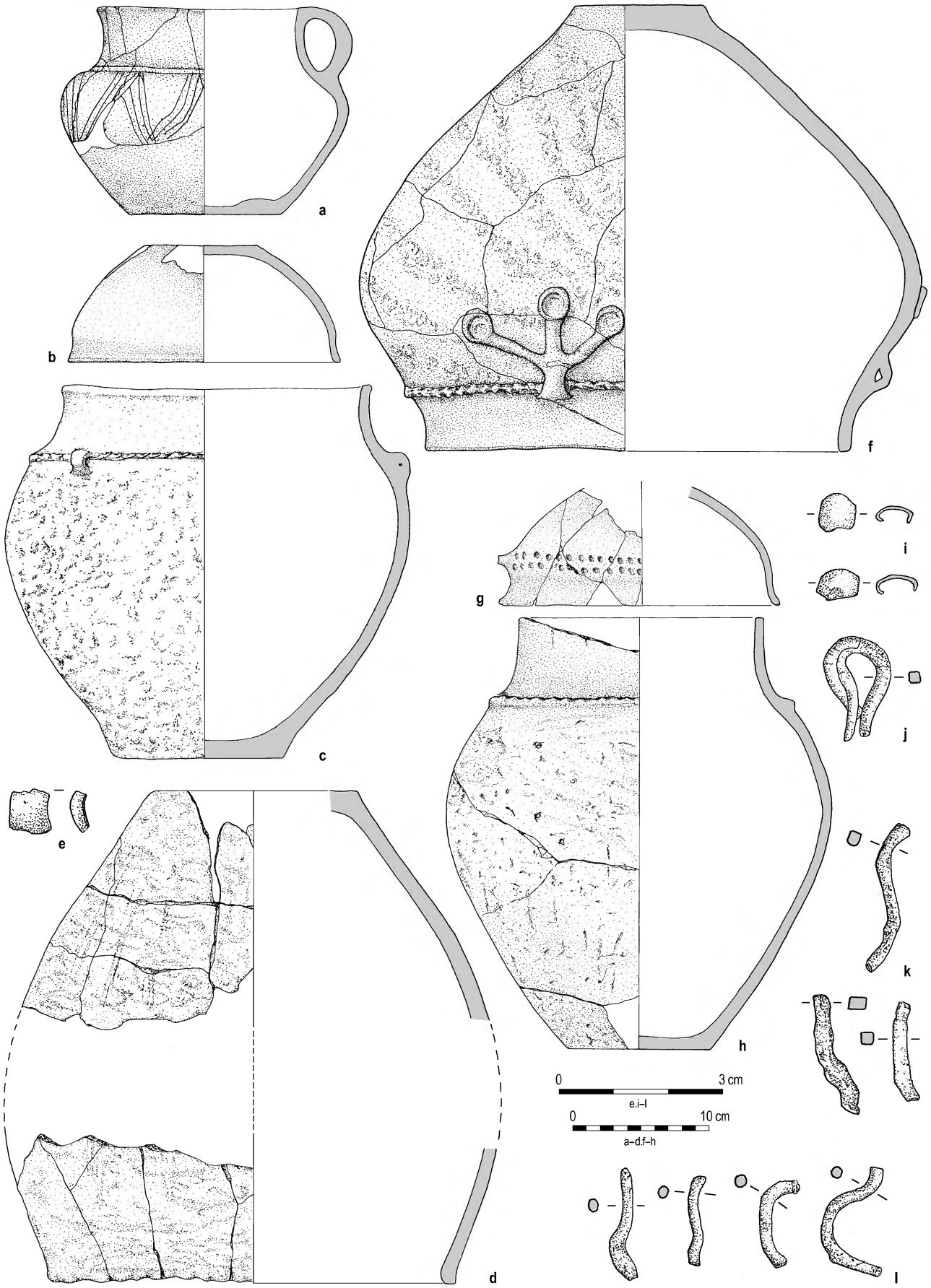
a
b
c
d
e
f
g
h
i
j
k
l
0
3 cm
e.i–l
0
10 cm
a–d.f–h

Ryc. 48. Warszawa-Grochów. Ceramika (a–d) i ułamek przedmiotu z brązu (e) z obiektu 39, ceramika (f–h) i fragmenty przedmiotów z brązu (i–l) z obiektu 40. Rys. A. Potoczny
Fig. 48. Warszawa-Grochów. Pottery (a–d) and fragment of bronze object (e) from feature 39, pottery (f–h) and fragments of bronze objects (i–l) from feature 40. Drawn by A. Potoczny

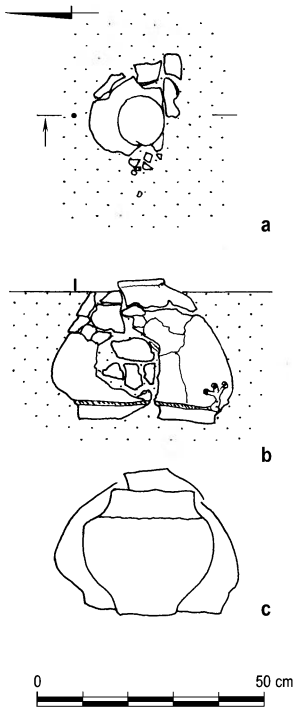

Ryc. 49. Warszawa-Grochów. Plan (a), profil (b) i przekrój (c) obiektu 40. Rys. A. Potoczny
Fig. 49. Warszawa-Grochów. Plan (a), profile (b) and cross-section (c) of feature 40. Drawn by A. Potoczny

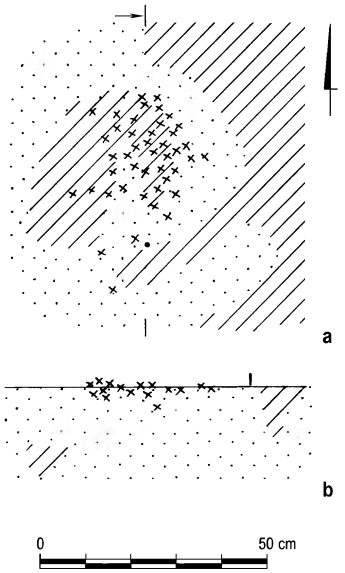

Ryc. 50. Warszawa-Grochów. Plan (a) i profil (b) obiektu 41. Rys. A. Potoczny
Fig. 50. Warszawa-Grochów. Plan (a) and profile (b) of feature 41. Drawn by A. Potoczny

brązowa z ceglastymi i szarymi plamami w górnej części szyjki. Brzusiec wyrównany, miejscami szorstki, szyjka dobrze wygładzona. Powierzchnia wewn. brunatna, gładzona. Wys. 31,5 cm, średn. dna 10,5 cm, brzuśca 28 cm, wylewu ok. 18 cm (Ryc. 48h). **3.** Misa. Częściowo zachowane naczynie z wgięciem pod krawędzią tworzącym krótką szyjkę, podkreśloną podwójnym pasmem owalnych dołków stempelkowych. Na szyjce widoczne ślady nasady utrąconego ucha. Powierzchnie brązowe, gładzone. Wys. zach. 8,5 cm, średn. wylewu 20,5 cm (Ryc. 48g). **4.** 4 uszkodzone „skuwki" z blaszki brązowej, miseczkowate, owalne, z końcami zaostrzonymi i podwiniętymi. Na krawędzi jednego z przedmiotów krótkie, równoległe nacięcia. Wym. od 0,7×0,3 do 0,7×0,6 cm (Ryc. 48i). **5.** Kilkanaście ułamków przepalonych drucików brązowych o przekroju kwadratowym lub okrągłym, w tym 2 stopione razem i zgięte w pętlę. Dł. fragm. 0,6–2,7 cm, średn. drutu ok. 0,2 cm (Ryc. 48j–l).
I. Kości (1500 g): 1. Kobieta (?) *adultus*, wzrost średni.

Obiekt 41

Grób jamowy (Ryc. 50). Odsłonięty na głęb. ok. 35 cm od poziomu ziemi w postaci lekkiego zaszarzenia o średn. ok. 35 cm, ze zwartą masą przepalonych kości na powierzchni. W przekroju zarys jamy niewidoczny, kości z ułamkami ceramiki zalegały jedynie w górnej części obiektu.
1. 2 niewielkie ułamki ceramiki o powierzchniach brązowych; jeden od zewnątrz chropowacony, drugi obustronnie gładzony.
I. Kości (400 g): 1. Krowa (?). Fragmenty różnych okolic anatomicznych szkieletu.

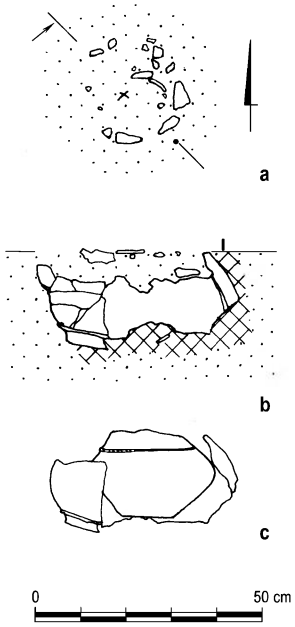

Ryc. 51. Warszawa-Grochów. Plan (a), profil (b) i przekrój (c) obiektu 42. Rys. A. Potoczny
Fig. 51. Warszawa-Grochów. Plan (a), profile (b) and cross-section (c) of feature 42. Drawn by A. Potoczny

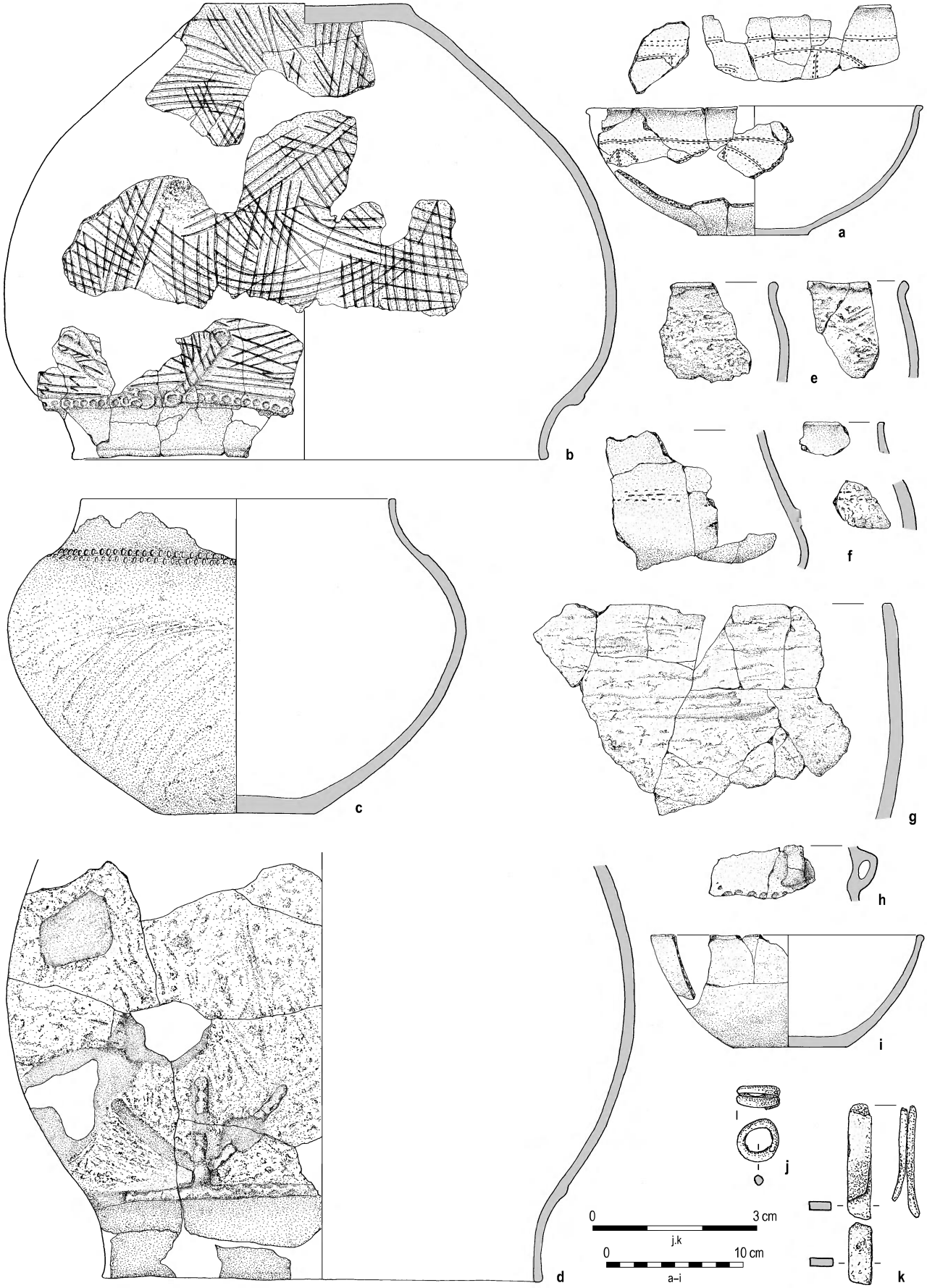
a
b
c
d
e
f
g
h
i
j
k
0
3 cm
j.k
0
10 cm
a–i

Ryc. 52. Warszawa-Grochów. Ceramika z obiektu 42 (a–c), ceramika (e–i) i fragmenty szczypczyków z brązu (j.k) z obiektu 46, klosz z obiektu 47 (d). Rys. A. Potoczny
Fig. 52. Warszawa-Grochów. Pottery from feature 42 (a–c), pottery (e–i) and fragments of bronze tweezers (j.k) from feature 46, cloche from feature 47 (d). Drawn by A. Potoczny

Obiekt 42
Grób kloszowy (Ryc. 51). Na głęb. ok. 80 cm od powierzchni ziemi odsłonięto fragmenty dna silnie naruszonego klosza, który osłaniał uszkodzone naczynie z ciałopaleniem, ustawione w płytkiej, płaskodennej jamie o szarobrązowym wypełnisku. Popielnica, pierwotnie zapewne nakryta misą, zawierała liczne przepalone kości i grudkę brązu.
1. Klosz. Fragmenty dużego, stosunkowo cienkościennego, baniastego naczynia z wysoko uniesionym brzuścem, oddzielonym od profilowanej szyjki listwą z kolistymi dołkami stempelkowymi. Częściowo zachowane zdobienia w postaci zaczepionych na listwie ukośnych „wąsów", z obu stron zakończonych spłaszczonymi guzkami. Powierzchnia zewn. brązowa, brzusiec w całości pokryty szerokimi pasmami głęboko rytych żłobków wykonanych narzędziem grzebieniowatym, szyjka gładzona. Powierzchnia wewn. czarna, gładzona. Wys. ok. 33 cm; średn. dna 15 cm, brzuśca ok. 45 cm, wylewu ok. 35 cm (Ryc. 52b). **2.** Popielnica. Naczynie baniaste z wydzieloną szyjką, podkreśloną podwójnym pasmem słabo odciśniętych dołków stempelkowych. Powierzchnia zewn. szarobrązowa, dołem wyrównana, powyżej załomu brzuśca gładzona, wewn. szarobrunatna, gładzona. Wys. 23,5 cm, średn. dna 11 cm, brzuśca 26 cm, wylewu 18–19 cm (Ryc. 52c). **3.** Misa. Fragmenty naczynia w kształcie wycinka kuli, z wyodrębnionym dnem i wygiętą na zewnątrz krawędzią. Powierzchnie brązowe z ciemnymi plamami, gładzone. Silniej wygładzona część podkrawędna podkreślona dookolnym pasmem ornamentu „jodełkowego". Wys. ok. 9,5 cm, średn. dna 8 cm, wylewu 24,5 cm. (Ryc. 52a). **4.** Nieforemna bryłka stopionego brązu.
I. Kości (680 g): 1. Kobieta (?) *iuvenis*, wzrost niski; 2. Przymieszka kilku fragmentów kości dużego ssaka.

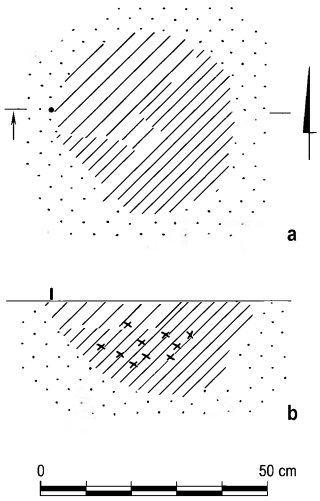

Ryc. 53. Warszawa-Grochów. Plan (a) i profil (b) obiektu 43. Rys. A. Potoczny
Fig. 53. Warszawa-Grochów. Plan (a) and profile (b) of feature 43. Drawn by A. Potoczny

Obiekt 43
Grób jamowy, zapewne w pojemniku organicznym (Ryc. 53). Odsłonięty na głęb. ok. 40 cm od powierzchni ziemi w postaci kolistej, ciemnoszarej plamy o średn. ok. 50 cm. Wypełnisko o półkolistym zarysie i miąższości 20 cm stanowiła zbita warstwa przepalonych kości.
I. Kości (50 g): 1. Duży ssak.

Obiekt 44
Grób kloszowy (Ryc. 54). Zarys znacznie uszkodzonego klosza odsłonięto na głęb. ok. 35 cm od powierzchni ziemi. Resztki klosza, posadowionego w słabo rysującej się, nieregularnej, szarobrązowej jamie o trójkątnym przekroju, otaczały uszkodzoną popielnicę, umieszczoną na ułamkach ceramiki. Popielnica zawierała przepalone kości i grudkę brązu.
1. Klosz. Fragmenty jajowatego naczynia ze słabo wyprofilowaną szyjką, z lekko karbowaną krawędzią. Powierzchnia zewn. brązowa z szarymi plamami, gęsto pokryta pasmami żłobków wykonanych wielozębnym narzędziem grzebieniowatym. Powierzchnia wewn. szarobrązowa, gładzona. Wys. zach. 30 cm, średn. brzuśca ok. 50 cm, wylewu 34 cm (Ryc. 55a). **2.** Popielnica. Naczynie baniaste z wydzieloną szyjką. U jej nasady umieszczono dookolny żłobek i idące od niego, ukośne, przeciwnie skierowane pasma potrójnych żłobków, wykonanych ostrym narzędziem na podsuszonym naczyniu. Powierzchnie

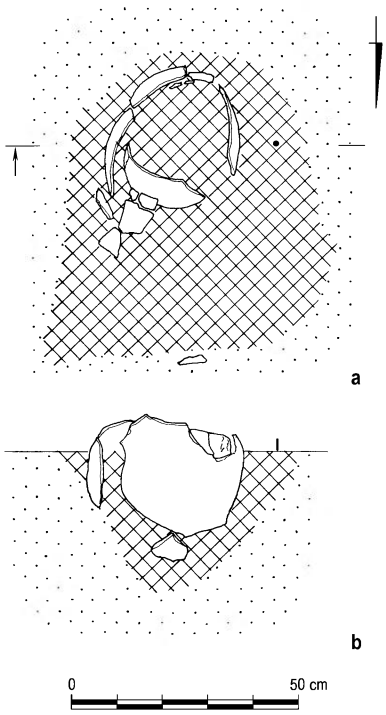

Ryc. 54. Warszawa-Grochów. Plan (a) i profil (b) obiektu 44. Rys. A. Potoczny
Fig. 54. Warszawa-Grochów. Plan (a) and profile (b) of feature 44. Drawn by A. Potoczny

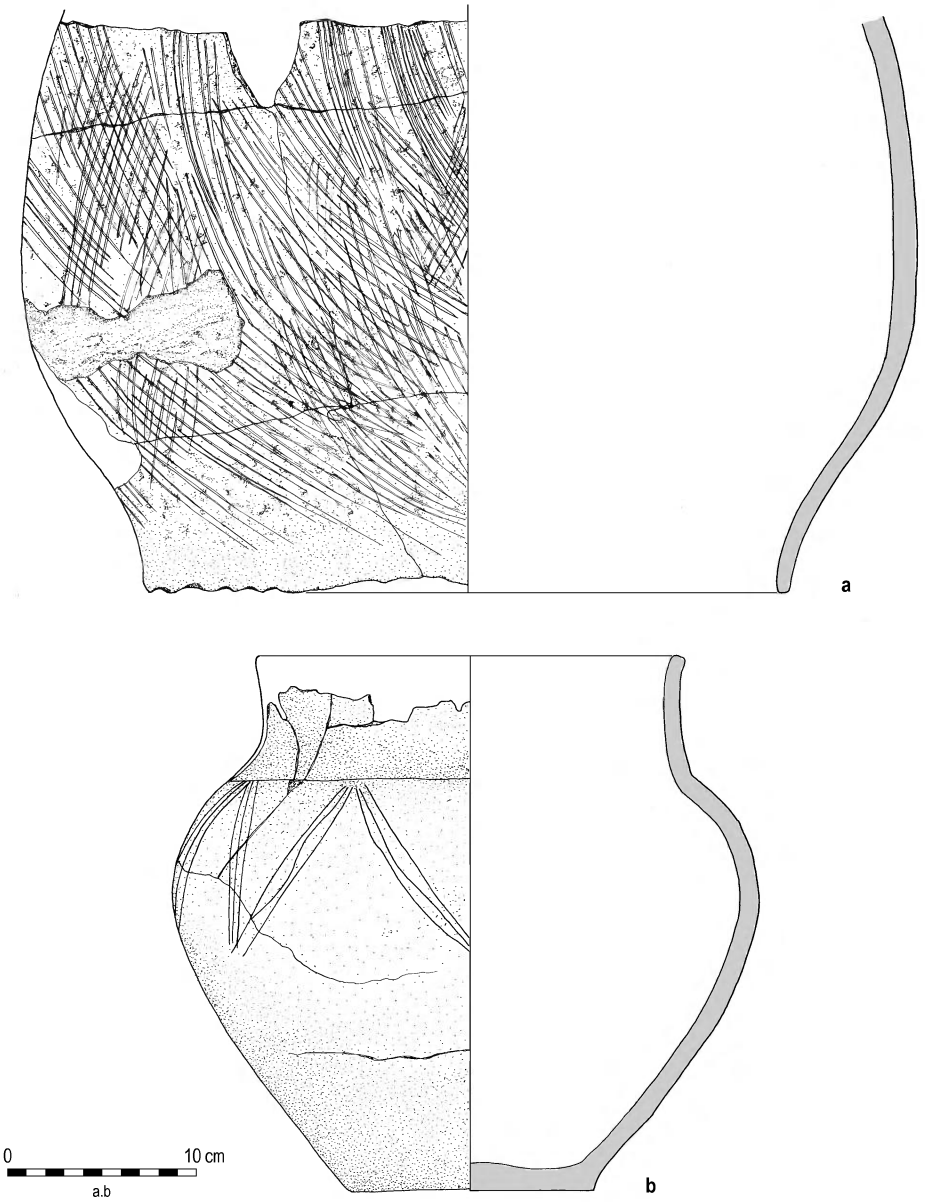

Ryc. 55. Warszawa-Grochów. Ceramika z obiektu 44. Rys. A. Potoczny
Fig. 55. Warszawa-Grochów. Pottery from feature 44. Drawn by A. Potoczny

gładzone, zewn. brązowa z brunatnymi i ceglastymi plamami, wewn. czarna. Wys. 28–29 cm, średn. dna 13 cm, brzuśca 31 cm, wylewu ok. 22–23 cm (Ryc. 55b). **3.** Ułamków ceramiki spod popielnicy nie odnaleziono. **4.** Grudka stopionego brązu.
I. Kości (1300 g): 1. Mężczyzna (?) *maturus* (ok. 40–45 lat), wzrost średni; 2. Przymieszka kości dużego ssaka.

Obiekt 45
Jama, zapewne pozostałości ogniska (Ryc. 56). Obiekt odsłonięty na głęb. ok. 37 cm od powierzchni ziemi w postaci brunatnej, kolistej plamy o średn. ok. 100 cm, silnie przebarwionej na czarno w południowo-wschodniej części. W przekroju widoczny zarys niecki o ciemnym, nawęglonym wypełnisku z jaśniejszą, brunatną otoczką, zawierającym drobne ułamki ceramiki i krzemień.
1. 11 bardzo drobnych, niecharakterystycznych ułamków ceramiki. **2.** Łuska krzemienna.

Obiekt 46
Całkowicie zniszczony grób, zapewne kloszowy (Ryc. 57). Na głęb. ok. 30 cm od powierzchni ziemi odsłonięto owalne (40×45 cm) skupisko skorup otoczonych szarą ziemią, w której znajdowały się również ułamki brązowych szczypczyków i 3 krzemienie. W przekroju obiektu widoczna była jedynie płytka niecka wypełniona nawęglonym piaskiem.
1. Fragmenty górnej części dużego, jajowatego lub doniczkowatego naczynia (klosza?) o prosto ściętej krawędzi. Powierzchnia zewn. szarobrązowa, lekko chropowacona, obmazywana poziomo, wewn, czarna, gładzona (Ryc. 52g). **2.** Kilka ułamków, w tym wylewu, naczynia jajowatego z krawędzią wywiniętą na zewnątrz. Powierzchnia zewn. szarobrązowa, drobno chropowacona, wewn. czarna, gładzona (Ryc. 52e). **3.** Fragmenty naczynia (gruszkowatego dzbanka?) z zachowanym fragmentem dolnej nasady ucha, umieszczonej poniżej ornamentu składającego się z dwóch lub trzech dookolnych pasm poziomych

nakłuć. Powierzchnie starannie gładzone, brązowe, miejscami spękane, ze śladami wtórnego przepalenia (Ryc. 52f). **4.** Ułamki gładzonego, brunatnego naczynia o prawdopodobnie baniastym kształcie, z małym uszkiem (uszkami?) w górnej części brzuśca. Poniżej dolnej nasady uszka fragmentarycznie zachowane pasmo płytkich dołków stempelkowych (Ryc. 52h). **5.** Fragmenty półkulistej misy z nieznacznie pogrubioną krawędzią. Powierzchnie szaroceglaste, gładzone, obecnie miejscami starte, ze śladami przepalenia. Wys. 8 cm, średn. dna 8,5 cm, wylewu 20 cm (Ryc. 52i). **6.** 2 fragmenty ramion szczypczyków brązowych wykonanych z wąskiej taśmy o przekroju prostokątnym, z zachowaną przesuwką w postaci dwuzwojowej spiralki z drutu brązowego. Dł. fragm. 2,1 cm i 1,1 cm, szer. ramion 0,4 cm, grub. 0,15 cm (Ryc. 52j.k).
I. Kości (3 fragmenty): 1. Duży ssak.

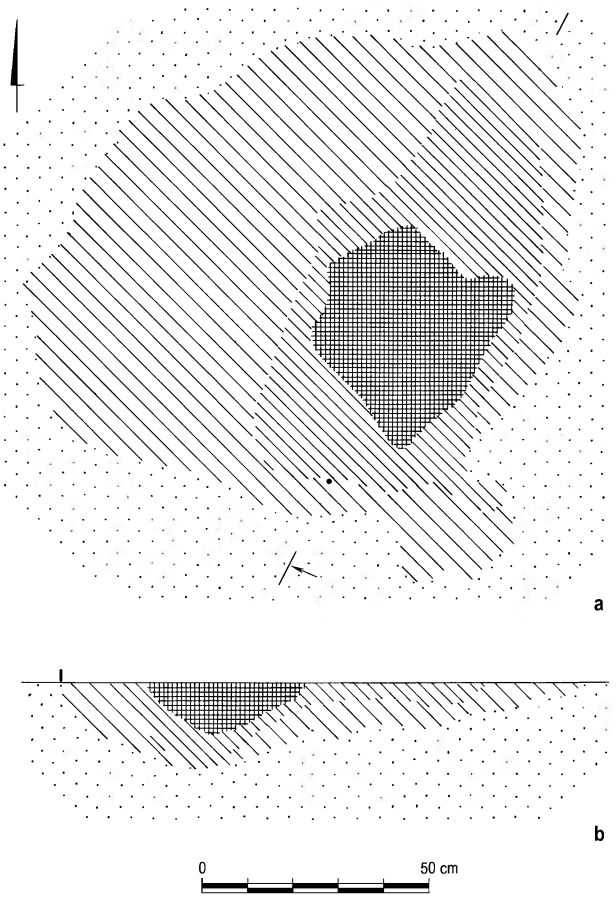

Ryc. 56. Warszawa-Grochów. Plan (a) i profil (b) obiektu 45. Rys. A. Potoczny
Fig. 56. Warszawa-Grochów. Plan (a) and profile (b) of feature 45. Drawn by A. Potoczny

Obiekt 47
Zniszczony grób kloszowy (Ryc. 58). Przydenną część klosza odsłonięto w warstwie ornej. Mocno uszkodzone naczynie posadowione było w słabo rysującej się, kolistej, szarobrązowej, płytkiej jamie o średn. ok. 70 cm. Wnętrze klosza wypełniała ziemia z przepalonymi kośćmi i grudkami brązu.
1. Klosz. Duże fragmenty baniastego naczynia o bardzo cienkich ściankach oraz prawdopodobnie pochodzący od niego fragment dna. Wydzielona, gładzona szyjka podkreślona częściowo zachowaną, karbowaną listwą. Poniżej 3 uszka z potrójnymi (miejscami odlepionymi) karbowanymi „wąsami". Powierzchnia zewn. brzuśca brązowa, grubo obmazywana masą ceramiczną zawierającą obfitą domieszkę grudek ochry, miejscami złuszczona. Powierzchnia wewn. gładzona, brunatnobrązowa. Średn. dna 9 cm, brzuśca 46 cm, wylewu 32 cm (Ryc. 52d). **2.** 5 grudek stopionego brązu.
I. Kości (15 g): 1. *Infans* I.

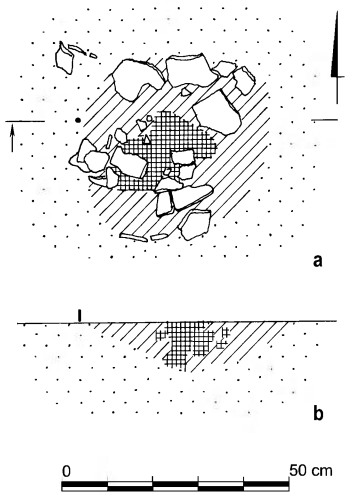

Ryc. 57. Warszawa-Grochów. Plan (a) i profil (b) obiektu 46. Rys. A. Potoczny
Fig. 57. Warszawa-Grochów. Plan (a) and profile (b) of feature 46. Drawn by A. Potoczny

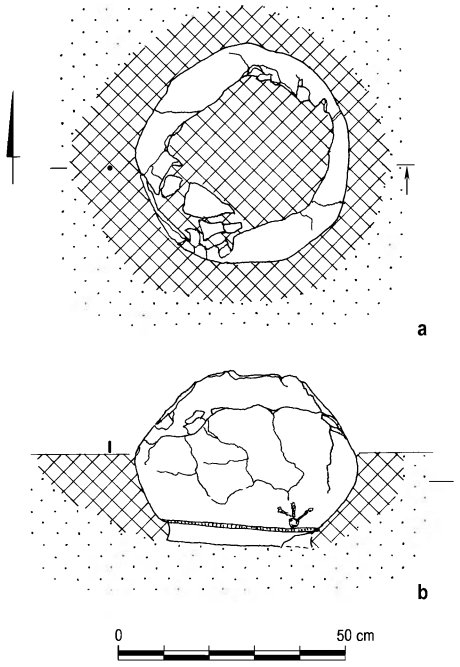

Ryc. 58. Warszawa-Grochów. Plan (a) i profil (b) obiektu 47. Rys. A. Potoczny
Fig. 58. Warszawa-Grochów. Plan (a) and profile (b) of feature 47. Drawn by A. Potoczny

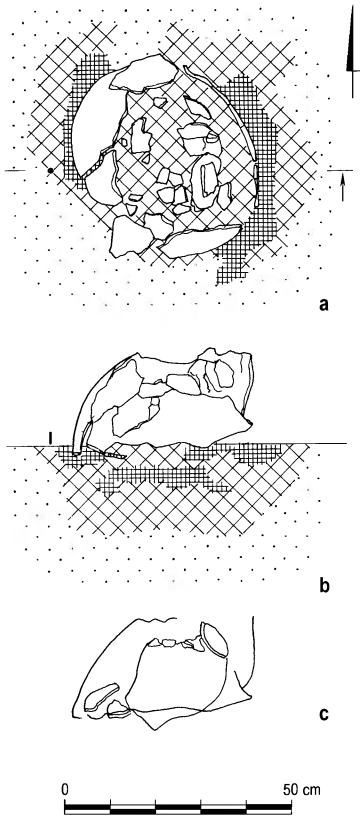

Ryc. 59. Warszawa-Grochów. Plan (a), profil (b) i przekrój (c) obiektu 48.
Rys. A. Potoczny
Fig. 59. Warszawa-Grochów. Plan (a), profile (b) and cross-section (c) of feature 48.
Drawn by A. Potoczny

Obiekt 48

Grób kloszowy (Ryc. 59). Silnie naruszony klosz, odkryty w warstwie ornej, posadowiony był na głęb. ok. 40 cm od powierzchni ziemi. Szarobrązowe, miejscami nawęglone, wypełnisko nieregularnej jamy miało w przekroju zarys trapezu o miąższości ok. 50 cm. W obrębie klosza odsłonięto leżącą na boku popielnicę i ułamki ceramiki, w tym misy pierwotnie zapewne nakrywającej popielnicę. Z wnętrza popielnicy pochodzi kilka przepalonych kości.

1. Klosz. Częściowo zachowane smukłe naczynie jajowate z karbowaną krawędzią. Powierzchnia zewn. brązowa z brunatnymi plamami, grubo chropowacona z wyjątkiem pasa pod wylewem, wewn. czarna, gładzona. Wys. zach. 37,5 cm, średn. brzuśca 38 cm, wylewu 34 cm (Ryc. 60a). **2.** Popielnica. Naczynie o baniastym brzuścu i wysokiej, lejkowatej szyjce. Powierzchnia zewn. brunatna ze słabo wygładzonym brzuścem i dobrze wygładzoną szyjką. Powierzchnia wewn. czarna, gładzona. Wys. 27,5–28,5 cm, średn. dna 11,5 cm, brzuśca 26 cm, wylewu ok. 18 cm (Ryc. 60c). **3.** Misa. Półkulista, z niewielkim wgięciem pod krawędzią. Powierzchnie gładzone, brunatne, wewn. z brązowymi plamami. Wys. 8,5–10 cm, średn. dna 8.5 cm, wylewu 20,5–21 cm (Ryc. 60b). **4.** Fragmenty profilowanych, cienkościennych naczyń, prawdopodobnie dużych dzbanków lub kubków o powierzchniach brązowych, gładzonych, zdobionych ornamentem kłutym i potrójnych pasm rytych żłobków (Ryc. 60d.e).

I. Kości (350 g): 1. Dorosły.

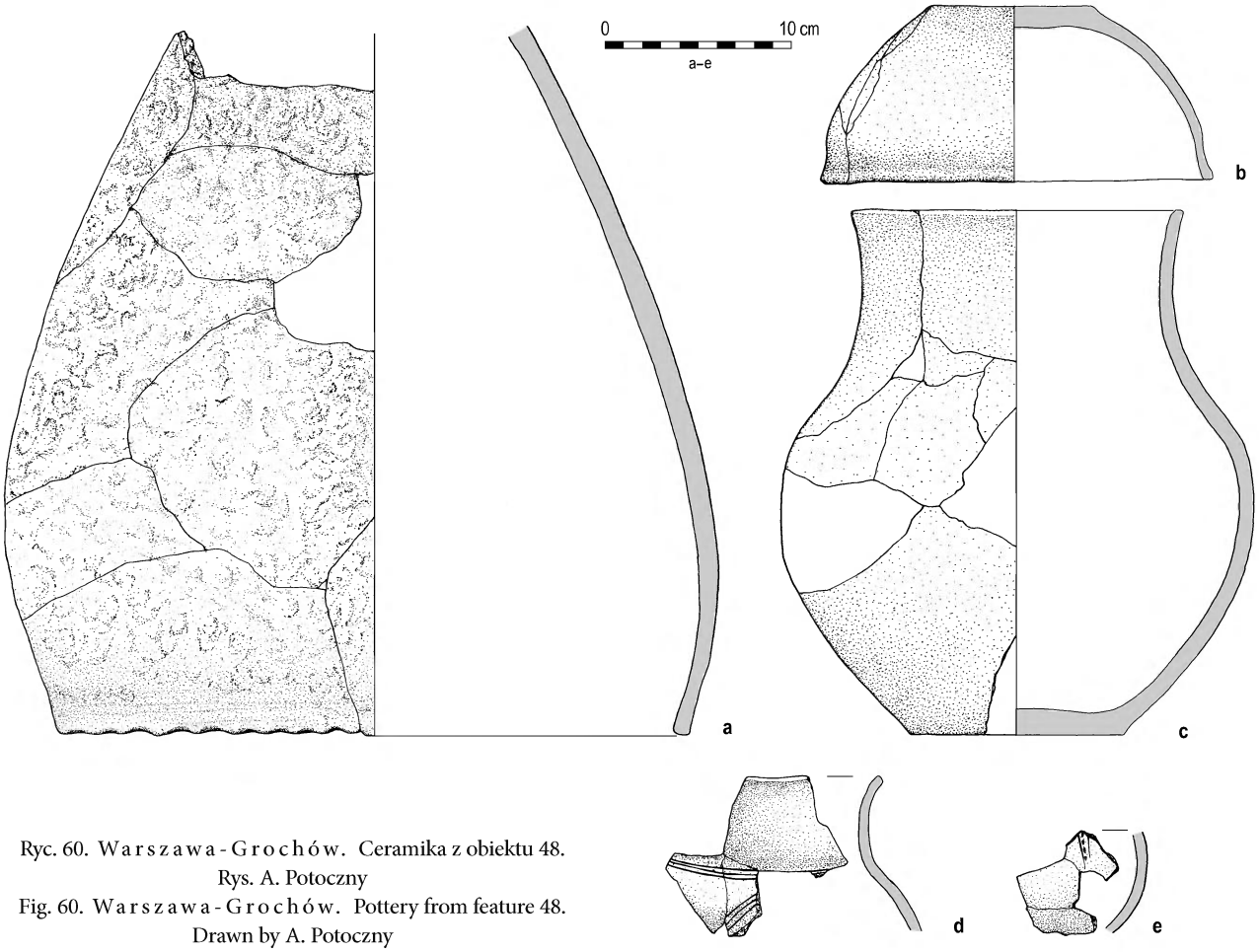

Ryc. 60. Warszawa-Grochów. Ceramika z obiektu 48.
Rys. A. Potoczny
Fig. 60. Warszawa-Grochów. Pottery from feature 48.
Drawn by A. Potoczny

Obiekt 49

Znacznie naruszony grób kloszowy (Ryc. 61). Odsłonięty w warstwie ornej mocno uszkodzony klosz, częściowo obsypany czarną, nawęgloną ziemią, posadowiony był w obrębie niewielkiej, szarobrązowej jamy, uszkodzonej od strony północno-wschodniej. W jego wnętrzu wypełnionym piaskiem wystąpiły ułamki 3 naczyń: popielnicy, miski i zapewne kubka oraz duży kamień. W wypełnisku jamy znajdowały się ułamki ceramiki oraz fragmenty drobnych, przepalonych przedmiotów brązowych. Brak kości.

1. Klosz. Częściowo zachowane naczynie z niesymetrycznym, owalnym wylewem. Baniasty, chropowacony brzusiec oddzielony od gładzonej szyjki pasmem dołków palcowo-paznokciowych. Dno wydzielone, wygładzone od dołu. Powierzchnia zewn. brzuśca brązowoszara, szyjki brązowa. Powierzchnia wewn. czarna, gładzona. Wys. zach. ok. 46 cm, średn. dna ok. 13–14 cm, brzuśca 49 cm, wylewu 30–36 cm (Ryc. 62d). **2.** Popielnica. Naczynie baniaste z łagodnie, lejkowato profilowaną szyjką i z wydzielonym dnem. Poniżej nasady szyjki 4 małe, symetrycznie rozmieszczone uszka. Obie powierzchnie czarne, bardzo dobrze wygładzone. Wys. 26–27,5 cm, średn. dna 12 cm, brzuśca 31–32 cm, wylewu 19,5–20,5 cm (Ryc. 62f). **3.** Misa. Półkulista z wgięciem pod krawędzią i śladem po uchu. Obie powierzchnie gładzone, zewn. brązowa z brunatnymi plamami, wewn. ciemnoszara. Wys. 7–9 cm, średn. dna 7 cm, wylewu ok. 20 cm (Ryc. 62e). **4.** Fragmenty gładzonego naczynia z uchem (kubka?). Cylindryczna szyjka podkreślona dwiema rytymi liniami dookolnymi, brzusiec zdobiony parami ukośnych i pionowych żłobków. Obie powierzchnie brązowo-czarne, plamiste. Średn. brzuśca ok. 17 cm, wylewu ok. 14 cm (Ryc. 62a). **5.** Fragment naczynia ze śladami wtórnego przepalenia, zdobiony poziomym pasmem krótkich nacięć i pionowych motywów jodełki. Powierzchnie ceglastoszare, gładzone, zewn. obecnie spękana i nierówna (Ryc. 62b). **6.** Fragment (⅓) niewielkiej, dość głębokiej misy o powierzchniach czarnych, wewn, gładzonej, zewn. drobno chropowaconej (drapanej) z wygładzonym pasem pod wylewem. Krawędź lekko pogrubiona i wywinięta na zewnątrz. Wys. 7,2 cm, średn. dna 6,5 cm, wylewu 14,5–15 cm (Ryc. 62c). **7.** Ułamek dna z częścią ścianki oraz 2 fragmenty brzuśca dużego, baniastego naczynia o średn. ok. 50 cm, z wgięciem pod krawędzią. Powierzchnia zewn. szaroceglasta, chropowacona, obmazywana palcami, wewn. czarna, gładzona. Średn. dna ok. 18 cm. **8.** Kilkanaście fragmentów przedmiotów brązowych, w tym ułamki prętów o przekroju kwadratowym i okrągłym, kilka ułamków drucikowatych kółek oraz ogniwek łańcuszka z wąskiej (0,2 cm) taśmy (Ryc. 62g–i).

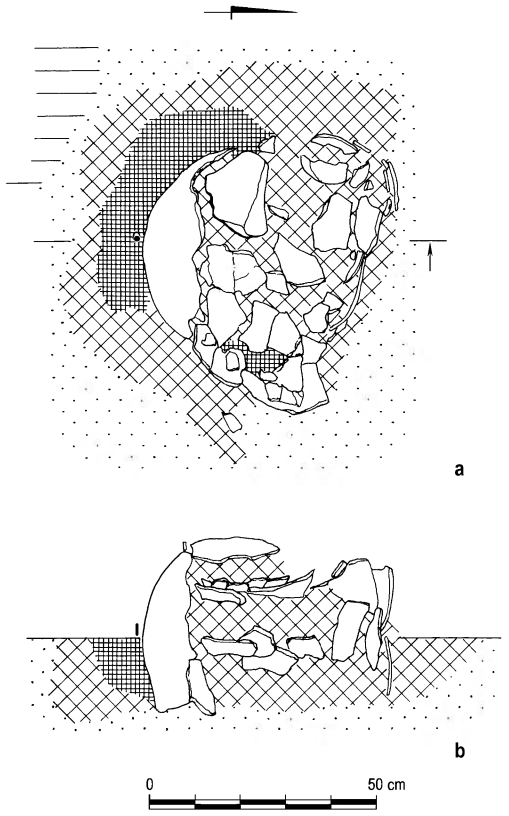

Ryc. 61. Warszawa-Grochów. Plan (a) i profil (b) obiektu 49. Rys. A. Potoczny

Fig. 61. Warszawa-Grochów. Plan (a) and profile (b) of feature 49. Drawn by A. Potoczny

Obiekt 50

Grób kloszowy, znacznie uszkodzony (Ryc. 63). Resztki mocno naruszonego klosza, odsłonięte bezpośrednio pod warstwą orną, posadowione były w płytkiej, niewyróżniającej się z otoczenia jamie. W ziemi wypełniającej (wtórnie) zachowaną część klosza wystąpiły ułamki ceramiki i drobne pozostałości ozdób. Na dnie wypełniska znajdowało się zwarte skupisko przepalonych kości, prawdopodobnie wysypanych z popielnicy wyjętej z uszkodzonego grobu.

1. Klosz. Liczne fragmenty dużego, stosunkowo cienkościennego, zapewne jajowatego naczynia z karbowaną krawędzią. Powierzchnia zewn. brązowa, silnie chropowacona, wewn. czarna, gładzona. Średn. brzuśca ok. 50 cm. **2.** Fragment gładzonego naczynia (popielnicy?) o brązowych powierzchniach, zdobionego potrójnymi żłobkami. **3.** Ułamki silnie zniszczonej ozdoby (kolczyków?) w postaci grudek stopionego szkła oraz fragmentów brązowych kółek z resztkami spiralek z cienkiego drutu brązowego.

I. Kości (340 g): 1. *Adultus.*

Obiekt 51

Zniszczony grób kloszowy (Ryc. 64). Fragmenty klosza odsłonięto na głęb. ok. 45 cm od powierzchni ziemi na północno-wschodnim skraju kolistej, szarobrązowej jamy o nieckowatym kształcie i średn. ok. 40 cm. W wypełnisku jamy, w obrębie zarysu klosza, wystąpiły ułamki zdobionego naczynia (popielnicy?), a poza nim, ułamki innych naczyń. Brak kości.

1. Klosz. Kilka niewielkich, częściowo rozwarstwionych ułamków grubościennego naczynia o powierzchni zewn. brązowej, chropowaconej, wewn. czarnej, gładzonej. **2.** Popielnica (?). Fragmenty górnej części naczynia wazowatego z lekko pogrubioną i zaokrągloną krawędzią. Szyjka podkreślona pasmem dwóch dookolnych linii rytych z umieszczonymi pomiędzy nimi poziomymi nakłuciami. Powierzchnie dobrze wygładzone, zewn. czarna, wewn. brązowa z czarnymi plamami. Średn. wylewu ok. 18 cm (Ryc. 65i). **3.** Kilka ułamków cienkościennego naczynia profilowanego, zapewne kubka lub dzbanka. Szyjka podkreślona cienką, dookolną linią rytą. Na górnej części

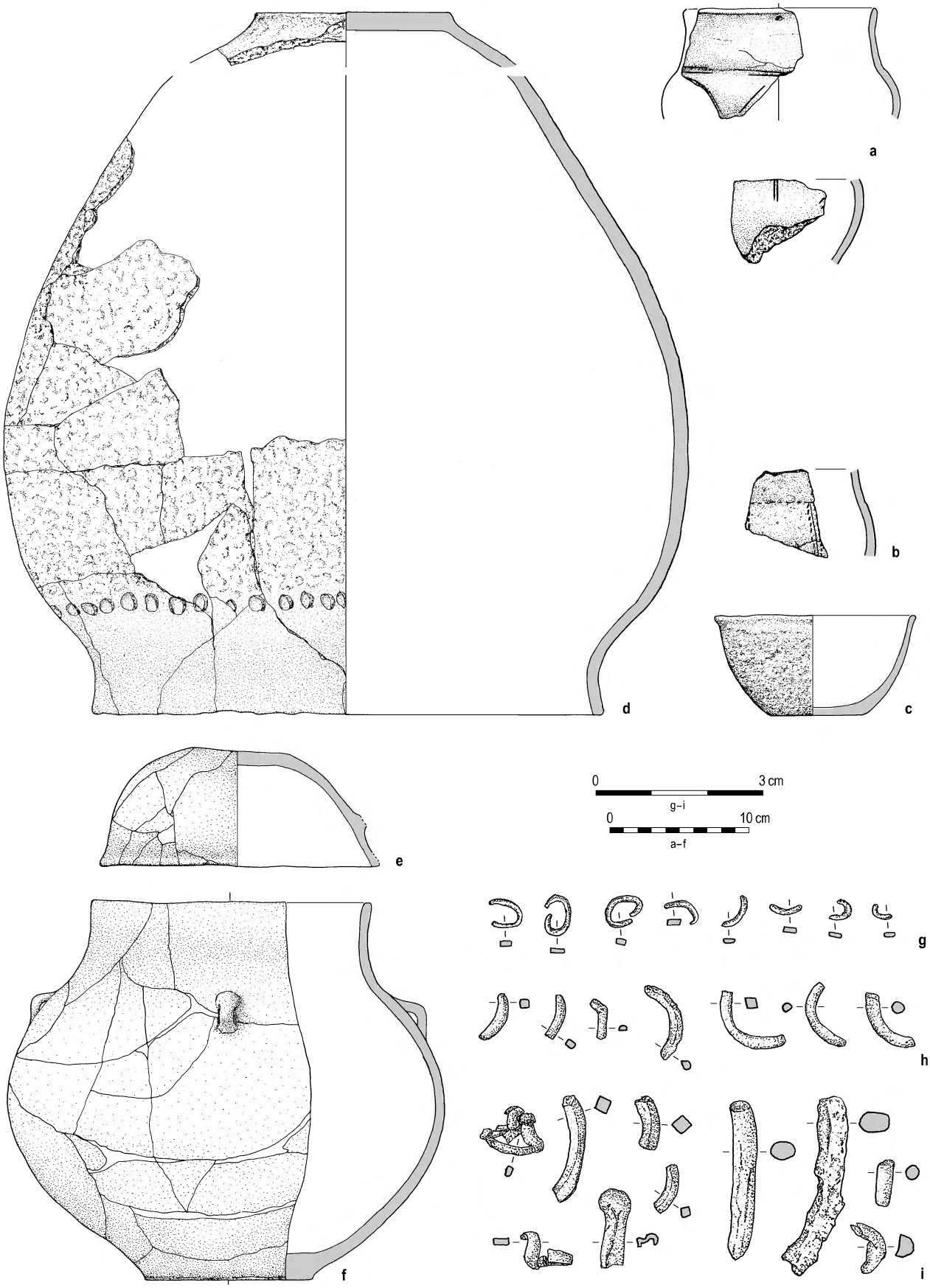

Ryc. 62. Warszawa-Grochów. Ceramika (a–g) i fragmenty przedmiotów z brązu (h–i) z obiektu 49. Rys. A. Potoczny
Fig. 62. Warszawa-Grochów. Pottery (a–g) and fragments of bronze objects (h–i) from feature 49. Drawn by A. Potoczny

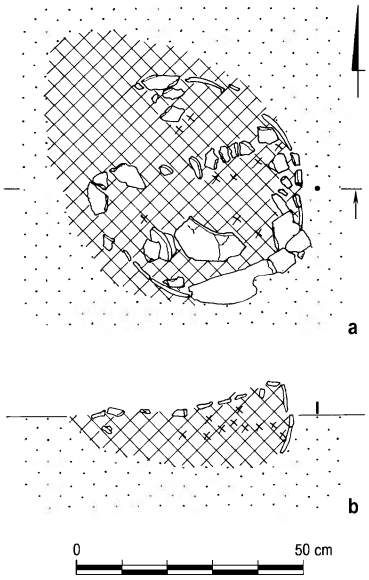

Ryc. 63. Warszawa-Grochów. Plan (a) i profil (b) obiektu 50. Rys. A. Potoczny
Fig. 63. Warszawa-Grochów. Plan (a) and profile (b) of feature 50. Drawn by A. Potoczny

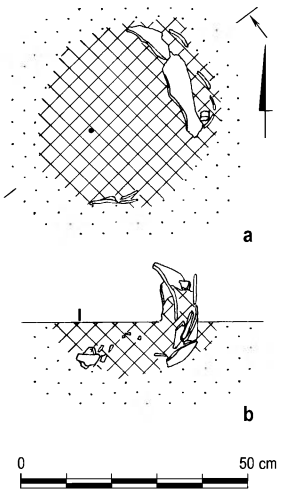

Ryc. 64. Warszawa-Grochów. Plan (a) i profil (b) obiektu 51. Rys. A. Potoczny
Fig. 64. Warszawa-Grochów. Plan (a) and profile (b) of feature 51. Drawn by A. Potoczny

brzuśca zachowane fragmenty ornamentu w postaci potrójnych, ukośnych żłobków. Powierzchnie brązowe z czarnymi plamami, dobrze wygładzone (Ryc. 65h). **4.** Kilka drobnych ułamków wylewu naczynia z lekko pogrubioną krawędzią, z zachowanym śladem osadzenia ucha. Powierzchnie czarne, gładzone.

Obiekt 52
Zniszczony grób kloszowy (Ryc. 66). Zachowany fragment ścianki klosza (ok. ⅓ obwodu) znajdował się we wschodniej części kolistej, szarobrązowej jamy o średn. ok. 40 cm. W jej wypełnisku wystąpiły dalsze ułamki ceramiki i nieliczne przepalone kości. Dno jamy na głęb. ok. 70 cm od powierzchni ziemi.
1. Klosz. Fragmenty górnej części dużego, baniastego naczynia z wygiętym na zewnątrz wylewem. Powierzchnie brązowoszare, zewn. chropowacona, pod krawędzią słabo wyrównana, wewn. niestarannie gładzona. W masie ceramicznej widoczna obfita domieszka różowego tłucznia. Średn. brzuśca ok. 36 cm, wylewu 30 cm (Ryc. 65f). **2.** Popielnica (?). Fragmenty dna i górnej części naczynia o beczułkowatym brzuścu i krótkiej, słabo wyodrębnionej szyjce. Krawędź rozchylona na zewnątrz, lekko karbowana. Powierzchnia zewn. brązowa, przy dnie i na szyjce wyrównana, dalej chropowacona z wyraźnie widocznymi ukośnymi ciągami palcowymi. Powierzchnia wewn. gładzona, brązowa z szarymi plamami. Wys. ok. 21–22 cm, średn. dna 11 cm, brzuśca ok. 19,5 cm, wylewu 18 cm (Ryc. 65g).
I. Kości (5 g): 1. *Infans* I.

Obiekt 53
Prawdopodobnie jama zawierająca pozostałości grobu jamowego lub wysypaną zawartość popielnicy, naruszona przez nory zwierzęce lub korzenie. W płytkim, nieckowatym wypełnisku znajdowały się fragmenty ceramiki i przepalone kości.
1. 3 niecharakterystyczne ułamki ceramiki.
I. Kości (3 fragmenty): 1. Dorosły.

Obiekt 54
Palenisko (?). Owalne, ciemnoszare zaciemnienie o wym. 50×30 cm, zarejestrowane na głęb. 25 cm od powierzchni ziemi. Wypełnisko obiektu o zarysie nieckowatym, z lejkowatym, szarawym przegłębieniem, zawierało soczewkowatą warstwę intensywnie czarnej ziemi o miąższości ok. 20 cm i przepalone kamienie.

Obiekt 55
Całkowicie zniszczony grób kloszowy. Na głęb. 46 cm od powierzchni ziemi, w obrębie rozległego, współczesnego wkopu, odsłonięto zbiorowisko fragmentów ceramiki z kilku naczyń oraz skupisko przepalonych kości z licznymi ułamkami silnie przepalonych przedmiotów z brązu, żelaza i szkła.
1. Klosz. Częściowo zachowane nieco niesymetryczne naczynie jajowate z rozchylonym wylewem i lekko wklęsłym dnem. Na górnej części brzuśca fragmenty trzech nalepionych ukośnie, karbowanych listewek różnej długości. Powierzchnia zewn. brązowa z ciemnymi plamami pod krawędzią, chropowacona, z widocznymi ciągami palcowymi. Powierzchnia wewn. brunatnoczarna, gładzona. Wys. 32,5 cm, średn. dna 13,5 cm, brzuśca ok. 33–34 cm, wylewu ok. 26–27 cm (Ryc. 67c). **2.** Popielnica (?). Fragmenty gładzonego naczynia z wyraźnie wydzieloną tektonicznie szyjką, z pogrubioną, wywiniętą na zewnątrz krawędzią. Pod szyjką dookolne pasmo ukośnych, głębokich nacięć i grupy czterech okrągłych drobnych nakłuć, poniżej ornament festonowy złożony z regularnych, kolistych dołków z zaznaczonym wypukłym środkiem, odciśniętych rurką o średn. 0,6 cm. Powierzchnia zewn. brązowa, wewn. czarna. Wys. ok. 19–20 cm, średn. dna 9,5 cm, brzuśca ok. 18 cm, wylewu ok. 14–15 cm (Ryc. 67b). **3.** Misa. Kilka fragmentów naczynia z lekkim wgięciem pod wywiniętą na zewnątrz krawędzią, z wyciągniętym z niej małym uszkiem. Powierzchnie brązowe, starannie wygładzone. Średn. wylewu ok. 18 cm (Ryc. 67a). **4.** 4 fragmenty prawdopodobnie bransolety o średn. ok. 6 cm z płasko-wypukłej taśmy żelaznej o szer. 0,6–0,7 cm. Dł. fragm. po łuku 1,9–4 cm (Ryc. 67d). **5.** 4 fragmenty naszyjnika

Ryc. 65. Warszawa-Grochów. Ceramika z obiektu 51 (h.i), z obiektu 52 (f.g), ceramika (a–d) i nity z żelaza (e) z obiektu 57. Rys. A. Potoczny

Fig. 65. Warszawa-Grochów. Pottery from feature 51 (h.i), from feature 52 (f.g), pottery (a–d) and iron rivets (e) from feature 57. Drawn by A. Potoczny

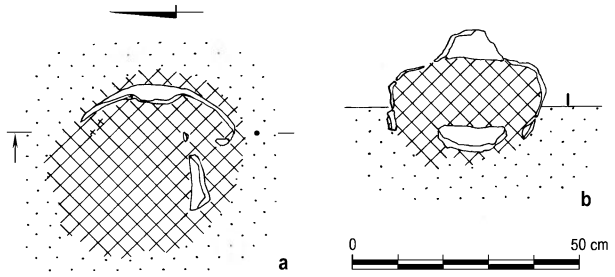

Ryc. 66. Warszawa-Grochów. Plan (a) i profil (b) obiektu 52. Rys. A. Potoczny

Fig. 66. Warszawa-Grochów. Plan (a) and profile (b) of feature 52. Drawn by A. Potoczny

o średn. ok. 15 cm z pręta żelaznego o przekroju czworokątnym, częściowo skręconego wokół własnej osi. Dł. fragm. po łuku 3,3–10,5 cm (Ryc. 67e). **6.** 2 fragmenty płaskiego kółka żelaznego o średn. ok. 3 cm, z taśmy o szer. ok. 0,3–0,4 cm (Ryc. 67f). **7.** Fragment przedmiotu z brązu, prawdopodobnie część trzpienia szpili z łabędzią szyjką. Dł. fragm. 4,3 cm, średn. pręta 0,4 cm (Ryc. 67g). **8.** Ułamki ozdób, zapewne kolczyków z kółek brązowych ze szklanymi paciorkami i łańcuszkami – zachowane fragmenty kółek i drucików z drutu o grub. ok. 0,1–0,2 cm, grudki silnie przetopionego szkła i kilka ogniw łańcuszka z wąskiej taśmy brązowej (Ryc. 67h–j).

I. Kości (100 g): 1. *Infans* I (ok. 1–3 lat). Na kościach spieki i nacieki brązu i żelaza.

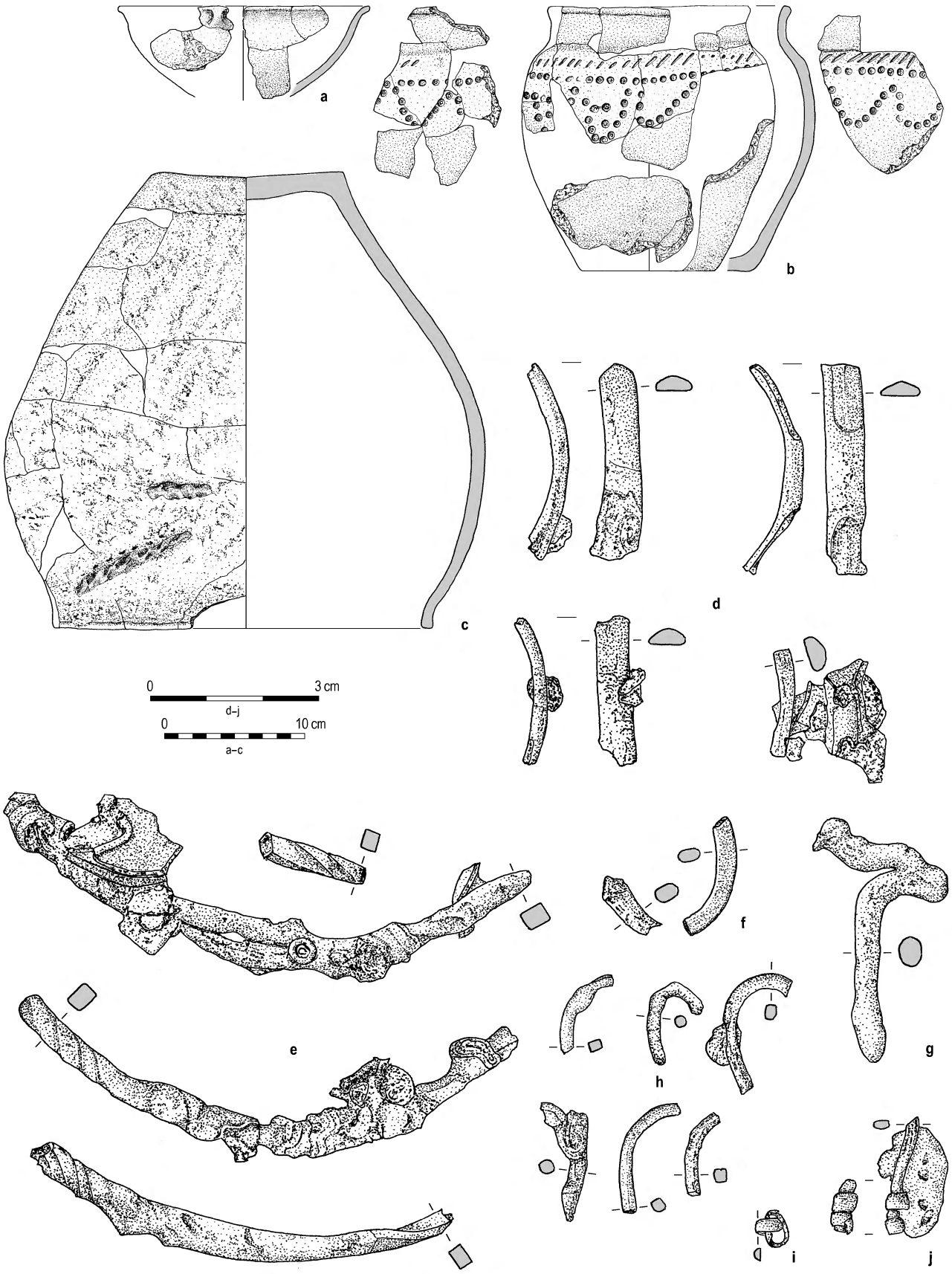

Ryc. 67. Warszawa-Grochów. Ceramika (a–c), fragmenty ozdób z żelaza (d–f), brązu (g–i), brązu i szkła (j) z obiektu 55. Rys. A. Potoczny

Fig. 67. Warszawa-Grochów. Pottery (a–c), fragments of adornments from iron (d–f), bronze (g–i), bronze and glass (j) from feature 55. Drawn by A. Potoczny

Obiekt 57

Odkryty na głęb. ok. 30 cm od poziomu ziemi w postaci wydłużonej, owalnej plamy z ułamkami ceramiki i kości na powierzchni. W trakcie eksploracji wyłoniły się 2 zaciemnienia (Ryc. 68):

A. Zniszczony grób kloszowy (?). Jama o średn. ok. 70 cm, w kształcie głębokiej, regularnej niecki. Szarobrązowe wypełnisko o miąższości ok. 40 cm we wschodniej części zawierało skupisko przepalonych kości, kilka krzemieni, ułamki ceramiki i przedmioty żelazne.

B. Ślad po słupie (?). W odległości ok. 10 cm na zachód od krawędzi jamy A, wystąpiła niewielka kolista jamka (średn. ok. 18 cm) o prostokątnym przekroju i miąższości od 10 do 15 cm, wypełniona spalenizną z węglami drzewnymi.

Inwentarz obiektu **57A**:

1. Kilkadziesiąt fragmentów, w tym ułamek grubego dna, naczynia (zapewne klosza) o powierzchni zewn. czerwonawobrązowej, zdobionej szerokimi pasmami głęboko rytych żłobków wykonanych grzebieniem. Powierzchnia wewn. szara, gładzona (Ryc. 65b). **2.** Fragmenty naczynia (popielnicy?) o baniastym brzuścu i dość wysokiej, lejkowatej szyjce. Powierzchnie silnie wygładzone, na szyjce i górnej części brzuśca brązowe, niżej czarne. Prawdopodobna wys. ok. 34 cm, średn. brzuśca ok. 30 cm, wylewu 15 cm (Ryc. 65a). **3.** Zachowana w ⅔ dość głęboka, szerokodenna misa z wyraźnie wygiętym na zewnątrz wylewem o zaokrąglonej krawędzi. Na wewnętrznej stronie dna słabo widoczne, płytkie bruzdy – dwie w przybliżeniu równoległe, przecięte trzecią. Powierzchnie jasnobrązowe, wewn. z szarymi plamami, gładzona, zewn. na wgięciu gładzona, niżej wyrównana. Wys. 7,7 cm, średn. dna 8 cm, wylewu 19 cm (Ryc. 65c). **4.** 4 niewielkie ułamki naczynia o powierzchniach czarnych, silnie wygładzonych. Zachowane fragmenty ornamentu w postaci poziomego żłobka i rytych ukośnie potrójnych linii (Ryc. 65d). **5.** 3 nity żelazne o przekroju w przybliżeniu kwadratowym, grubości 0,2 cm, ze słabo wyodrębnionymi główkami. Dł. nitów 1,4 cm (Ryc. 65e).

I. Kości (200 g): 1. *Maturus*.

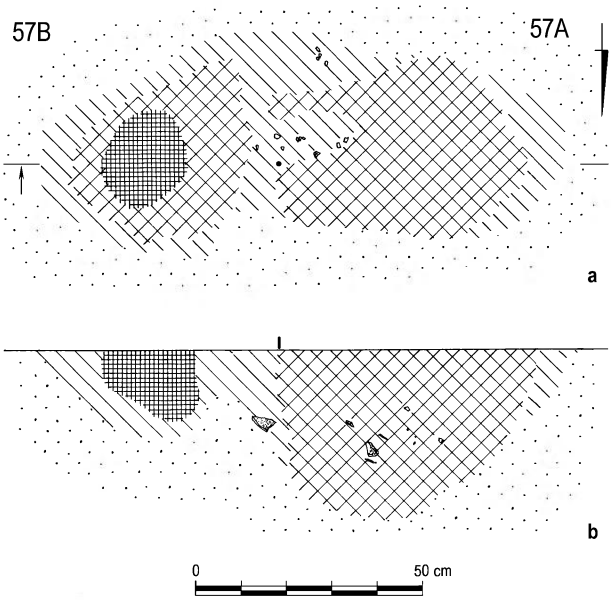

Ryc. 68. Warszawa-Grochów. Plan (a) i profil (b) obiektu 57. Rys. A. Potoczny

Fig. 68. Warszawa-Grochów. Plan (a) and profile (b) of feature 57. Drawn by A. Potoczny

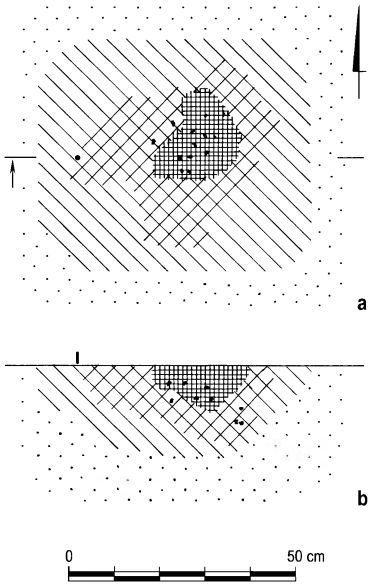

Ryc. 69. Warszawa-Grochów. Plan (a) i profil (b) obiektu 69. Rys. A. Potoczny

Fig. 69. Warszawa-Grochów. Plan (a) and profile (b) of feature 69. Drawn by A. Potoczny

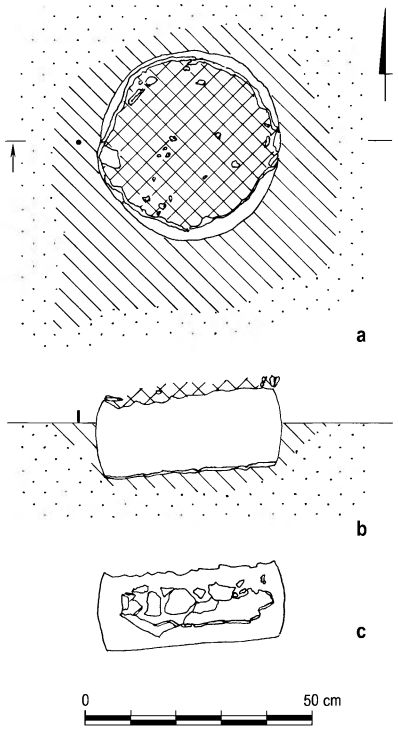

Ryc. 70. Warszawa-Grochów. Plan (a) i profil (b) i przekrój (c) obiektu 72. Rys. A. Potoczny

Fig. 70. Warszawa-Grochów. Plan (a) and profile (b) and cross-section (c) of feature 72. Drawn by A. Potoczny

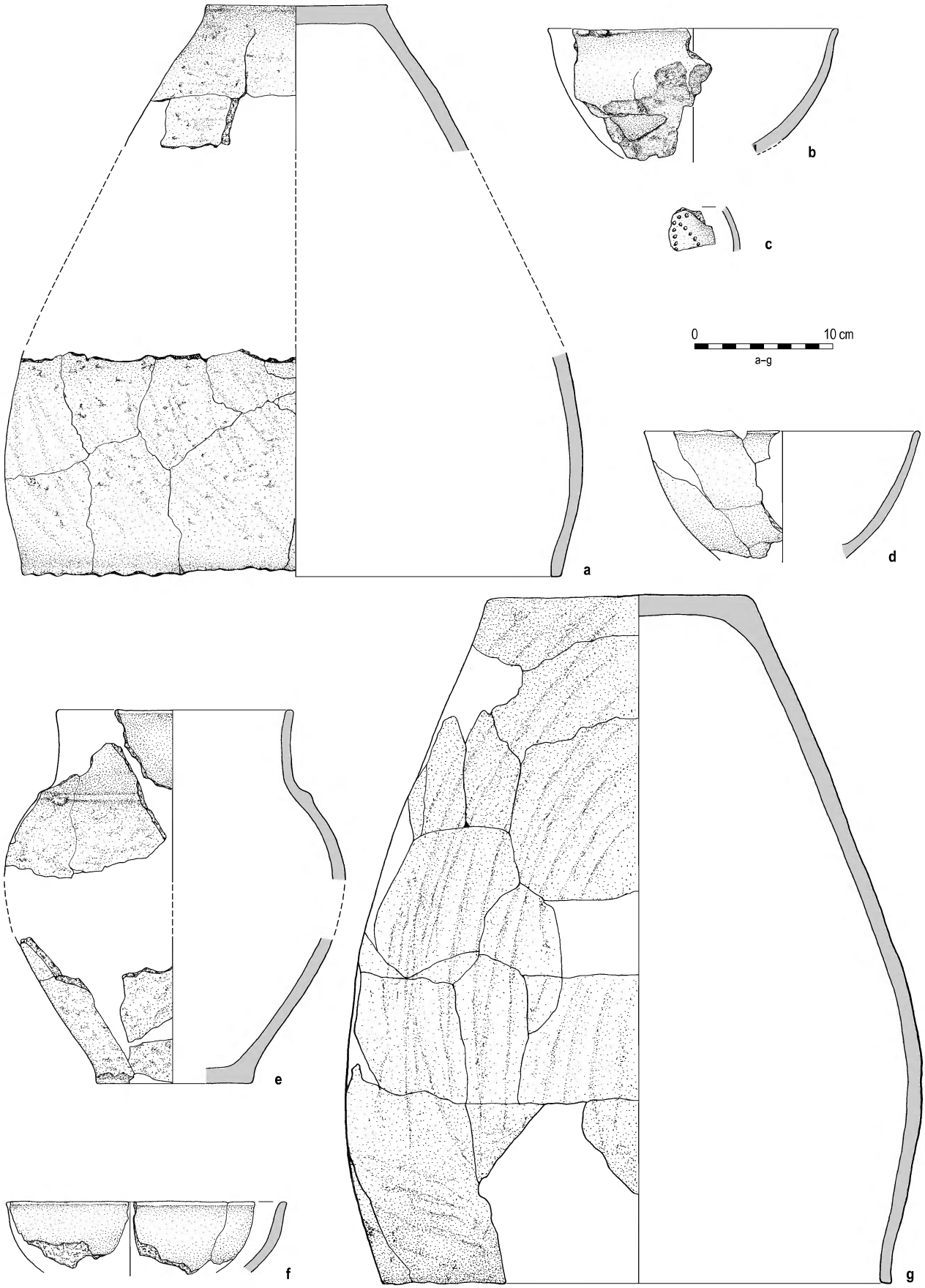

Ryc. 71. Warszawa-Grochów. Ceramika z obiektu 72 (a–c) i z obiektu 78 (d–g). Rys. A. Potoczny
Fig. 71. Warszawa-Grochów. Pottery from feature 72 (a–c) and from feature 78 (d–g). Drawn by A. Potoczny

Obiekt 68
Jama. Owalne zaciemnienie o wym. 130×110 cm, odsłonięto na głęb. ok. 50 cm od powierzchni ziemi. Brunatnoszare, nieckowate wypełnisko o miąższości ok. 30 cm zawierało ułamki ceramiki i kilka krzemieni.
1. 6 drobnych, niecharakterystycznych ułamków różnych naczyń. **2.** 3 krzemienie: drapacz i 2 odłupki.

Obiekt 69
Jama (Ryc. 69). Dno ogniska (?). Płytkie, czworoboczne zagłębienie o średn. ok. 30 cm, odsłonięto na głęb. ok. 35 cm od powierzchni ziemi. Wypełnione czarną ziemią z węgielkami drzewnymi, zawierało kilka fragmentów ceramiki.
1. 3 drobne ułamki naczyń, w tym wylewu z resztkami otworków pod krawędzią.

Grób 72
Znacznie uszkodzony grób kloszowy (Ryc. 70). Zachowany fragmentarycznie klosz posadowiony na głęb. 40 cm od powierzchni ziemi, w kolistej jamie o brązowym wypełnisku. W obrębie klosza, w szarobrunatnym piasku, znajdowały się pozostałości rozbitych naczyń i liczne przepalone kości.
1. Klosz. Dno i górna część jajowatego naczynia z karbowaną krawędzią. Powierzchnia zewn. brązowa z ceglastymi i szarymi plamami, chropowacona, przy dnie wyrównana. Powierzchnia wewn. gładzona, w dolnej części czarna, w górnej szarobrązowa. Wys. rekonstruowana ok. 45 cm, średn. dna 13 cm, brzuśca ok. 42 cm, wylewu 39 cm (Ryc. 71a). **2.** Misa. Fragment półkulistego naczynia z lekkim wgięciem pod krawędzią, na której umieszczono parę niewielkich występów. Powierzchnie czarne, dobrze wygładzone, zewn. miejscami złuszczona. Wys. zach. ok. 10 cm, średn. wylewu ok. 21 cm (Ryc. 71b). **3.** Niewielki fragment małego naczynia o powierzchniach czarnych, dobrze wygładzonych, zdobionego ornamentem drobnych, kolistych nakłuć (Ryc. 71c).
I. Kości (600 g): 1. *Adultus*, wzrost średni.

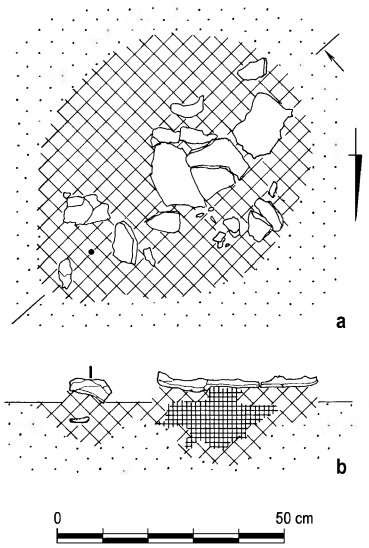

Ryc. 72. Warszawa-Grochów. Plan (a) i profil (b) obiektu 73. Rys. A. Potoczny
Fig. 72. Warszawa-Grochów. Plan (a) and profile (b) of feature 73. Drawn by A. Potoczny

Obiekt 73
Całkowicie zniszczony grób, zapewne kloszowy (Ryc. 72). Odsłonięty na głęb. 30 cm od poziomu ziemi w postaci kolistego, szarobrązowego zaciemnienia o średn. ok. 60 cm, z ułamkami dużego, grubościennego naczynia na powierzchni. W wypełnisku jamy o zachowanej miąższości ok. 15 cm, pod warstwą skorup, zalegały resztki spalenizny z nielicznymi przepalonymi kośćmi. Wśród nich drobna grudka stopionego brązu.
1. Fragmenty górnej części grubościennego, misowatego naczynia (klosza?) z karbowaną krawędzią. Powierzchnia zewn. szaroceglasta, grubo obmazywana, z wyjątkiem nieregularnego, wyrównanego pasa pod krawędzią. Powierzchnia wewn. szarobrązowa, gładzona. Średn. wylewu ok. 40 cm (Ryc. 73a).
2. Fragmenty profilowanego kubka. Szyjka oddzielona od brzuśca uskokiem, ucho utrącone. Powierzchnie brązowe, dobrze wygładzone. Prawdopodobne wym.: wys. ok. 16 cm, średn. dna ok. 9 cm, brzuśca ok. 21 cm, wylewu ok. 16 cm (Ryc. 73b).
3. Kulista grudka stopionego brązu.

Obiekt 74
Zapewne część spągowa rozległej, nieckowatej jamy o nieregularnym zarysie, o wym. 100×150 cm, głęb. ok. 55 cm. W brunatnym wypełnisku znaleziono 2 przepalone (?) kamienie.

Obiekt 76
Jama (Ryc. 74). Odsłonięta na głęb. 35 cm od powierzchni ziemi w postaci nieregularnego, brązowego zaciemnienia o średn. ok. 60 cm z ciemniejszym, szarobrunatnym środkiem. Trapezowate w przekroju wypełnisko o miąższości ok. 40 cm zawierało węgle drzewne i ułamki ceramiki.
1. Kilkadziesiąt drobnych, niecharakterystycznych, ułamków ceramiki o powierzchniach zewn. na ogół brązowych, gładzonych lub słabo wyrównanych, wewn. brązowych lub ciemnoszarych.

Obiekt 77
Jama (Ryc. 75). Koliste, szarobrunatne zaciemnienie o średn. ok. 100 cm odkryto na głęb. 70 cm od powierzchni ziemi. W czarnej, stropowej części jamy o nieckowatym przekroju i miąższości ok. 30 cm wystąpiły węgle drzewne, liczne ułamki ceramiki, kilka krzemieni i niewielka bryłka rudy darniowej.
1. Fragmenty jajowatego naczynia z wyraźnie wyodrębnionym dnem. Pod płasko ściętą krawędzią rząd otworków. Powierzchnie brązowe, wewn. gładzona, zewn. drobno chropowacona, z pozostawionym przy dnie wąskim, gładzonym pasem. Wys. ok. 26 cm, średn. dna 9,5 cm, brzuśca 23 cm, wylewu 22 cm (Ryc. 76a). **2.** Kilka fragmentów, w tym ułamek części przydennej i 2 ułamki wylewu, naczynia jajowatego z otworkami pod krawędzią. Powierzchnie brązowe, wewn. gładzona z czarnymi naciekami, zewn. górą wyrównana, dołem lekko chropowacona. Średn. dna 8 cm (Ryc. 76d). **3.** 3 fragmenty, w tym 2 wylewu, naczynia z otworkami pod krawędzią. Powierzchnie czerwonawobrązowe, zewn. chropowacona z widoczną obfitą domieszką, wewn. gładzona (Ryc. 76b). **4.** Ułamek grubościennego, masywnego, niestarannie wykonanego płytkiego naczynka (łyżki?). Powierzchnie szarobrązowe, wyrównane (Ryc. 76c). **5.** Ok. 20 niewielkich, niecharakterystycznych ułamków różnych naczyń. **6.** 5 krzemieni: odłupek retuszowany (skrobacz?), 2 łuski, 2 odłupki.

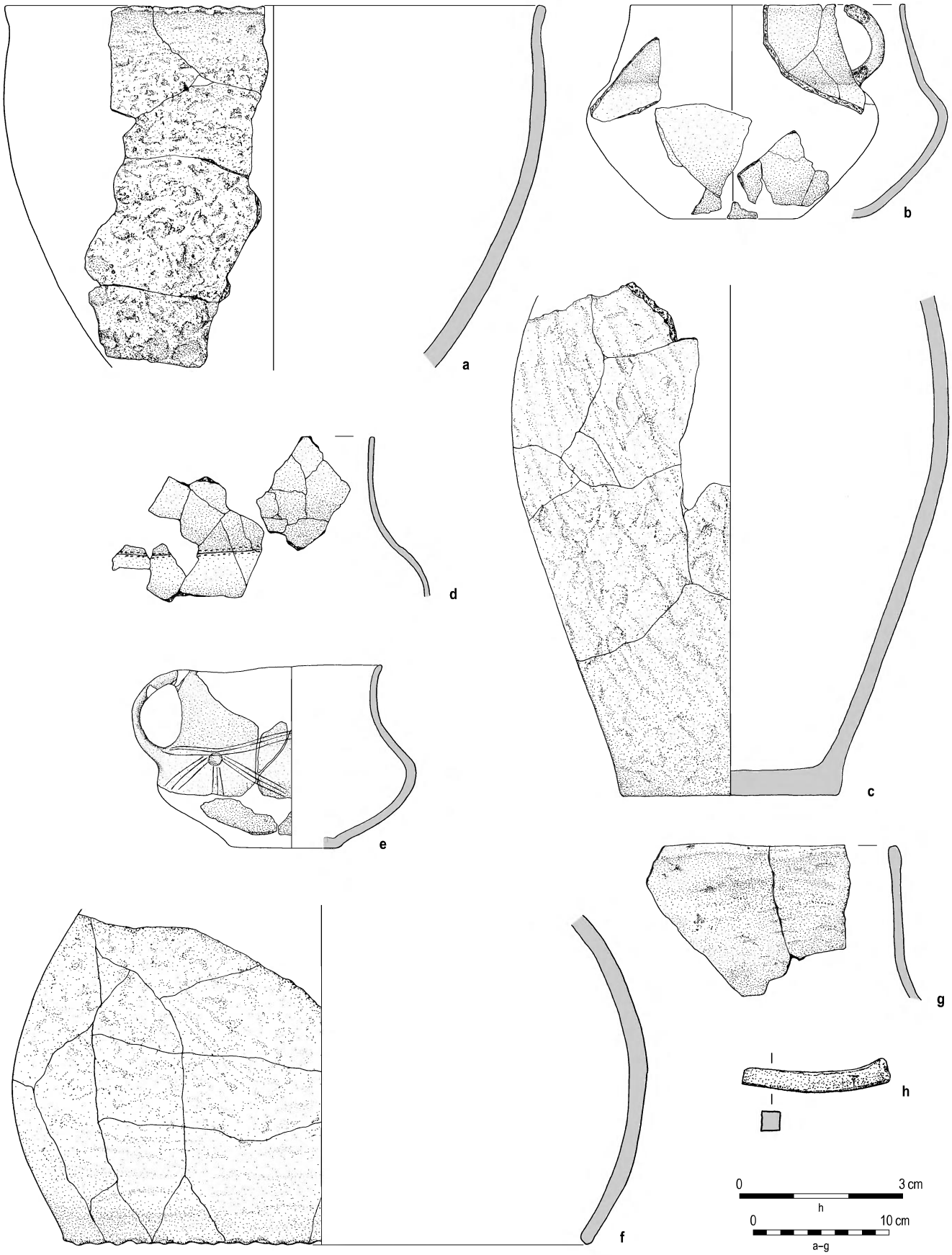

Ryc. 73. Warszawa-Grochów. Ceramika z obiektu 73 (a.b) i z obiektu 81 (c), ceramika (d–g) i fragment przedmiotu z żelaza (h) z obiektu 88. Rys. A. Potoczny

Fig. 73. Warszawa-Grochów. Pottery from feature 73 (a.b) and from feature 81 (c), pottery (d–g) and fragment of iron object (h) from feature 88. Drawn by A. Potoczny

Obiekt 78

Zniszczony grób, zapewne kloszowy. W obrębie współczesnego wkopu, odsłoniętego na głęb. ok. 40 cm od poziomu ziemi, oraz na znacznej przestrzeni poza jego zasięgiem, odkryto liczne fragmenty ceramiki, przepalone kości i kilka krzemieni. Na głęb. ok. 90 cm od powierzchni ziemi znajdowało się dno i ułamki brzuśca dużego naczynia, prawdopodobnie klosza.
1. Klosz (?). Smukłe naczynie jajowate o powierzchni zewn. brązowej, chropowaconej, z widocznymi ciągami palcowymi. Powierzchnia wewn. czarna, gładzona. Wys. 50 cm, średn. dna 19 cm, brzuśca 42 cm, wylewu 37 cm (Ryc. 71g). **2.** Popielnica (?). Fragmenty naczynia z wydzieloną, gładzoną szyjką. Pod szyjką gładka listwa z zachowanym pojedynczym, niewielkim guzkiem. Powierzchnia zewn. brzuśca brązowa, chropowacona, wewn. czarna, gładzona. Wys. rekonstruowana ok. 27 cm, średn. dna 11,5 cm, brzuśca ok. 25 cm, wylewu ok. 17 cm (Ryc. 71e). **3.** Fragmenty misy z nieznacznym wgięciem pod krawędzią. Powierzchnie brązowe, dobrze wygładzone. Średn. wylewu ok. 18 cm (Ryc. 71f). **4.** Fragment głębokiej misy o lekko łukowatym profilu. Powierzchnie brunatne, dobrze wygładzone. Prawdopodobna wys. ok. 9,5 cm, średn. wylewu ok. 20 cm (Ryc. 71d).
I. Kości (450 g): 1. *Adultus*, masywna budowa; 2. Przymieszka kości dużego ssaka.

Obiekt 79

Zapewne zniszczony grób na złożu wtórnym. Rozległa, nieregularna jama o średn. ok. 140 cm, uszkodzona przez wkop współczesny, odsłonięta na głęb. 60 cm od poziomu ziemi. Brunatnoszare, nieregularne wypełnisko, sięgające do głęb. 100 cm od powierzchni, zawierało ułamki ceramiki, przepalone kości i 2 krzemienie.

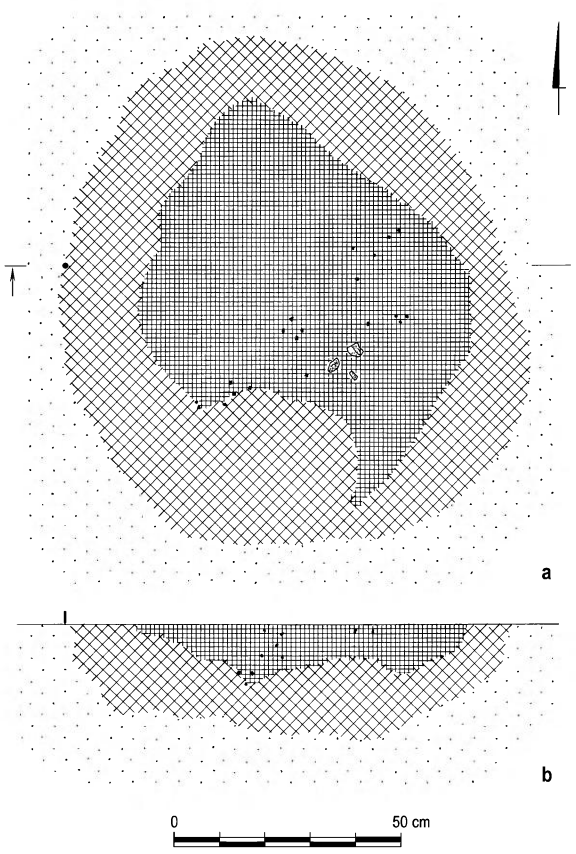

Ryc. 75. Warszawa-Grochów. Plan (a) i profil (b) obiektu 77. Rys. A. Potoczny
Fig. 75. Warszawa-Grochów. Plan (a) and profile (b) of feature 77. Drawn by A. Potoczny

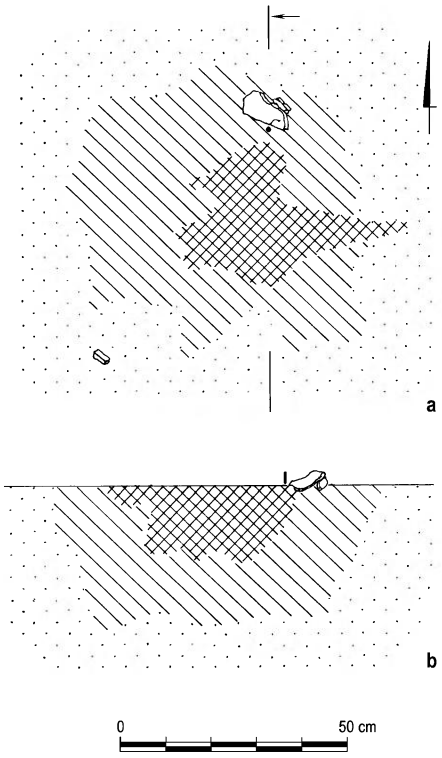

Ryc. 74. Warszawa-Grochów. Plan (a) i profil (b) obiektu 76. Rys. A. Potoczny
Fig. 74. Warszawa-Grochów. Plan (a) and profile (b) of feature 76. Drawn by A. Potoczny

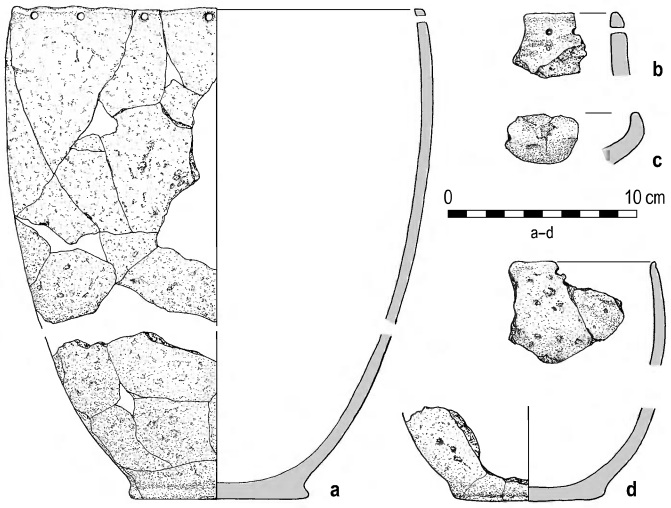

Ryc. 76. Warszawa-Grochów. Ceramika z obiektu 77. Rys. A. Potoczny
Fig. 76. Warszawa-Grochów. Pottery from feature 77. Drawn by A. Potoczny

1. Kilkadziesiąt niewielkich ułamków różnych naczyń, w tym kilkanaście naczynia obustronnie czarnego, silnie wygładzonego, oraz kilka ułamków naczynia z karbowaną krawędzią, o powierzchni szarobrązowej, chropowaconej.
I. Kości (10 g): 1. *Infans* I (noworodek?). **II.** Kości (duże fragmenty): 1. Elementy szkieletu dużego ssaka (?).

Obiekt 81
Zniszczony grób kloszowy (?). Spąg jamy o średn. ok. 80 cm, uszkodzonej przez współczesne wkopy, odsłonięto na głęb. ok. 40 cm od powierzchni ziemi (Ryc. 77). W płytkim, brązowym wypełnisku znajdowały się liczne ułamki ceramiki i pojedyncze przepalone kości.
1. Kilkadziesiąt ułamków ceramiki, z których zrekonstruowano częściowo smukłe, jajowate naczynie (klosz?) z mocno wyodrębnionym dnem. Obie powierzchnie brązowe, zewn. chropowacona, pionowo obmazywana, wewn. gładzona. Wys. zach. ok. 37 cm, średn. dna 16 cm, brzuśca ok. 32 cm (Ryc. 73c).
I. Kości (8 fragmentów): 1. Szczątki ludzkie, wiek i płeć nieokreślone.

Obiekt 82
Jama. Kolisty zarys płytkiej jamy o średn. 90 cm i miąższości 10–15 cm odsłonięto na głęb. 35 cm od powierzchni ziemi. Nieckowate, brunatne wypełnisko zawierało kilka ułamków ceramiki.
1. 4 bardzo drobne, niecharakterystyczne ułamki naczyń.

Obiekt 83
Jama. Kolisty zarys o średn. 120 cm zarejestrowano na głęb. 35 cm od powierzchni ziemi. Nieckowate wypełnisko o miąższości ok. 40 cm, brunatne, z ciemnoszarymi przebarwieniami, zawierało drobne węgle drzewne i krzemień.
1. Krzemień. Fragment narzędzia retuszowanego.

Obiekt 85
Jama. Owalny zarys zaciemnienia o wym. 30×40 cm odsłonięto na głęb. ok. 40 cm od powierzchni ziemi. Brunatne wypełnisko o trapezowatym przekroju o miąższości ok. 25 cm zawierało ułamek ceramiki.
1. Niewielki fragment przydennej części naczynia. Powierzchnie szarobrązowe, gładzone. W masie ceramicznej widoczna obfita domieszka drobnego, białego tłucznia.

Obiekt 88
Grób kloszowy, znacznie naruszony (Ryc. 78). Mocno uszkodzony klosz odsłonięto na głęb. ok. 30 cm od poziomu ziemi. W obrębie klosza, posadowionego na głęb. 50 cm od powierzchni na dnie niewielkiej, kolistej jamy o szarobrunatnym wypełnisku, i poza nim, znajdowały się fragmenty ceramiki, nieliczne przepalone kości oraz ułamek przedmiotu brązowego.
1. Górna część jajowatego, niesymetrycznego klosza z karbowaną krawędzią. Powierzchnie czerwonawobrązowe z brunatnymi plamami, zewn. nieregularnie obmazywana, wewn. gładzona. Średn. wylewu ok. 40 cm (Ryc. 73f). **2.** Fragmenty szyjki zapewne dzbanka lub kubka zdobionego ornamentem rytym i kłutym. Powierzchnie brązowe, gładzone (Ryc. 73d). **3.** Fragmenty profilowanego kubka z zachowanym dużym uchem. Szyjka podkreślona trzema dookolnymi, niestarannie rytymi liniami, poniżej pozostałości ornamentu z kolistych dołków i grup potrójnych pionowych i ukośnych żłobków. Dno lekko wyodrębnione. Powierzchnie dobrze wygładzone, brązowe, z szarymi i czarnymi przebarwieniami. Wys. ok. 13 cm, średn. dna ok. 8 cm, brzuśca 19 cm, wylewu 15 cm (Ryc. 73e). **4.** Fragment szyjki naczynia o powierzchniach jasnobrązowych, zewn.

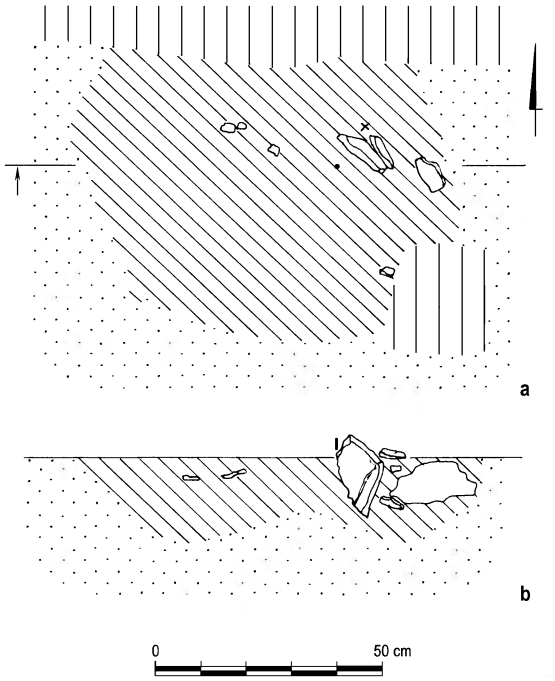

Ryc. 77. Warszawa-Grochów. Plan (a) i profil (b) obiektu 81. Rys. A. Potoczny
Fig. 77. Warszawa-Grochów. Plan (a) and profile (b) of feature 81. Drawn by A. Potoczny

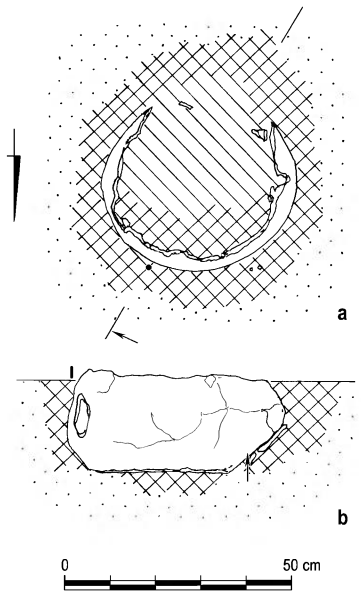

Ryc. 78. Warszawa-Grochów. Plan (a) i profil (b) obiektu 88. Rys. A. Potoczny
Fig. 78. Warszawa-Grochów. Plan (a) and profile (b) of feature 88. Drawn by A. Potoczny

gładzonej, wewn. wyrównanej. Średn. ok. 21 cm (Ryc. 73g). **5.** Fragment pręta brązowego o przekroju kwadratowym. Dł. 2,7 cm, grub. 0,33 cm (Ryc. 73h).
I. Kości (5 g): 1. Dorosły.

Grób 90
Zniszczony grób kloszowy (Ryc. 79). Skupisko skorup pochodzących z kilku naczyń, w tym z klosza, odkryto na głęb. ok. 30 cm od powierzchni ziemi w pozostałościach płytkiej jamy o ciemnoszarym wypełnisku. Wśród ułamków ceramiki znajdowały się nieliczne przepalone kości i fragmenty drobnych przedmiotów brązowych.
1. Klosz. Naczynie jajowate z lekko esowato wywiniętym na zewnątrz wylewem z karbowaną krawędzią. Dno wyraźnie wyodrębnione. Powierzchnia zewn. brązowoszara, chropowacona, wewn. żółtoszara, gładzona. Wys. 36 cm, średn. dna 14 cm, brzuśca 32, wylewu 24–28 cm (Ryc. 80f). **2.** Popielnica. Szerokootworowe naczynie baniaste ze słabo wydzieloną szyjką. Obie powierzchnie szarobrązowe, zewn. słabo, wewn. dobrze wygładzona. Wys. 21 cm, średn. dna 11 cm, brzuśca 22 cm, wylewu 17 cm (Ryc. 80h). **3.** Kilkanaście fragmentów misy w kształcie wycinka kuli, z dwoma symetrycznie rozmieszczonymi niewielkimi uszkami, wyciągniętymi z krawędzi. Dno lekko wyodrębnione. Powierzchnie gładzone, zewn. żółtawobrązowa, wewn. szarobrązowa. Wys. 8 cm, średn. dna 2,5 cm, wylewu 18,5 cm (Ryc. 80g). *M.P.* **4.** Fragmenty łańcuszka brązowego złożonego z owalnych ogniwek – 12 sczepionych razem, 8 zachowanych w ułamkach – wykonanych z cienkiego drutu. Wym. ogniwek ok. 0,3×0,5 cm (Ryc. 80c). **5.** Dwuzwojowa spiralka z wąskiej taśmy brązowej. Dł. 0,6 cm, średn. 0,6 cm, szer. taśmy 0,2 cm (Ryc. 80d). **6.** „Guziczek" brązowy. Miseczkowata główka odlana wraz z umiejscowioną od wewnątrz wałeczkowatą poprzeczką, przekłutą w poprzek. Średn. główki 1,1 cm (Ryc. 80e).
I. Kości (5 g): 1. *Infans* II.

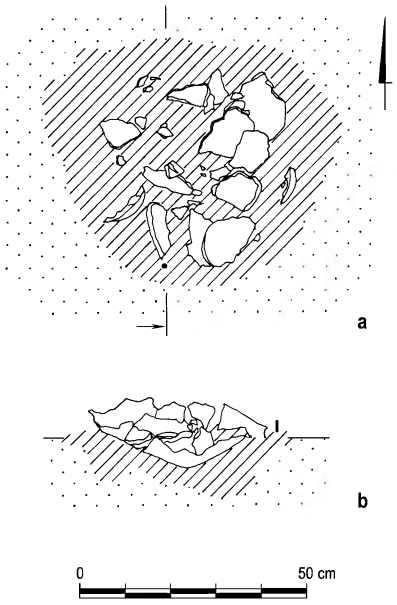

Ryc. 79. Warszawa-Grochów. Plan (a) i profil (b) obiektu 90. Rys. A. Potoczny
Fig. 79. Warszawa-Grochów. Plan (a) and profile (b) of feature 90. Drawn by A. Potoczny

Obiekt 91
Mocno uszkodzony grób kloszowy (Ryc. 81). Pozostałości klosza i niemal całkowicie zniszczonej popielnicy odsłonięto na głęb. ok. 30 cm od powierzchni ziemi, w piasku, bez śladów jamy grobowej. Pomiędzy skorupami popielnicy, przemieszczonej na północ w stosunku do zarysów klosza, znajdowała się znaczna ilość przepalonych kości. Z obiektu pochodzą też ułamki ceramiki z nieokreślonych naczyń.
1. Klosz. Nieco niesymetryczne naczynie, jajowate z wysoko umieszczonym brzuścem i lekko esowatym wylewem. Brzeg słabo pogrubiony, karbowany, dno wyraźnie wyodrębnione w niską „stopkę", wygniatane na krawędzi. Powierzchnia zewn. brązowa, chropowacona z widocznymi ciągami palcowymi, wewn. czarna, gładzona. Wys. 46 cm, średn. dna 15 cm, brzuśca 46 cm, wylewu ok. 40 cm (Ryc. 80b). **2.** Popielnica. Zachowane we fragmentach naczynie z mocno wydętym brzuścem i szyjką wydzieloną wyraźnym uskokiem. Na krawędzi uskoku pasmo drobnych, ukośnych nacięć, poniżej ornament jodełkowy w postaci potrójnych, zwisających ku dołowi gałązek. Dno wyraźnie podcięte, krawędź wylewu lekko wychylona na zewnątrz. Powierzchnie czarne, gładzone, zewn. bardzo starannie. Do tego naczynia najpewniej należało maleńkie uszko, pierwotnie osadzone na górnej części brzuśca, tuż pod szyjką. Wys. rekonstruowana ok. 22–23 cm, średn. dna 11 cm, brzuśca ok. 31 cm, wylewu ok. 22 cm (Ryc. 80a). **3.** Kilka fragmentów przydennej części naczynia o powierzchni zewn. brązowo-ceglastej ze śladami poziomego przecierania, wewn. czarnej, dobrze wygładzonej. Średn. dna ok. 9 cm. **4.** 3 fragmenty wysokiej szyjki naczynia o średn. wylewu ok. 20 cm. Powierzchnie brązowe z czarnymi plamami, silnie wygładzone.
I. Kości (35 g): 1. *Adultus*.

Obiekt 93
Całkowicie zniszczony grób, zapewne kloszowy. W resztkach brunatnoszarego wypełniska nieckowatej jamy zasypanej żółtym piaskiem znaleziono jedynie ułamki ceramiki i nieliczne przepalone kości.
1. Ok. 10 fragmentów grubościennego naczynia (klosza?) o powierzchni zewn. szaroceglastej, silnie chropowaconej, wewn. czarnej, gładzonej. **2.** Ok. 10 fragmentów średniościennego naczynia (popielnicy?). Powierzchnia zewn. ceglastoszara, chropowacona, wewn. ciemnoszara, gładzona. **3.** 7 fragmentów (głównie wylewu) naczynia o powierzchniach gładzonych, zewn. brązowej, wewn. brązowoszarej. **4.** 6 ułamków profilowanego, cienkościennego naczynia (zapewne kubka lub dzbanka) o powierzchniach czerwonawobrązowych, dobrze wygładzonych. Zachowany fragment ornamentu w postaci dwóch pasm dookolnych nakłuć umieszczonych u nasady szyjki i nieregularnej linii rytej z odchodzącymi od niej ukośnymi żłobkami.
I. Kości (5 g): 1. *Infans* I.

Obiekt 95
Kolista jama o średn. 80 cm, odsłonięta na głęb. ok. 20 cm od powierzchni ziemi. W szarobrunatnym, nieckowatym wypełnisku o miąższości ok. 15 cm znajdowały się ułamki ceramiki i nieliczne przepalone kości.
1. 35 niewielkich fragmentów różnych naczyń, w tym drobnych ułamków wylewów z otworkami pod krawędzią. Powierzchnia zewn. większości brązowa lub czerwonawobrązowa, słabo

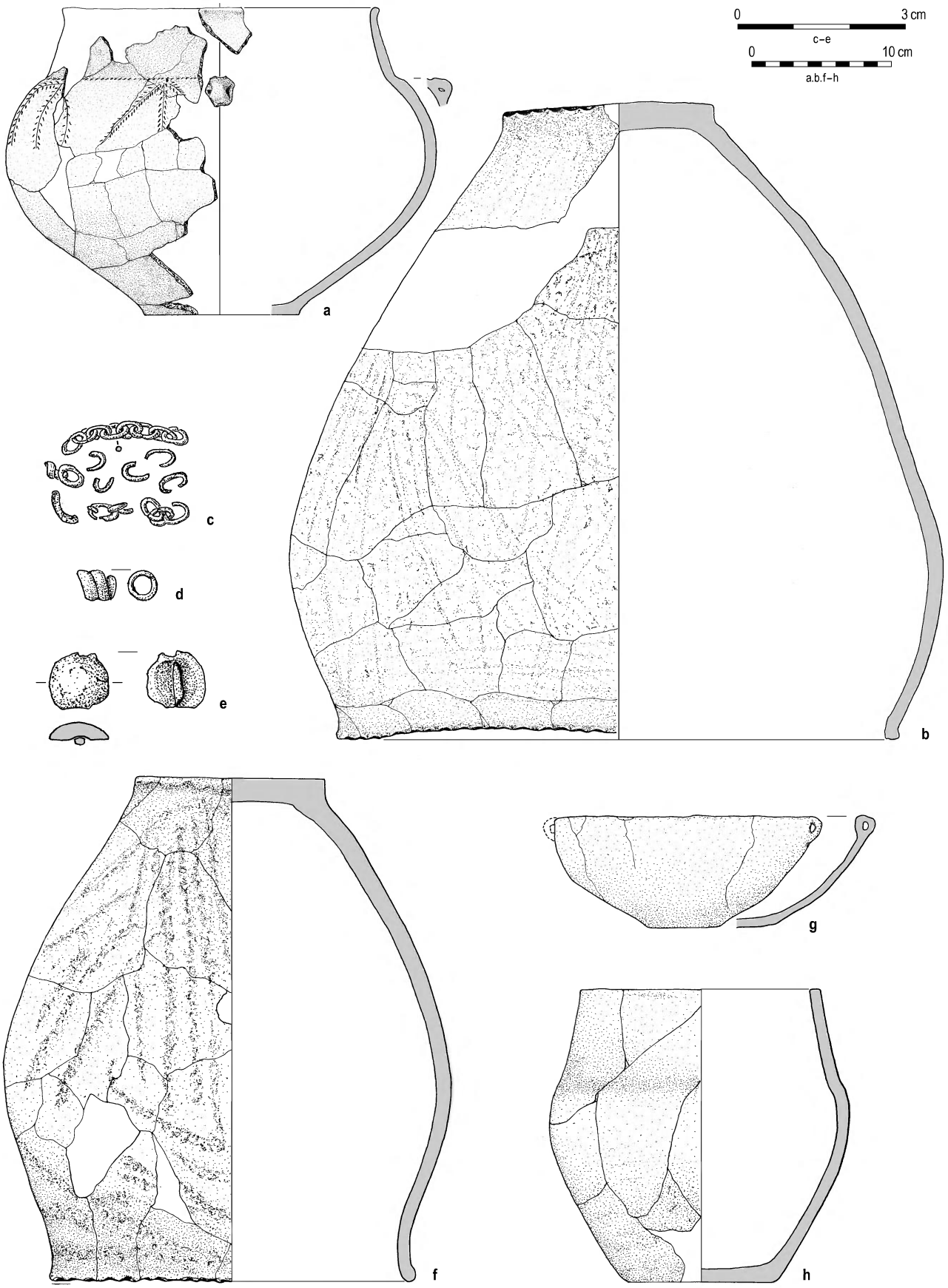

Ryc. 80. Warszawa-Grochów. Fragmenty łańcuszka, spiralki i guziczek z brązu (c–e) i ceramika (f–h) z obiektu 90, ceramika (a.b) z obiektu 91. Rys. A. Potoczny

Fig. 80. Warszawa-Grochów. Fragments ob bronze chain, spiral and button (c–e) and pottery (f–h) from feature 90, pottery (a.b) from feature 91. Drawn by A. Potoczny

chropowacona lub wyrównana, powierzchnia wewn. gładzona, brązowa lub brunatna.
I. Kości (3 g): 1. Szczątki ludzkie, wiek i płeć nieokreślone.

Obiekt 96
Uszkodzony grób kloszowy (Ryc. 82). Zarys odsłonięto na głęb. ok. 30 cm od poziomu ziemi. Klosz ze zniszczoną częścią przydenną, posadowiony na dnie ciemnoszarej jamy o kolistym zarysie i średn. ok. 60 cm, osłaniał uszkodzoną popielnicę ustawioną na skorupach. W górnej części naczynia zawierającego znaczną ilość przepalonych kości znajdowała się przechylona misa, wstawiona w popielnicę zapewne otworem do góry. **1.** Klosz. Smukłe naczynie jajowate z niewielkim, esowatym wgięciem pod karbowaną krawędzią. Powierzchnia zewn. brązowa, chropowacona, z widocznymi ciągami palcowymi, wewn. czarna, gładzona. Wys. 45 cm, średn. dna 14 cm, brzuśca 44 cm, wylewu 33–34 cm (Ryc. 84a). **2.** Popielnica. Częściowo zachowane naczynie wazowate. Szyjka podkreślona dookolną, rytą linią z drobnymi, poziomymi nakłuciami po jej obu stronach. Poniżej zwisające ukośnie potrójne żłobki oraz ślady przyczepów dwóch (z zapewne trzech) uch. Wys. zach. ok. 24 cm, średn. dna 12 cm, brzuśca 32 cm (Ryc. 84b). *M.P.* **3.** Misa z niewielkim wgięciem pod krawędzią i wyodrębnionym dnem. Powierzchnia zewn. brązowa z szarymi plamami, gładzona i zdobiona nieregularnymi pasmami żłobków wykonanymi wielozębnym narzędziem. Powierzchnia wewn. brunatna, gładzona. Wys. 8,5–9 cm, średn. dna 7,5–8 cm, wylewu 18 cm (Ryc. 84c). Podkładka: **4.** Fragmenty misy z niewielkim wgięciem pod krawędzią. Powierzchnie brązowe, wygładzone. Wys. ok. 6,5 cm, średn. dna ok. 6,5 cm, wylewu 16–18 cm (Ryc. 84d). **5.** Fragment brzuśca profilowanego dzbanka lub kubka z zachowanym śladem mocowania ucha i pozostałościami ornamentu w postaci grup ukośnych, potrójnych żłobków. Powierzchnie gładzone, brązowe, ze śladem lekkiego przepalenia (Ryc. 84e). **6.** Fragment brzuśca naczynia o powierzchniach czarnych, dobrze wygładzonych. Zachowana część ornamentu

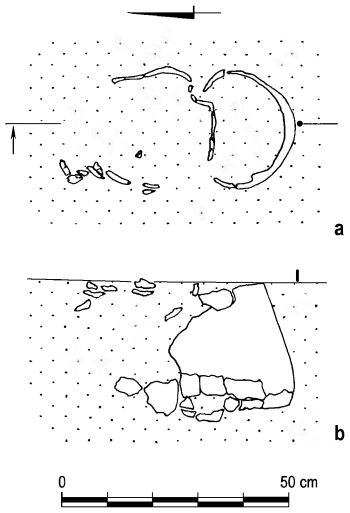

Ryc. 81. Warszawa-Grochów. Plan (a) i profil (b) obiektu 91. Rys. A. Potoczny
Fig. 81. Warszawa-Grochów. Plan (a) and profile (b) of feature 91. Drawn by A. Potoczny

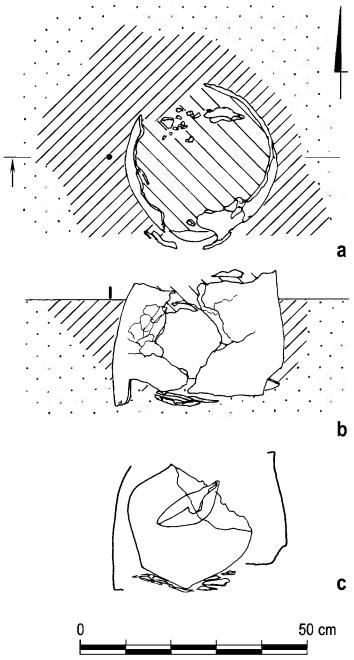

Ryc. 82. Warszawa-Grochów. Plan (a), profil (b) i przekrój (c) obiektu 96. Rys. A. Potoczny
Fig. 82. Warszawa-Grochów. Plan (a), profile (b) and cross-section (c) of feature 96. Drawn by A. Potoczny

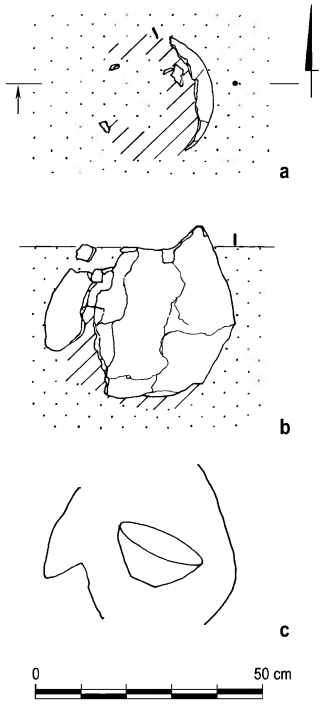

Ryc. 83. Warszawa-Grochów. Plan (a) i profil (b) i przekrój (c) obiektu 98. Rys. A. Potoczny
Fig. 83. Warszawa-Grochów. Plan (a), profile (b) and cross-section (c) of feature 98. Drawn by A. Potoczny

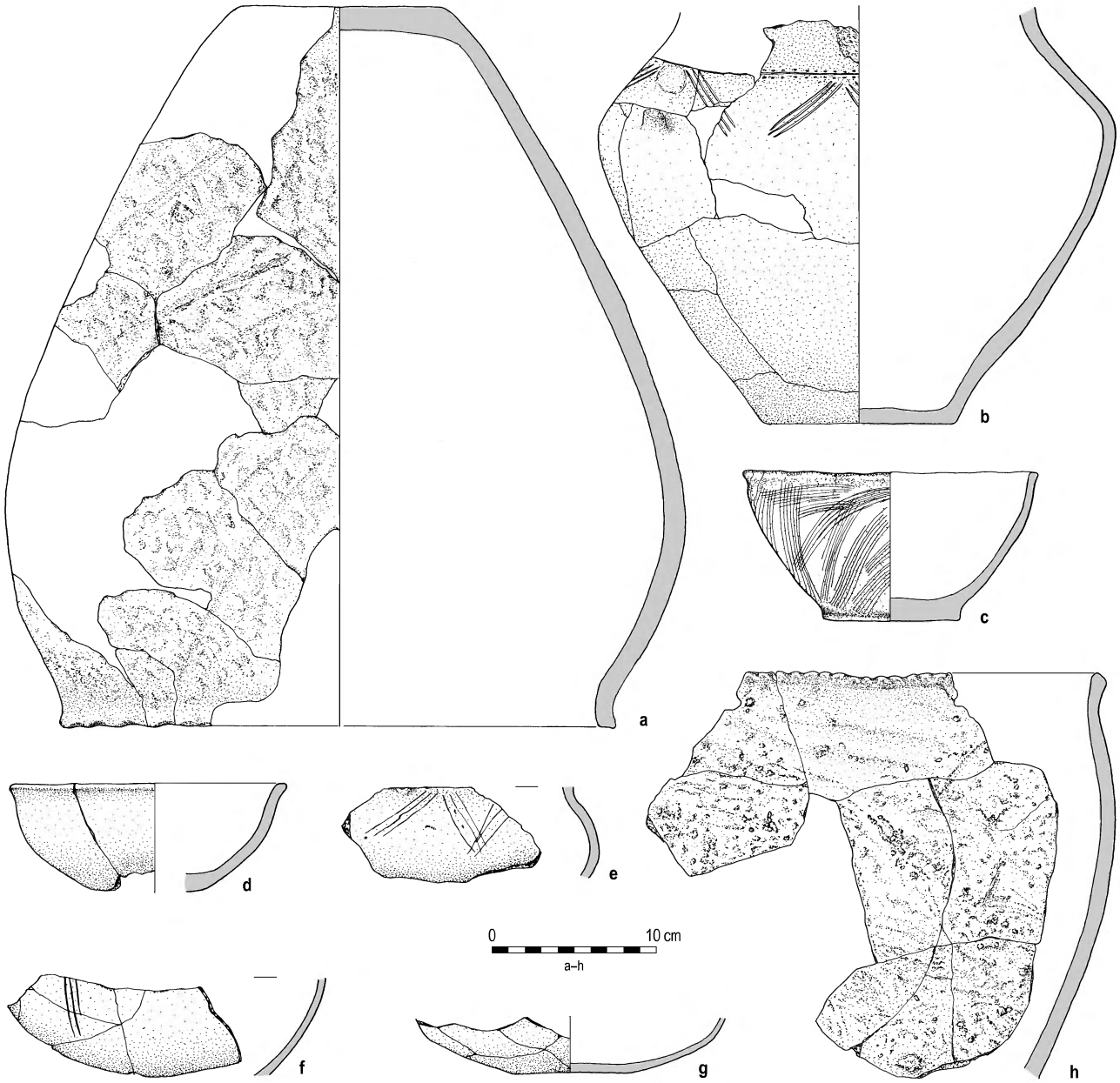

Ryc. 84. Warszawa-Grochów. Ceramika z obiektu 96. Rys. A. Potoczny
Fig. 84. Warszawa-Grochów. Pottery from feature 96. Drawn by A. Potoczny

zwisających, potrójnych żłobków (Ryc. 84f). **7.** Fragmenty dolnej części cienkościennego naczynia o zapewne baniastym brzuścu. Powierzchnie brązowe, dobrze wygładzone. Średn. dna 7,5–8 cm (Ryc. 84g). **8.** Fragment górnej części dużego, jajowatego lub misowatego naczynia z lekko wywiniętym wylewem z karbowaną krawędzią. Powierzchnie brązowe, zewn. chropowacona z pozostawionym gładkim pasem pod krawędzią, wewn. gładzona (Ryc. 84h).
I. Kości (1650 g): 1. Kobieta (?) *adultus*, wzrost średni. Na brzegach trzonów kręgów reumatyczne wyrośla kostne.

Obiekt 98
Uszkodzony grób kloszowy (Ryc. 83). Klosz ze zniszczoną częścią przydenną, odsłonięty na głęb. 30 cm od powierzchni ziemi, posadowiony na głęb. ok. 65 cm w jamie niewyróżniającej się z otoczenia. W obrębie klosza wypełnionego żółtym piaskiem znajdowała się miska, pod nią, w gliniastej, brunatno-czarno-ceglastej warstwie (rozłożona popielnica?), znaczna ilość przepalonych kości i grudki brązu.
1. Klosz. Częściowo zachowane naczynie jajowate z niewielkim wgięciem wylewu. Krawędź lekko karbowana. Obie powierzchnie brązowe, zewn. chropowacona (słabo obmazywana), wewn. gładzona. Wys. zach. 36 cm, średn. brzuśca 43 cm, wylewu 35 cm (Ryc. 85b). **2.** Misa półkulista z lekko pogrubioną krawędzią. Powierzchnie gładzone, zewn. szarożółtoceglasta, wewn. brunatna. Wys. 8,5–9 cm, średn. dna 7–7,4 cm, wylewu 22–23 cm (Ryc. 85a). **3.** 2 grudki przetopionego brązu.
I. Kości (720 g): 1. Kobieta (?) *adultus*, wzrost średni.

Ryc. 85. Warszawa-Grochów. Ceramika z obiektu 98 (a.b) i z obiektu 101 (c–e). Rys. A. Potoczny
Fig. 85. Warszawa-Grochów. Pottery from feature 98 (a.b) and from feature 101 (c–e). Drawn by A. Potoczny

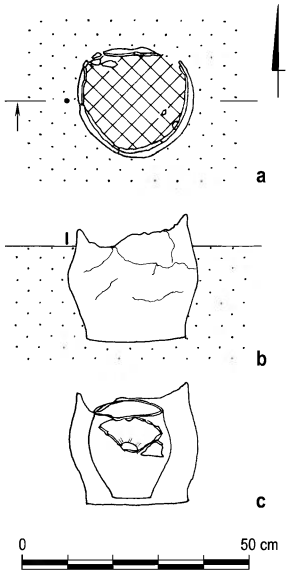

Ryc. 86. Warszawa-Grochów. Plan (a), profil (b) i przekrój (c) obiektu 101. Rys. A. Potoczny
Fig. 86. Warszawa-Grochów. Plan (a), profile (b) and cross-section (c) of feature 101. Drawn by A. Potoczny

Obiekt 101

Grób kloszowy (Ryc. 86). Klosz odsłonięty w humusie, uszkodzony w części przydennej. Posadowiony w czystym piasku, na głęb. ok. 45 cm od powierzchni ziemi, osłaniał naczynie z ciałopaleniem wypełnione szarobrązowym piaskiem. Na kościach znajdowały się fragmenty znacznie uszkodzonej misy, pierwotnie zapewne umieszczonej na popielnicy do góry dnem. **1.** Klosz. Naczynie jajowate z karbowanym brzegiem, część przydenna zniszczona. Powierzchnia zewn. brunatna z szarymi i kremowymi plamami, chropowacona, pod krawędzią słabo, wewn. żółtoszara, gładzona. Wys. zach. 30 cm; średn. brzuśca 32 cm, wylewu 25–26,5 cm (Ryc. 85c). **2.** Popielnica. Naczynie jajowate z karbowaną krawędzią. Powierzchnia zewn. brązowa, chropowacona, wewn. czarna, gładzona. Wys. 21,5–22 cm, średn. dna 11 cm, brzuśca 20,5 cm, wylewu 16–17 cm (Ryc. 85e). **3.** Misa w kształcie wycinka kuli z lekko wyodrębnionym dnem i nieznacznym wgięciem pod krawędzią. Powierzchnie gładzone. Wys. 6 cm, średn. dna 5,3 cm, wylewu 16,5 cm (Ryc. 85d). *M.P.*

I. Kości (550 g): 1. *Infans* II (ok. 10 lat).

OMÓWIENIE MATERIAŁÓW

Jamy

W wyniku analizy zespołów materiałów pochodzących z przypadkowych odkryć oraz pozyskanych w trakcie prowadzonych na stanowisku badań wykopaliskowych, wyróżnionych zostało 71 obiektów, które bez wątpliwości można było uznać za pozostałości grobów lub inwentarzy grobowych wczesnożelaznego cmentarzyska, natomiast 11 spośród odsłoniętych jam i zaciemnień włączono do katalogu odkryć jako wytwory kulturowe uznane w większości za ślady osadnictwa ze schyłku epoki brązu lub z wczesnej epoki żelaza. Obiekty tej drugiej grupy występowały głównie w południowej części badanego obszaru (Ryc. 5), w tym kilka (74, 76, 77, 82, 83, 85) w rejonie znacznych zniszczeń powierzchni, utrudniających właściwą ocenę znalezisk. Płytkie, nieckowate wypełniska rozległych nieraz zaciemnień (obiekt 68) zawierały na ogół drobne, niecharakterystyczne ułamki ceramiki, węgle drzewne i niekiedy krzemienie (głównie łuski i odłupki). Na szczególną uwagę zasługują obiekty 77 i 95, w których odkryto fragmenty naczyń z otworkami pod krawędzią (Ryc. 76a.b.d), a w obiekcie 77 ponadto kilka krzemieni: łuski i odłupki, w tym jeden retuszowany – skrobacz (?). Charakterystyczne cechy ceramiki wskazują na ich związek z osadnictwem kultury łużyckiej, poprzedzającym założenie cmentarzyska. Trzy obiekty (45, 54, 69) zawierały wkładki intensywnie czarnej ziemi z węglami drzewnymi i niewielkimi fragmentami naczyń, a w obiekcie 54 z przepalonymi kamieniami (Ryc. 56, 69). Były to zapewne pozostałości ognisk lub palenisk. Jeden z ułamków wylewu z obiektu 69 pochodził z naczynia z otworkami pod krawędzią. Wydaje się więc, że również te jamy można łączyć z osadą kultury łużyckiej. Pozostałe mogły mieć związek z obrzędami grzebalnymi i różnymi formami użytkowania cmentarzyska, nie ma jednak na to dowodów.

Groby

Obiekty sepulkralne z wczesnej epoki żelaza odsłaniane były na niemal całym badanym obszarze. Układ warstwic i rozprzestrzenienie grobów pokazują, że naturalną granicę cmentarzyska osiągnięto zapewne w jego zachodniej części a kraniec południowy na pasie sięgającym podnóża wydmy, gdzie widoczne jest wyraźne rozrzedzenie a następnie zanik znalezisk (Ryc. 4, 5). Usytuowanie wykopów, podyktowane potrzebą udostępnienia terenu pod planowane inwestycje i ograniczone istniejącą infrastrukturą, przyniosło jedynie wycinkowy obraz stanowiska. Mimo to zauważalny jest dość duży rozrzut grobów, nawet w miejscach ich liczniejszego występowania. Niezagospodarowana przestrzeń pomiędzy obiektami dochodzi do ponad 6 m, choć widoczne są również obszary pewnego nagromadzenia pochówków różnych typów. Znaczne odległości dzielące pojedyncze obiekty lub zespoły grobowe to dotąd niewyjaśniona cecha wielu cmentarzysk kloszowych, mocno przy tym utrudniająca ocenę zasięgu i kompletności dokonywanych odkryć (por. T. Węgrzynowicz 2006, s. 248).

Nekropola w Warszawie-Grochowie przy ul. Górników należy do typu cmentarzysk mieszanych, „pomorsko-kloszowych", to jest takich, na których odkryto zarówno groby charakterystyczne dla kultury pomorskiej, jak i o konstrukcji oraz inwentarzu typowym dla „klasycznych" cmentarzysk kultury grobów kloszowych (por. M. Andrzejowska 2005). Wszystkie te obiekty zostały omówione w grupach wydzielonych ze względu na rodzaj pochówku i budowę grobu. Przypisywana poszczególnym grobom przynależność kulturowa jest pochodną analizy ich struktury i wyposażenia. W szczegółowym omówieniu pominięto jedynie groby odkryte przypadkowo w latach 1956 i 1968, z uwagi na brak informacji o ich konstrukcji i lokalizacji w obrębie cmentarzyska.

Groby kloszowe

Spośród analizowanych obiektów 41zaliczonych zostało do kategorii grobów kloszowych. W ponad połowie przypadków (27) taka kwalifikacja nie budzi wątpliwości. W obiektach tych (2/47, 3/47, 6/47, 8/47, 9/47, 11/47, 2.1, 14, 16, 28, 29, 40, 42, 44, 46–52, 72, 88, 91, 96, 98, 101) dobrze lub dostatecznie czytelnie zachowane konstrukcje grobowe pozwalają na jednoznaczne stwierdzenie, że złożone w nich szczątki zmarłych osłonięte były dużym naczyniem odwróconym do góry dnem. W pozostałych ustalenie, że mamy do czynienia z grobami kloszowymi, wynika z analizy zawartości zespołów i uznania występujących w nich skorup dużych naczyń za klosze.

Groby kloszowe, odkrywane głównie w pasie środkowym i w części wschodniej eksplorowanego terenu, występują z różnym natężeniem, nigdzie nie tworząc wyrazistych skupień (Ryc. 5), może z wyjątkiem sąsiadujących grobów 47–49 i 55. Zarejestrowano natomiast kilka „par" położonych blisko siebie obiektów, z których przynajmniej jeden był grobem kloszowym. Najpewniejszy zespół stanowią obiekty 2.1 i 2.2, posadowione w łączących się jamach i zawierające prawdopodobnie trzy pochówki dziecięce.

Jamy grobowe kopane w czystym piasku na ogół nie wyróżniają się z otoczenia. Wyraźniej czytelne wypełniska kilku lepiej zachowanych obiektów świadczą o dość oszczędnym gospodarowaniu przestrzenią, umożliwiającą jedynie sprawne umieszczenie naczyń zawierających

i osłaniających pochówek. Na cmentarzysku nie odnotowano grobów „w kloszu" – we wszystkich sytuacjach poddających się takiej weryfikacji pochówek umieszczany był pod naczyniem odwróconym do góry dnem. Dominował „klasyczny" zestaw ceramiki grobowej – popielnica z nakrywającą ją misą i klosz. W obiekcie 16 stwierdzono jedyny na cmentarzysku przypadek nakrycia popielnicy dwoma nałożonymi na siebie kloszami (Ryc. 20a). Przyczyną braku (względnie niemożności zidentyfikowania) w wielu zespołach popielnicy lub misy był przede wszystkim zły stan zachowania większości obiektów, wynikający m.in. ze wspomnianego wyżej procederu wyjmowania i tłuczenia przez przypadkowych odkrywców naczyń znajdowanych pod rozbitymi kloszami. Śladem takich działań mogła być zwarta warstwa kości odkryta na dnie jamy mocno uszkodzonego grobu 50, nie można jednak wykluczyć, że kloszem osłonięty był pochówek złożony bezpośrednio w ziemi lub w opakowaniu organicznym. Z tego też powodu trudno było określić rolę fragmentów różnych naczyń rejestrowanych (nieraz licznie) w grobach i ich bliskim otoczeniu. Nie odnotowano żadnego przypadku okładania popielnic lub kloszów kamieniami lub skorupami, choć obecność w niektórych zespołach ułamków ceramiki, zwłaszcza dużych, niepasujących do podstawowego zestawu naczyń, wskazuje na taką możliwość. W kilku natomiast obiektach (14, 16, 28, 96) stwierdzono stawianie popielnic w podstawkach lub na podkładkach ceramicznych. Dno jamy grobu 16 dodatkowo było wyłożone polepą i małymi kamieniami.

Klosze to głównie różne warianty chropowaconych jajowatych garnków z wysoko uniesionym brzuścem. Mniejszą grupę stanowią duże, baniaste naczynia z wydzieloną, gładzoną szyjką. Wśród zróżnicowanych typologicznie popielnic dominowały profilowane naczynia z wydzieloną szyjką i gładzonym bądź chropowaconym brzuścem. Zarejestrowano tylko jeden pewny przypadek użycia kubka jako popielnicy (obiekt 3/47).

Wyroby nieceramiczne odnotowano w 13 obiektach. Przeważają drobne i na ogół jedynie szczątkowo zachowane okazy wykonane z brązu – głównie ozdoby. Ponadto w pięciu grobach stwierdzono obecność pojedynczych, niewielkich grudek stopionego brązu. Inne surowce (żelazo, szkło, poroże) reprezentowane są nielicznie. Obiekty z wyposażeniem nieceramicznym stanowią ponad 40% grobów kloszowych, a ok. 60% wszystkich grobów, w których odkryto dodatki pozanaczyniowe lub ich ślady. Najobfitszy i najbardziej zróżnicowany zestaw przedmiotów zawierał silnie zniszczony obiekt 55, w którym znajdowały się fragmenty ozdób żelaznych i pozostałości kolczyków (kółek brązowych) z resztkami łańcuszków i szklanych paciorków (Ryc. 67d–j). Pojedynczym i dość rzadkim znaleziskiem jest oprawka z poroża (której towarzyszyła żelazna taśmowata obejma z nitem), pochodząca z obiektu 28 (Ryc. 34b.c).

Groby jednopopielnicowe bez konstrukcji kamiennych

W tej kategorii znalazło się 10 grobów, względnie ich pozostałości, w których na pewno, lub prawdopodobnie, gliniane naczynie z ciałopaleniem, nakryte zazwyczaj misą, złożone było w jamie ziemnej bez dodatkowych osłon ceramicznych czy kamiennych (4/47, 5/47, 2.2, 15, 17, 30, 31, 33, 34, 35). Stan zachowania części wymienionych grobów zmusza jednak do wyrażenia kilku zastrzeżeń. W obiekcie 30 w znacznie uszkodzonym naczyniu umieszczonym na skraju jamy grobowej znaleziono jedynie nieliczne kości, dalsze pozostałości ciałopalenia znajdowały się natomiast w wypełnisku jamy, co może wskazywać na pochówek podwójny popielnicowo-jamowy[2]. W przypadku obiektów 4/47 i 15, odkrytych na złożu wtórnym, nie ma pewności czy znajdujące się w nich naczynia stanowiły całość wyposażenia grobów, a obiekt 34, ze względu na wielkość naczynia nakrywającego popielnicę, mógłby być potraktowany jak grób kloszowy. Duże wątpliwości budzi również wydzielenie jako samodzielnego grobu silnie naruszonego obiektu 17, który być może był częścią zniszczonego grobu wielopopielnicowego oznaczonego jako obiekt 4. W obu zarejestrowano bowiem podobne naczynia i pasujące do siebie ułamki ceramiki.

Również groby popielnicowe (podobnie jak kloszowe) nie tworzą widocznych zgrupowań, choć odkrywane były głównie we wschodniej części badanego terenu, sporadycznie w pobliżu grobów innych typów. Grób popielnicowy oznaczony jako obiekt 2.2 złożony został w bezpośrednim sąsiedztwie grobu kloszowego (obiekt 2.1), w którego jamie znajdował się również pochówek bezpopielnicowy, popielnicowy obiekt 5/47 wystąpił obok dwóch kloszowych (6/47 i 9/47), a obiekt 34 niedaleko obiektu jamowego 32. Sześć popielnic zawierało pochówki małych dzieci (4/47, 5/47, 2.2, 17, 31, 33), trzykrotnie złożone w kubkach (2.2, 17, 33), dwukrotnie w jajowatych garnkach (31, 5/47). Spośród czterech pochówków osób dorosłych trzy (15, 30, 35) również mieściły się w niewielkich garnkach kształtu jajowatego (Ryc. 25l). Popielnicami o formie wazowatej, ale o bardzo różnej charakterystyce, wyróżniają się natomiast źle zachowane i najtrudniejsze do oceny obiekty 4/47 i 34 (Ryc. 9a, 43b). Kubek z ciałopaleniem z obiektu 2.2 ustawiono na podkładce z fragmentów glinianego placka i misy, której ułamki również przykrywały popielnicę (Ryc. 17d, 18h–j). Naczynie z kośćmi z obiektu 33 nakrywał płaski kamień i skorupy innych naczyń (Ryc. 37h.i, 41), a urnę z obiektu 35 wstawiono w podstawkę z dolnej części innego naczynia (Ryc. 43c–e, 44b).W dwóch grobach (17, 30) popielnicom towarzyszyły przystawki – małe kubki.

[2] Do analizy antropologicznej przekazano kości (10 g) pochodzące zapewne jedynie z popielnicy.

Tylko niektóre pochówki umieszczone zostały w jamach o czytelnych zarysach; w wypełniskach obiektów 30 i 33 zarejestrowano resztki stosu. Wśród kości pochówku z obiektu 17 znajdowała się brązowa szpila z główką rozklepaną i zwiniętą w uszko (Ryc. 29h). W jamie obiektu 30 znaleziono dwa małe żelazne nity (Ryc. 37c) i trzy ułamki żelaznej blaszki, a wśród kości z obiektu 34 liczne grudki stopionego brązu. Są to jedyne znaleziska przedmiotów metalowych wiązane z tą kategorią grobów.

Jednopopielnicowe groby bez konstrukcji kamiennych ze względu na strukturę i charakter wyposażenia wykazują (z wyjątkiem obiektu 17) wyraźne powiązania z grobami kloszowymi i w dalszej części opracowania będą traktowane jako elementy obrzędowości sepulkralnej kultury grobów kloszowych.

Grób popielnicowy w skrzyni kamiennej

Na cmentarzysku odsłonięto grób skrzynkowy (obiekt 5) zawierający gruszkowatą popielnicę z czapkowatą pokrywą oraz przystawkę (Ryc. 23w–y, 24). Wśród szczątków ciałopalnych znajdował się niewielki fragment przedmiotu brązowego. Regularna konstrukcja skrzyni i charakter wyposażenia ceramicznego wskazują na związki tego obiektu z tradycjami grzebalnymi ludności kultury pomorskiej.

Groby wielopopielnicowe

Charakter „pomorski" mają również pozostałości zniszczonych grobów ulokowanych w bezpośrednim sąsiedztwie grobu skrzynkowego. Skupiska przemieszanych ułamków naczyń odkryto na przeciwległych krańcach wielkiego dołu śmietniskowego, który zniszczył jeden lub dwa (obiekty 4, 11) lub więcej grobów wielopopielnicowych (Ryc. 20a.b). W zebranych szczątkach kostnych oznaczono wprawdzie jedynie 5 osób, jednak o przypuszczalnej, łącznej liczbie zdewastowanych popielnic mogą świadczyć fragmenty pochodzące z co najmniej 14 pokryw czapkowatych lub mis-pokrywek. Funkcje popielnic w tych grobach najpewniej pełniły różnej wielkości naczynia wazowate i zapewne niektóre kubki/dzbanki, używane również jako przystawki (Ryc. 21, 23a–t). Wśród resztek grobów z obrębu śmietniska nie odkryto żadnych śladów jakichkolwiek konstrukcji kamiennych. Trudno jednak osądzić, czy ewentualne obstawy zostały całkowicie zniszczone i usunięte, czy też były to groby zbiorowe bez obudowy kamiennej.

Ułamki naczyń, podobnych do odkrytych w obiektach 4 i 11 (w tym fragment pokrywy czapkowatej), znajdowały się również w wypełnisku położonego w pobliżu obiektu 12 – dołu zasypiskowego po zniszczonym *in situ* grobie, którego dno wyłożone było kilkoma niewielkimi kamieniami. Charakter tego znaleziska wskazuje, że mógł to być jeszcze jeden grób kultury pomorskiej.

Groby jamowe

Do tej kategorii zaliczono 12 grobów (obiekty 10/47, 3, 13, 19, 24–27, 32, 36, 41, 43) odkrytych w środkowej – sądząc po rozkładzie znalezisk na przebadanym obszarze – i wschodniej partii stanowiska. Kilka z nich zachowało się szczątkowo, stąd trudności w odtworzeniu ich pierwotnego zarysu i zawartości. W pozostałych wypadkach zarówno z opisów obiektów, jak również ich rysunków wynika, że spalone kości, występujące w nich w postaci zbitej masy, składane były do jam ziemnych w opakowaniach organicznych (Ryc. 14, 27, 30, 31, 33, 34, 40), po których obecnie nie pozostały żadne ślady. Obiekty te powinny więc być włączane *de facto* do kategorii grobów popielnicowych. Termin „groby jamowe" odróżnia jednak je od tych, w których pochówki umieszczone były w naczyniach ceramicznych. Do kategorii pochówków jamowych, bezpopielnicowych można za to zaliczyć szczątki małego dziecka zebrane z otoczenia klosza w jamie obiektu 2.1.

Wszystkie groby jamowe, z wyłączeniem obiektu 36, z którego materiał kostny nie został poddany analizie, zawierały jedynie, lub w zdecydowanej przewadze, przepalone kości zwierzęce; były to niemal zawsze szczątki konia, ewentualnie krowy. Tylko w obiekcie 13 stwierdzono także kości ludzkie. W czterech grobach wystąpiły niewielkie ilości drobnych, niecharakterystycznych ułamków ceramiki, które mogły być przypadkowo zebrane ze stosu lub dostały się do jam w trakcie ich zasypywania. W pięciu znaleziono drobne przedmioty brązowe i żelazne, w tym guziczki, nity, „haftkę", szydło (Ryc. 18k, 25c.d, 29n.o, 34a, 43h). Stanowią one ok. 24% ogólnej liczby obiektów cmentarzyska z wyposażeniem pozaceramicznym[3].

Dziesięć grobów jamowych ulokowanych było (być może przypadkowo) na obwodzie półokręgu o średnicy ok. 20 m, którego podstawę stanowiło zgrupowanie grobów kultury pomorskiej. Dwa pozostałe wystąpiły w wyraźnym oddaleniu od tego skupiska. Znaczny stopień zniszczenia stanowiska nie pozwolił stwierdzić, czy na pozostałej jego części nie występowały podobne obiekty, współcześnie kompletnie zdewastowane.

Groby zwierzęce rejestrowano pojedynczo (obiekty 10/47, 32, 41, 43) lub parami (pozostałe), w sąsiedztwie grobów kloszowych i jednego nietypowego grobu popielnicowego (obiekt 34), w których złożono szczątki ludzkie z przymieszką przepalonych kości konia lub krowy. Niewielkie ilości szczątków zwierząt odnotowano łącznie w 14 grobach różnych typów, w których pochowano, z dwoma wyjątkami (2.1, 79) osoby dorosłe.

[3] Kwestię występowania obiektów z ciałopalnymi szczątkami zwierząt na cmentarzyskach z wczesnej epoki żelaza analizowała obszernie T. Węgrzynowicz (1977; 1982) w opracowaniach, w których uwzględniła również materiały kostne z omawianego tu cmentarzyska.

Przeważnie identyfikowano kości dużego ssaka, ponadto owcy/kozy (obiekt 1/47) oraz sarny (obiekt 5).

Ocenie antropologicznej poddano kości zebrane z 46 obiektów zaliczonych do cmentarzyska kloszowego. Wyodrębniono z nich szczątki 49 osób, z których 26 określono jako osoby dorosłe, co stanowi zaskakująco dużą grupę zmarłych w wieku powyżej *infans* II. Tę liczbę znacząco (o siedem) powiększa wynik badania szczątków pozyskanych z czterech prawdopodobnych obiektów kultury pomorskiej, w których oznaczono wyłącznie osoby dorosłe. Odwrócone proporcje (przewaga dorosłych nad dziećmi) w stosunku do sytuacji powszechnie stwierdzanej na innych cmentarzyskach z wczesnej epoki żelaza, można poniekąd tłumaczyć układem pochówków na cmentarzysku, sugerującym nieco większą częstotliwość lokowania grobów dzieci w nie w pełni przebadanej północnej i wschodniej części stanowiska. Taki rezultat analiz może jednak również wynikać z trudności z zebraniem drobnych kości dziecięcych z przemieszanych wypełnisk wielu bardzo zniszczonych grobów. Brak lub niepewność oznaczeń płci (tylko trzykrotnie ustalono płeć męską osób zmarłych w wieku *maturus* lub *adultus/maturus* a większość oznaczeń wskazujących na kobiety opatrzono znakiem zapytania) nie pozwalają na wnioskowanie dotyczące ewentualnych związków łączących osoby chowane w zgrupowaniach widocznych w różnych częściach cmentarzyska. Obserwacja pochówków lepiej zachowanych świadczy, że zmarłych grzebano na ogół pojedynczo, tylko dwukrotnie stwierdzono złożenie do grobu dwojga dzieci w jednej popielnicy (2/47, 3/47), a raz w zespole pochówków: w popielnicy i odrębnie w jamie grobu kloszowego (obiekt 2.1) oraz w grobie popielnicowym umieszczonym w sąsiadującej jamie (obiekt 2.2). Nieliczne przymieszki szczątków zwierzęcych zdecydowanie częściej towarzyszyły pochówkom dorosłych, ale w jedynym grobie zwierzęco-ludzkim (obiekt 13) rozpoznano kości dziecka w wieku *infans* I.

W grobach kloszowych składano w zbliżonych proporcjach zarówno szczątki dzieci, jak i dorosłych, i trudno doszukiwać się w nich czytelnych zasad łączących konstrukcję i wyposażenie ceramiczne grobu z wiekiem lub płcią pochowanej osoby. Silniejszy związek pomiędzy formą grobu a wiekiem zmarłego wykazują natomiast groby popielnicowe, w których chowano głównie dzieci, używając ponadto jako popielnic kubków i małych jajowatych garnków. Podobna tendencja, widoczna jest również np. na cmentarzysku w Warszawie-Henrykowie[4], gdzie specyficzny charakter większości popielnicowych pochówków dziecięcych koresponduje z dominującym zwyczajem składania w grobach jamowych szczątków dzieci lub zwierząt. To samo zjawisko, szczególnego potraktowania niektórych najmłodszych zmarłych, zaobserwowano również na cmentarzyskach w Warszawie-Zerzniu czy Dziecinowie, pow. otwocki (M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995, s. 97; M. Andrzejowska 2008, s. 301). Poczynione ustalenia sugerują stosowanie na wymienionych nekropolach specjalnych (choć nie zawsze tych samych) reguł grzebalnych, wobec wybranej, trudnej obecnie do zdefiniowania, grupy niedorosłych członków społeczności. W tym kontekście, za szczególnie interesujący można uznać przypadek złożenia w grobie kloszowym (obiekt 55) szczątków dziecka, pochowanego z najbogatszym na cmentarzysku wyposażeniem pozaceramicznym.

Znaczny stopień zniszczenia cmentarzyska i ograniczony zakres eksploracji utrudniają analizę rozkładu grobów poszczególnych typów na przebadanym obszarze. Usytuowanie obiektów przypisywanych ludności kultury pomorskiej jedynie we wschodniej, dochodzącej do krawędzi wyniesienia partii stanowiska wskazuje jednak, że istniały najpewniej szczególne przyczyny zgrupowania pochówków o odmiennym rytuale w wyodrębnionej części nekropoli. Również nieprzypadkowe może być ulokowanie większości zarejestrowanych w trakcie badań grobów popielnicowych i jamowych na południowo-wschodnim skłonie wydmy. Niejasne pozostaje znaczenie pustych przestrzeni rozdzielających układy grobów zróżnicowanych liczebnie i typologicznie. Podobne zjawisko, notowane również na innych dużych cmentarzyskach mazowieckich (A. Kietlińska, R. Mikłaszewska 1963, tabl. XXVIII; B. Zawadzka 1964, ryc. 2; M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995, ryc. 3; T. Węgrzynowicz 2006, ryc. 3; M. Andrzejowska 2008, ryc. 5), sugeruje świadome, kontrolowane gospodarowanie przestrzenią, jednakże próby ustalenia stosowanych przez użytkowników nekropoli zasad tworzenia koncentracji obiektów wokół pozornie niewykorzystanych miejsc nie przyniosły zadowalających rezultatów. Prawdopodobne obrzędowe znaczenie i wykorzystywanie w trakcie sprawowania rytuałów owych „pustych" miejsc także pozostaje w sferze domysłów. Wyciąganie wniosków dotyczących organizacji miejsc grzebalnych kultury grobów kloszowych wymaga dalszych obserwacji obiektów sepulkralnych o znacznej liczbie pochówków.

Ceramika

Większość naczyń została podzielona i omówiona zgodnie z klasyfikacją T. Węgrzynowicz (1988), wydzielającą 4 zasadnicze kategorie naczyń: garnki, dzbanki, misy i kubki.Opisano ponadto nieobjęte tą klasyfikacją wyroby gliniane o specyficznych kształtach, wykorzystywane wyłącznie w funkcji pokrywek oraz jedyny egzemplarz talerza-placka.

[4] Analizowano antropologicznie szczątki ciałopalne z 18 na 19 odkrytych na cmentarzysku grobów popielnicowych. Spośród 14, w których pochowano dzieci (czterokrotnie w towarzystwie dorosłych), aż w 11 w roli popielnic użyto niewielkich garnków jajowatych lub kubków/dzbanków (B. Zawadzka 1964, zwłaszcza s. 276, 278).

Kategorię **A_1I** – garnki całkowicie gładzone z wydzieloną szyjką – reprezentuje 18 naczyń, zrekonstruowanych w stopniu umożliwiającym ich ocenę typologiczną. Są to okazy o dość zróżnicowanych parametrach i cechach szczególnych. Odmianę **a** – z największą wydętością brzuśca umieszczoną poniżej połowy wysokości – niewątpliwie reprezentuje częściowo zachowany okaz – popielnica ze zniszczonego wielonaczyniowego grobu 4. Jest to naczynie czernione, z wysoką, stożkowatą szyjką i dwustożkowato uformowanym brzuścem. Dolna część szyjki i górna partia brzuśca zdobione są rytem odtwarzającym napierśnik lub rozbudowany naszyjnik (Ryc. 21a).

Do odmiany **a lub b** należą dwa naczynia z baniasto zaokrąglonymi brzuścami: popielnica o wyrównanej powierzchni z obiektu 48 z dość wysoką, lejkowato rozchyloną szyjką (Ryc. 60c) i silnie gładzone naczynie z obiektu 57 z nieco węższą, niemal cylindryczną szyjką (Ryc. 65a) oraz, zapewne, szczątkowo zachowana czarna popielnica o lśniącej powierzchni z obiektu 34, wyróżniająca się, dwustożkowato uformowanym mocno spłaszczonym brzuścem, oddzielonym od szyjki wyraźnym uskokiem (Ryc. 43b). Na górnej części brzuśca tego naczynia zachowało się jedno taśmowate uszko z umieszczonymi u dolnej nasady wypukłymi, mocno wyeksponowanymi „wąsami".

Odmianę **b,** z brzuścem umieszczonym w połowie wysokości, reprezentuje 10 naczyń – popielnic lub przystawek. Dwa, o brązowych powierzchniach i kształcie zbliżonym do jajowatego, mają duże dna i słabo wydzielone szerokootworowe szyjki, podkreślone staranniejszym gładzeniem (Ryc. 43i, 80h). Pięć okazów z obiektów 4, 5 i 11 to niewielkie naczynia z baniastymi brzuścami i łagodnie wyprofilowanymi, cylindrycznymi szyjkami (Ryc. 21c.e.f, 23b.y). Formą nawiązuje do nich popielnica z obiektu 49, znacznie jednak większa, z czterema uszkami umieszczonymi pod nasadą szyjki (Ryc. 62f). Baniaste brzuśce dwóch pozostałych, przysadzistych naczyń oddzielone są od szyjek tektonicznym uskokiem (Ryc. 12h, 80a). Poza okazami z obiektów 5, 38 i 90, naczynia zaliczone do kategorii A_1I_b mają czarne, lśniące powierzchnie, w trzech przypadkach zdobione na górnej części brzuśca.

Do odmiany **c** należy 5 lub 6 naczyń (popielnic) barwy brązowej, z wysoko umiejscowioną największą wydętością brzuśca. Szyjki wszystkich okazów są wyraźnie wydzielone, podkreślone uskokiem i/lub naniesionymi poniżej zdobieniami, a brzuśce ukształtowane dwustożkowato (Ryc. 18g, 55b, 84b) lub jajowato (Ryc. 12d, 67b). Krótka szyjka z pogrubioną krawędzią bogato zdobionego nietypowym ornamentem naczynia z obiektu 55 nadaje mu kształt „esowaty".

Do kategorii A_1I_c zapewne należałoby zaliczyć również naczynie z obiektu 2/47, ale jego szczątkowy stan zachowania nie pozwala na dostatecznie wiarygodną rekonstrukcję formy (Ryc. 7c).

Do typu **A_1II** – garnki całkowicie gładzone, bez szyjki – formalnie należy popielnica z obiektu 5/47 (Ryc. 9d), jednak sposób potraktowania powierzchni sugeruje, że celem nie było osiągnięcie efektu wygładzenia, a raczej chropowatości ścianek, bez nakładania warstwy chropowacącej.

Znaczącą część inwentarza ceramicznego cmentarzyska stanowią naczynia kształtu jajowatego, z wysoko umieszczonym załomem brzuśca i z silnie chropowaconą powierzchnią zewnętrzną oraz (w większości) karbowaną krawędzią. Przeważają okazy znacznych rozmiarów, pełniące w grobach rolę kloszów. Niektóre bez większych wątpliwości można było zaliczyć do typu IV (omówione niżej garnki bez zaznaczonej szyjki). Pozostałe tworzą zestaw naczyń łączących cechy różnych typów: III – całkowicie chropowaconych z wydzieloną szyjką, IV – całkowicie chropowaconych bez szyjki, V – chropowaconych z wydzieloną, gładzoną szyjką, VI – chropowaconych z niewydzielonym tektonicznie gładzonym pasem pod krawędzią. Niesymetryczność i słabe profilowanie wielu okazów oraz pogrubianie krawędzi utrudnia ocenę, czy wgięcie części wylewu należy uznać za formowanie szyjki (wówczas byłby to typ III lub V), czy przypadkowe odkształcenie ścianki naczynia (typ IV lub VI). Pozostawienie gładkiego pasa pod krawędzią wynikające z przyczyn technologicznych (trudności w nałożeniu masy chropowacącej do samej krawędzi?) pozostawia naczynia w typie III lub IV, a jeśli uznamy, że był to zabieg świadomie wyróżniający przykrawędną część powierzchni, stawia je w typie V lub VI.

W konsekwencji 11 naczyń umiejscowiono w typie **III** – 1 w odmianie **b** i 10 w odmianie **c**, mimo, że słabe profilowanie okazów z obiektów 2/47, 38 i 91 (Ryc. 7d, 43j, 80f) stawia je pomiędzy typem III i IV, a pozostałe znajdują się na pograniczu typów III i V. Zaczątkowe szyjki kloszów z obiektów 16, 44, 52, 55, 90, 96 i 98 charakteryzują się wyraźnie słabszym (lub mniej konsekwentnym) chropowaceniem niż powierzchnie brzuśców (Ryc. 29a, 55a, 65f, 67c, 80b, 84a, 85b). W tej „mieszanej" kategorii dodatkowo wyróżniają się 2 naczynia. Na górnej części brzuśca okazu z obiektu 55 zachowały się fragmenty karbowanych listew w nietypowym układzie, a powierzchnia klosza z obiektu 44 została schropowacona gęstymi żłobkami wykonanymi grzebieniem.

Typ **IV** również tworzy 11 naczyń. Są wśród nich 3 beczułkowate popielnice odmiany **b** z obiektów 6/47, 31 i 101 (Ryc. 9f, 37b, 85e). Pozostałe to smuklejsze klosze odmiany **c** z obiektów 3/47, 27, 29, 39, 78, 88 i 101 (Ryc. 7h, 37g, 48d, 71a.g, 73f, 85c), podobnie jak okaz z obiektu 48 stojący na pograniczu typu VI. Wszystkie naczynia typu IV mają karbowane krawędzie i są grubo chropowacone.

W typie **V**, gromadzącym okazy z wydzieloną szyjką, dołem chropowacone, górą gładzone, znalazło się 19

naczyń. Odmianę **a** reprezentuje popielnica z obiektu 5 – grobu skrzynkowego (Ryc. 23w). Naczynie to wyraźnie wyróżnia się od innych w tym zestawie zarówno formą, jak i sposobem potraktowania powierzchni. Jest to okaz o kształcie gruszkowatym, z długą szyją i nisko osadzonym, dwustożkowato uformowanym brzuścem o zaokrąglonym załomie. Chropowacenie powierzchni obejmuje jedynie dolną partię brzusca – do załomu. Górna część naczynia jest bardzo dobrze wygładzona. Pozostałe garnki typu V reprezentują odmianę **c**: 10 to popielnice o przeciętnej wysokości ok. 25–30 cm, 8 to klosze, w tym bardzo duże, o wysokości od ok. 40 do 60 cm. W zestawie znalazło się kilka naczyń (popielnice z obiektów 4/47, 52, popielnica i klosz z obiektu 7/47, klosze z obiektów 2.1 i 49) ze słabo tektonicznie wydzielonymi szyjkami i niezaznaczoną granicą pomiędzy częścią gładzoną i chropowaconą – kończącą się wyraźnie poniżej miejsca osadzenia szyjki (Ryc. 9a.g.h, 18e, 62d, 65g). Jedynie krótkie, lekko wygięte szyjki dwóch naczyń z obiektów 7/47 i 52 mają słabo karbowane krawędzie. Gładzone partie trzech naczyń podkreślone zostały pasmem dołków stempelkowych. Pod szyjkami pięciu popielnic umieszczono karbowane, z jednym wyjątkiem (Ryc. 71e) listwy, uzupełnione maleńkimi uszkami (Ryc. 48c) lub guzkami (Ryc. 71e). Klosz z obiektu 42, typologicznie stojący na granicy podgrupy B_1 (misy), przy swej znacznej wielkości wyjątkowo cienkościenny, pokryty jest pasmami głębokich żłobków wykonanych grzebieniem. To naczynie i pozostałe grubo chropowacone klosze wyposażone są w dookolne, karbowane listwy z „wąsami" (obiekty 40, 42, 47) lub festonami (obiekt 14), podczepionymi do uszek lub guzków osadzonych na listwach (Ryc. 26, 48f, 52b.d). „Wąsy" dwóch szerokootworowych naczyń z obiektów 40 i 42 zakończone są płaskimi guzkami z plackowatym wgłębieniem (Ryc. 48f, 52b).

Znaczący liczbowo zespół stanowią naczynia reprezentujące podgrupę $\mathbf{B_1}$ – misy. Spośród 43 zachowanych w całości lub w dostatecznym stopniu zrekonstruowanych egzemplarzy 18 zaliczono do typu I, 19 do typu II, 4 do V.

Misy typu **I** należą do odmiany **c**, z wyjątkiem jednego naczynia odmiany **b** z obiektu 4 (Ryc. 21i). Słabe na ogół wgięcie pod krawędzią, dające efekt krótkiej szyjki, tylko w kilku przypadkach podkreślone jest ornamentem (Ryc. 37f, 48g, 52a). Dna dwóch z tych naczyń zostały lekko podcięte i ukształtowane w niską stopkę. Cztery misy miały ucha (Ryc. 7f, 48g, 62e, 67a). Brzegi niektórych okazów (z obiektów 2.1, 9/47, 4, 16, 39, 48, 57, 72, 96) zostały nieco pogrubione i wywinięte na zewnątrz, a w jednym przypadku na krawędzi umieszczono parę niewielkich występów (Ryc. 71b). Na dnie „wanienkowatego" naczynia z obiektu 57 wyryto trzy krzyżujące się linie (Ryc. 65c). Wyraźnie wyprofilowane górne partie mają trzy głębokie naczynia: dwa z obiektu 4 i jedno z obiektu 2.2 z zachowanymi trzema małymi guzkami umieszczonymi u nasady szyjki (Ryc. 18i, 21b.i). Tylko okazy z obiektów 4 i 72 są czarne, powierzchnia pozostałych jest brązowa lub brunatna.

Typ $\mathbf{B_1}$**II** reprezentowany jest przez naczynia w większości zrekonstruowane od dna po wylew. Przeważają okazy dość głębokie o lekko łukowatych ściankach. Wyraźnie stożkowaty kształt ma misa z obiektu 2/47, zaopatrzona w niewielkie uszko pod krawędzią (Ryc. 7e). Jedno uszko osadzono również na misie z obiektu 14, a dwa, symetrycznie położone, na egzemplarzu z obiektu 90 (Ryc. 25e, 80g). Trzy naczynia mają lekko wyodrębnione dno. Brzegi mis są uformowane prosto, lub nieznacznie pogrubione, w dwóch wypadkach wyposażone w niewielkie występy (Ryc. 9b, 29m). Pod krawędzią okazu z obiektu 8/47 umieszczona została para niewielkich, półkulistych guzków (Ryc. 12b). Wyróżnia się misa z grobu 28 – głęboka, doniczkowata, z krawędzią zagiętą do wewnątrz. Na jednym z zachowanych fragmentów pozostał ślad zapewne celowo wykonanego otworka (Ryc. 32g). Misy typu II są, bez wyjątku, brązowe lub brunatne.

Do typu $\mathbf{B_1}$**V** zaliczono 4 misy (Ryc. 34e, 43a, 62c, 84c). Jedna z nich (z obiektu 34) to bardzo duży okaz zaopatrzony w ucho z „wąsami" przy dolnej nasadzie. Tylko misa z obiektu 49 ma czarną powierzchnię. Wszystkie cechuje słabo wgięty, gładzony pas pod krawędzią i chropowacony, w każdym przypadku inaczej, brzusiec. Pierwsze naczynie pokrywa „klasyczna", gruzełkowata masa, powierzchnia drugiego jest słabo przecierana, kolejne zostało schropowacone gliną z drobnym tłuczniem i drapaniem podsuszonej powierzchni. Wyjątkowa jest misa z obiektu 96 pokryta pasmami żłobków wykonanych wielozębnym narzędziem.

Na pograniczu typów **V i VI** stoją dwa duże, misowate naczynia, których znaczne fragmenty znaleziono w obiektach 73 i 96 (Ryc. 73a, 84h). Mają one silnie chropowacony brzusiec i gładki, lekko wygięty wylew z karbowaną krawędzią.

Spośród jedenastu naczyń reprezentujących kategorie $\mathbf{A_2}$ i $\mathbf{B_2}$ wydzielono 8 kubków (z obiektów 3/47, 2.2, 30, 33, 39, 49, 73, 88) i 2 dzbanki (obiekty 11/47, 17), choć parametry kilku okazów (średnica wylewu równa wysokości naczynia) lokują je na pograniczu obu kategorii. Poza dwoma beczułkowatymi, dość masywnymi kubkami typu **II** z obiektów 2.2 i 33 (Ryc. 18h, 37i), pozostałe naczynia zaliczyć należy do typu **I**, w większości do odmiany **a** – z nisko osadzonym, łagodnie zaokrąglonym brzuścem i dość wysoką szyjką. Brzuśce jedynie dwóch okazów (Ryc. 48a, 73b) zostały umieszczone stosunkowo wysoko i tektonicznie oddzielone od szyjki. Naczynia z obiektów 39 i 88 zdobione są pod szyjką grupami skośnych żłobków i wraz z nieornamentowanym kubkiem z obiektu 73 (Ryc. 73b) można je uznać za duże – średnice ich brzuśców wynoszą 19–21 cm. Pozostałe są wyraźnie

mniejsze. Jedno zdobi pasmo wyciskanych kółeczek (Ryc. 37d) a jedno drobne nakłucia (Ryc. 29l). Przy dolnej nasadzie ucha kubka z obiektu 3/47 zachował się fragment ukośnej listewki „wąsa" (Ryc. 7g). Czterokrotnie stwierdzono użycie kubków jako popielnic (obiekty 3/47, 2.2, 17, 33), częściej zapewne występowały jako przystawki, lecz w wielu przypadkach ocena ich funkcji była niemożliwa.

W silnie naruszonych obiektach 4, 11, 17 i 48, a także kilku innych (14, 51, 96), znaleziono ułamki naczyń, które również (z dużym prawdopodobieństwem), mogły pochodzić od kubków lub dzbanków. Nie zachowały się jednak fragmenty poświadczające obecność uch.

W obiektach 4, 5, 11 i 12 wystąpiły szczególnie ukształtowane wyrobów gliniane, pełniące wyłącznie role pokrywek. Najlepiej zachowane to 3 lub 4 pokrywy czapkowate z wielopopielnicowych obiektów 4 i 11 – z półkulistą kopułką i wewnętrzną zakładką, z jednym wyjątkiem zdobione (Ryc. 21o.t, 23l–t). Ze skrzynkowego grobu (obiekt 5), znad gruszkowatej popielnicy, pochodzą ułamki pokrywki zbliżonej do czapkowatej, ale bez zakładki (Ryc. 23x). Fragmenty podobnych przedmiotów znaleziono również w pozostałościach grobu/grobów oznaczonych jako obiekt 12 (Ryc. 25b). Dwie miseczkowate pokrywki z obiektu 4 miały kształt wycinków kuli a jedna, miniaturowa, półkuli z pogrubioną krawędzią (Ryc. 21j.l.m).

Z obiektu 2.2 pochodzi fragment płaskiego, niezdobionego krążka glinianego o średn. ok. 26 cm, w klasyfikacjach ceramiki formalnie zaliczanego do kategorii talerzy-placków (Ryc. 18j). W grobie pełnił funkcję podkładki pod popielnicę.

Zgodnie z przyjętą metodą sklasyfikowano łącznie blisko 115 naczyń, z czego około połowy należy do podgrupy garnków, których zróżnicowanie, wyrażone częstością występowania okazów poszczególnych typów, najlepiej odzwierciedla odmienności terytorialne i kulturowe zespołów ceramicznych (T. Węgrzynowicz 1988, ryc. 5–7; T. Węgrzynowicz, G. Dmochowska 1989). Część z nich doskonale mieści się w zastosowanym schemacie typologicznym, jest jednak, o czym wspominano wyżej, spora liczba naczyń z podgrupy A_1, których ocena jest niejednoznaczna. Utrudnia to bezpośrednie porównywanie naczyń tej kategorii z zespołami garnków z innych stanowisk, klasyfikowanymi i ocenianymi w ten sam sposób (por. T. Węgrzynowicz 2006, s. 258, ryc. 54). Dokonany z wieloma zastrzeżeniami podział naczyń i sporządzony na jego podstawie wykres częstości występowania poszczególnych typów i odmian garnków z obiektów kultury grobów kloszowych (Ryc. 87) pozwala jednak, przy uwzględnieniu dodatkowych elementów opisu, na wskazanie kilku cech charakterystycznych ceramiki z omawianego stanowiska.

Przede wszystkim potwierdzają się, ustalone dzięki analizie wykresów, preferencje w wyborze typologicznie zróżnicowanych form garnków oraz w sposobach wykończenia powierzchni naczyń, w które wyposażano groby skrzynkowe lub zbiorowe uznane za relikty kultury pomorskiej, w stosunku do ceramiki z obiektów zaliczonych do kultury grobów kloszowych (por. T. Węgrzynowicz 1988, s. 12–14, ryc. 7). Większość sklasyfikowanych naczyń z obiektów 5, 4, 11 – wazowatych, łagodnie profilowanych, całkowicie gładzonych garnków z dość nisko zaznaczonym brzuścem należy do typu A_1I odmiany a lub b. Odmiana a reprezentowana jest przez okaz z wysoką, lejkowatą szyjką, zdobiony wyobrażeniem napierśnika. Naczynie podobnego kształtu (z wizerunkiem twarzy i napierśnika) wystąpiło w grobie skrzynkowym z Sochaczewa-Trojanowa, pow. sochaczewski (H. Różańska 1973, s. 236, ryc. 1). Jedyne naczynie reprezentujące typ V odmiany a to popielnica z grobu skrzynkowego – gruszkowate naczynie z bardzo wysoką szyjką i brzuścem chropowaconym od dna do załomu, w sposób charakterystyczny dla kontynuującej tradycje łużyckie ceramiki kultury pomorskiej z Pomorza i Wielkopolski. Spośród podobnie uformowanych naczyń najbliższą analogię stanowi popielnica twarzowa z Rzadkowa, pow. pilski (A. Kwapiński 2007, poz. 2676). Okazom naczyń z obiektów „pomorskich" towarzyszą pokrywki, w tym typowe dla tej kultury pokrywy czapkowate. Z jednego z tych grobów pochodzi również fragment popielnicy twarzowej w postaci trzykrotnie przekłutego ucha (Ryc. 21n).

Ceramikę z obiektów kultury pomorskiej cechuje relatywna cienkościenność oraz, niemal bez wyjątków, czarna, dobrze wygładzona, często lśniąca powierzchnia. Spośród częściowo zrekonstruowanych naczyń na uwagę zasługuje przede wszystkim duża, wazowata popielnica z obiektu 4 z wyrytym napierśnikiem. Zdobienie innych naczyń, w większości kubków/dzbanków lub niewielkich naczyń wazowatych, ogranicza się do pasm nakłuć lub ukośnych żłobków. Podobne motywy odnajdujemy również na zachowanych fragmentach kilku pokryw czapkowatych. Niektóre mają swoje odpowiedniki w ornamentyce naczyń (zwłaszcza dzbanków i kubków) z obiektów kultury grobów kloszowych. Obecność sporej liczby dzbanków i kubków w zestawie naczyń w grobach zbiorowych 4 i 11 wskazuje na ich mieszaną „pomorsko-kloszową" postać. Cechy wyposażenia tego grobu/tych grobów odpowiadają charakterystyce inwentarzy podobnych obiektów z kilku innych cmentarzysk z Mazowsza (M. Andrzejowska 2005, s. 130, 135).

Wśród garnków z grobów cmentarzyska kloszowego najszerzej reprezentowane są typy IV i V w dominującej odmianie c, a więc naczynia z wysoko uniesionym brzuścem, całkowicie chropowacone bez szyjki oraz okazy z chropowaconym brzuścem oddzielonym zazwyczaj plastyczną listwą od gładzonej szyjki. Naczynia o takich cechach, najczęściej spotykane w roli kloszów i popielnic,

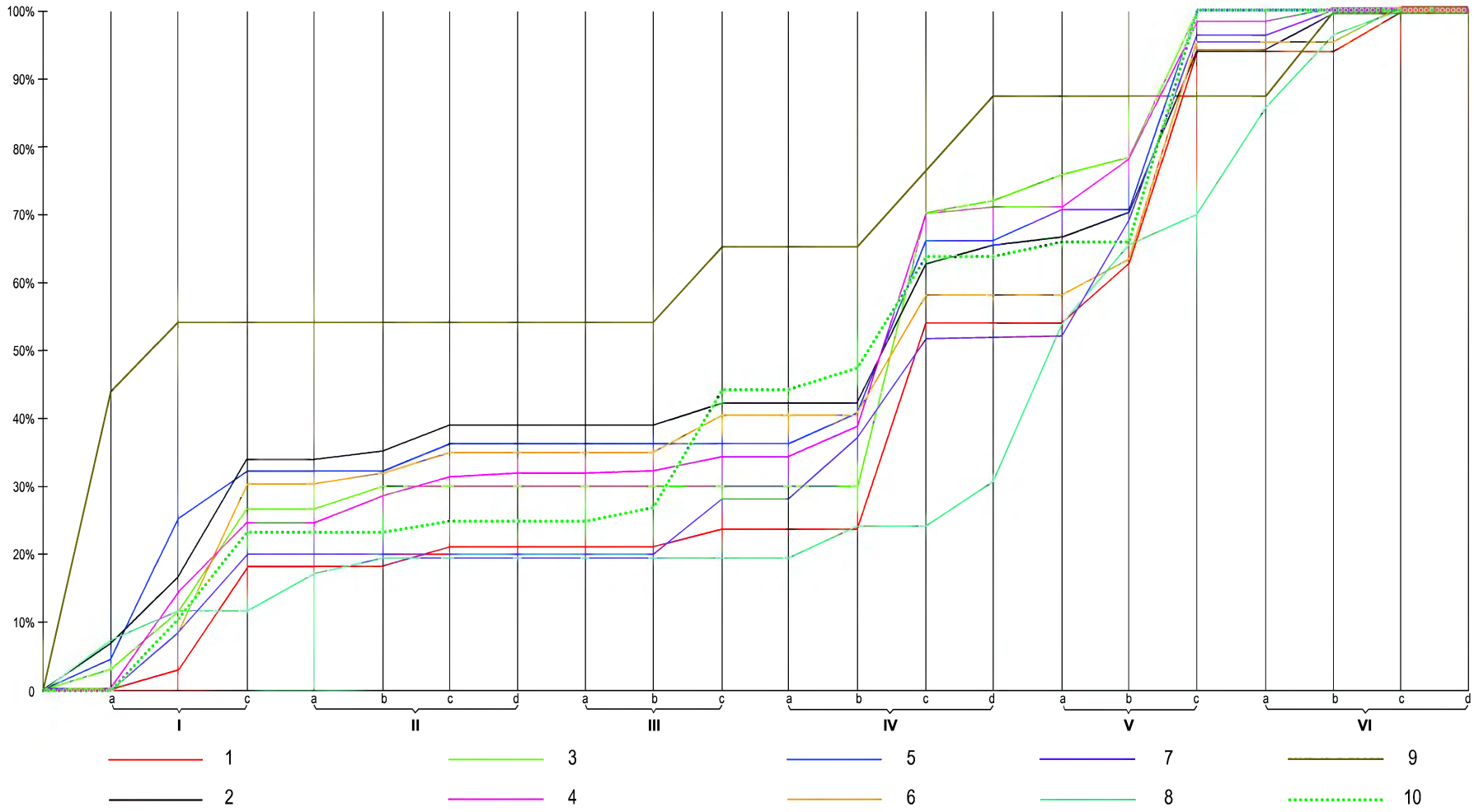

Ryc. 87. Wykres zróżnicowania typów i odmian garnków z cmentarzysk kultury grobów kloszowych z Mazowsza. Wg T. Węgrzynowicz (1984 i 2006), z uzupełnieniami. Oprac. graficzne J. Andrzejowski
Fig. 87. Frequency graph of pots' types and variants at the cemeteries of the Cloche Grave Culture from Mazowsze. After T. Węgrzynowicz (1984 & 2006), revised. Graphic elaboration J. Andrzejowski
1 – Wieliszew, 2 – Transbór, 3 – Radwanków-Kosumce, 4 – Warszawa-Henryków, 5 – Sulbiny, 6 – Warszawa-Zerzeń, 7 – Warszawa-Grochów „Brylowszczyzna" (cment. kultury grobów kloszowych/cemetery of the Cloche Grave C.), 8 – Warszawa-Grochów „Brylowszczyzna" (cment. kultury łużyckiej/cemetery of the Lusatian C.), 9 – Drohiczyn-Kozarówka, 10 – Warszawa-Grochów, ul. „Górników"

uznawane są za wyznaczniki ceramiczne „klasycznych" zespołów kultury grobów kloszowych. W typie V znalazło się też kilka naczyń bez listwy, których chropowacenie kończy się poniżej miejsca osadzenia szyjki (Ryc. 9a.h, 18e, 52c). Niskie chropowacenie to cecha ceramiki kultury łużyckiej widoczna na wielu okazach z cmentarzyska w Warszawie-Miedzeszynie (R. Mikłaszewska 1965) oraz na „Brylowszczyźnie" – gdzie naczynia typu V o podobnie wykończonych powierzchniach pojawiły się również w grobach kloszowych (np. M. Gądzikiewicz-Woźniak 1961, tabl. X:5, XVIII:1, 2, XXI:1).

Bardziej widoczna, niż na większości cmentarzysk kloszowych (Ryc. 87), jest reprezentacja naczyń (głównie klosze) zaliczonych do typu III, ale stojących na pograniczu z typem Vc. Stosunkowo często występują bowiem jajowate, chropowacone garnki, w których problematyczne jest wyróżnienie słabo tektonicznie zaznaczonej szyjki, niekiedy zasygnalizowanej jedynie poprzez pozostawienie niekonsekwentnie wyrównanego lub gładzonego pasa pod krawędzią.

Wobec wykazanej przewagi garnków typu III, IV i V oczywiste jest stwierdzenie, że najczęściej stosowanym sposobem wykończenia powierzchni naczyń tej kategorii z obiektów cmentarzyska kloszowego było całkowite lub częściowe chropowacenie ścianek. Zabiegu tego nie stosowano wobec profilowanych kubków i dzbanków oraz większości mis. Warstwą chropowacącą pokrywane były na ogół duże naczynia pełniące rolę kloszów, rzadziej profilowane popielnice oraz sporadycznie duże misy (występujące na innych cmentarzyskach jako klosze lub pokrywy kloszów). Chropowacenie niewielkich mis nakrywających popielnice lub służących jako naczynia dodatkowe należy uznać za wyjątkowe.

Rodzaj chropowacenia na ogół zależał od charakteru naczynia. Warstwę gruzełkowatej masy z gęstą i dość grubą domieszką kładziono na duże klosze najczęściej rozprowadzając ją palcami. W warstwie, którą obmazano klosz z obiektu 42 obfity dodatek stanowią sporej wielkości grudki ochry. Kilka naczyń (z obiektów 4/47, 1, 52) wykonano z masy ceramicznej przygotowanej ze znaczącym udziałem białego i różowego tłucznia kamiennego. Wyróżnikiem niemal wszystkich jajowatych, silnie chropowaconych kloszów jest karbowanie krawędzi. Mniejsze naczynia chropowacono zazwyczaj cieńszą warstwą masy z drobniejszą domieszką. Specyficzny charakter ma drapana powierzchnia misy z obiektu 49, wcześniej starannie obmazanej rzadką gliną z niewielkimi ziarnami tłucznia.

Ścianki kilku naczyń pokryto gęstymi pasmami krzyżujących się żłobków wyrytych grzebieniem, zapewne drewnianym (por. K. Dzięgielewski 2007, s. 162–163). W ten sposób potraktowano klosze z obiektów 37, 42, 44, 57 oraz misę nakrywającą popielnicę w kloszowym obiekcie 96. Rzadko występujący ornament grzebieniowy lub głębokich, nieregularnych nacięć, znany jest przede wszystkim z położonych po wschodniej stronie Wisły warszawskich cmentarzysk – w Henrykowie, Zerzniu, Marcelinie i osady w Zerzniu (B. Zawadzka 1964, tabl. I:1; M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995, ryc. 10a, 23p, 42h, 56e; M. Andrzejowska 1997, ryc. 7e; 2001, s. 191) oraz zlokalizowanych na południowo-wschodniej rubieży kultury grobów kloszowych stanowisk w Rzemieniu, pow. mielecki, Kolonii Kulik, pow. chełmski, i Młyniskach, d. pow. Włodzimierz Wołyński (S. Czopek 1992b, tabl. XXXIII:1; T. Węgrzynowicz 2001, ryc. 28a.f; M. Juściński 2003, ryc. 3). Obecny jest także w kujawskich materiałach osadowych – na kilku fragmentach ceramiki uważanej za typowo kloszową z Brześcia Kujawskiego, pow. włocławski (K. Jażdżewski 1948, s. 119) i znacznie liczniej w Wielkiej Nieszawce, pow. toruński (A. Kola 1969, s. 25, tabl. II:3, IV:2, V:4.5.7). Pasma żłobków wykonanych wielozębnym narzędziem pojawiły się również na nielicznych naczyniach ze stanowisk „pomorsko-kloszowych" z Polski środkowej, ale tylko brzusiec popielnicy z Konstantynowa-Ignacewa, pow. koniński, pokryto kreskami w tym samym stylu co powierzchnię naczyń z cmentarzysk mazowieckich (B. Muzolf, W. Lorkiewicz 2005, s. 195, ryc. 3:18).

Asortyment motywów i technik zdobienia jest w ceramice kultury grobów kloszowych z omawianego cmentarzyska dość ubogi, aczkolwiek ujawnia się tu kilka interesujących elementów. Powszechnie obecne w ceramice kloszowej przeciwstawne grupy ukośnych żłobków zwisających od nasady szyjki wystąpiły, podobnie jak w obiektach „pomorskich", na kilku kubkach/dzbankach oraz na popielnicach A_1Ic z obiektów 44 i 96, a dookolne pasma owalnych lub kolistych, miseczkowatych dołków stempelkowych u nasady szyjek trzech popielnic, jednego klosza i jednej misy (z obiektów 2.1, 14, 40, 42). Pojedyncze garnki i misy wyposażono w ucha (obiekty 34, 40, 49), w trzech przypadkach zaopatrzone u nasady w listewkowate „wąsy". Na granicy szyjek i brzuśców kilku profilowanych kloszów i popielnic (z obiektów 39, 40, 47, 91), ale także pod krawędzią niektórych mis (z obiektów 2/47, 3/47, 14, 55, 90), umieszczono maleńkie, niefunkcjonalne uszka, pełniące raczej rolę ozdobników.

Poza karbowaniem krawędzi, obecnym na niemal wszystkich chropowaconych naczyniach jajowatych, wypukłe zdobienia plastyczne obecne są jedynie na 6 popielnicach i 6 kloszach typu A_1I i A_1V. Są to listwy oddzielające szyjkę od brzuśca, gładkie i karbowane wygniataniem lub nacinaniem, niekiedy uzupełnione przez niewielkie guzki lub uszka. Samodzielne, płaskie guzki pojawiły się dwukrotnie (Ryc. 12d, 83b).

Szczególne jest zdobienie dużej misy z obiektu 2.2 (Ryc. 18i). Wydatne potrójne lub podwójne guzki sporadycznie występują na naczyniach kultury grobów kloszowych, najczęściej u nasady szyjek wazowatych garnków lub na

krawędziach mis (B. Zawadzka 1964, np. tabl. XIII), jednakże usytuowanie grupy trzech guzków na brzuścu nietypowo profilowanej misy z obiektu 2.2 jest zupełnie wyjątkowe. Podobny układ niemal identycznych guzków widoczny jest na brzuścu misy z nieodległego cmentarzyska w Warszawie-Targówku (T. Węgrzynowicz1962, tabl. XXII:8). Najbliższą analogię do misy z obiektu 2.2, również co do formy, znajdujemy jednak na cmentarzysku grupy górnośląsko-małopolskiej w Małusach Wielkich, pow. częstochowski (K. Salewicz 1948, tabl. II/gr. 15:2).

Krótkie, karbowane listewki nalepione na ściance klosza z obiektu 55 nie tworzą charakterystycznego dla naczyń kloszowych układu festonowego lub końców związanego sznura (Ryc. 67c). Analogiczne elementy obserwujemy na brzuścach jajowatych, chropowaconych garnków z cmentarzysk w Warszawie-Zerzniu i w Grodzisku Mazowieckim, pow. grodziski (M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1994, ryc. 51e; B. Kaczyński 2011, s. 27, tabl. XXVI:1). Ten rodzaj zdobień ma liczne, bezpośrednie odniesienia do ornamentyki naczyń tarnobrzeskiej kultury łużyckiej, dobrze widoczny jest także w ceramice z łużyckiego cmentarzyska w Maciejowicach, pow. garwoliński, w grupie naczyń o silnych akcentach tarnobrzeskich (M. Mogielnicka-Urban 2009, s. 165 nn.).

Niecodziennie zdobiona jest także popielnica z grobu 55. Koliste dołki z zaznaczonym środkiem, odciśnięte rurką, umieszczono w postaci festonów poniżej obiegającego nasadę szyjki pasma dość długich, ukośnych nacięć, w jednym miejscu przerwanego przez cztery drobne nakłucia (Ryc. 67b). Cienką rurką wykonano również rząd odcisków na kubku z obiektu 30 (Ryc. 37d). Motyw niewielkich, odciskanych kręgów z zaznaczonym środkiem, od okresu halsztackiego szeroko stosowany był w zdobnictwie przedmiotów wykonywanych z metali i różnych surowców organicznych. Rzadko używany w ornamentyce naczyń, wystąpił na kilku okazach z cmentarzysk mazowieckich, m.in. na fragmencie misy z Dziecinowa (M. Andrzejowska 2008, s. 277, ryc. 64j), naczyniu z Otwocka Wielkiego (PMA/III/1798), u nasady szyjek popielnic z Warszawy-Zerznia (M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995, ryc. 13b), z Grodziska Mazowieckiego, stan. X i XII[5] (B. Kaczyński 2011, s. 78, tabl. XXXIV:2, XLII:2), z Grójca (d. Cierniówki), pow. grójecki (R. Mikłaszewska 1957, ryc. 1b), i bardzo podobnego naczynia z grobu kloszowego 10 z Transboru, pow. miński, zawierającego m.in. trzonek-uchwyt z poroża, zdobiony takimi samymi kółeczkami (A. Kietlińska, R. Mikłaszewska 1963, tabl. III:3), a także w podwójnym paśmie okalającym szyjkę baniastej popielnicy chropowaconej do połowy brzuśca, znajdującej się w niepublikowanych materiałach z Sobieni Biskupich, pow. otwocki (zbiory PMA, nr inw. III/7720, kn. 9). Identyczny ornament umieszczony został u nasady szyjki i na pokrywie popielnicy z grobu skrzynkowego z Klęczkowa, pow. chełmiński, w której znaleziono również fragmenty zdobionej w ten sam sposób oprawki-okładziny wykonanej z kości lub poroża (G. Ossowski 1879, s. 44, 94, tabl. XXVIII:1.2).

Przedmioty nieceramiczne

Wyposażenie nieceramiczne zarejestrowano w 21 obiektach, co stanowi ok. ⅓ całkowitej liczby grobów (nie pochówków) poddanych analizie. Mimo, że przeważają resztki przedmiotów brązowych, znaczna jest również liczba (ok. 15) rozpoznawalnych wyrobów żelaznych, obecnych w siedmiu obiektach. Stan większości przedmiotów nie pozwala na pełną rekonstrukcję ich kształtu, niemniej można stwierdzić, że – z kilkoma wyjątkami – były to ozdoby i przybory stanowiące osobiste wyposażenie pochowanych ludzi. Spalone na stosie, składane były do grobu wraz ze szczątkami zmarłych, jednak w przypadku niektórych silnie przepalonych i fragmentarycznie zachowanych przedmiotów, względnie całkowicie stopionych grudek metalu, można sądzić, że w zespole grobowym znalazły się przypadkowo, zebrane ze stosu (może wielokrotnie wykorzystywanego) jako pozostałości wcześniejszych kremacji. I tak łopatka s z c z y p c z y k ó w brązowych znaleziona w obiekcie 24 (Ryc. 34a) ze szczątkami konia pochodziła prawdopodobnie od tego samego okazu, którego ramiona z przesuwką znajdowały się wśród pozostałości grobu kloszowego (?) oznaczonego jako obiekt 46 (Ryc. 52k).

Szczypczyki brązowe i żelazne o wąskich ramionach i trójkątnych łopatkach, niekiedy zaopatrzone w przesuwkę i kółko do zawieszania, stanowią stosunkowo częste wyposażenie pochówków kultury pomorskiej i kultury grobów kloszowych. Zaliczane do typu wschodniopomorskiego (M. Gedl 1988, s. 45 nn.), znane są z całego obszaru funkcjonowania obu zespołów kulturowych; na środkowym i wschodnim Mazowszu wystąpiły w inwentarzach kultury pomorskiej z Warszawy-Nowodworów, Sinołęki, pow. węgrowski, Cierpienia, pow. lipnowski (J. Antoniewiczowa 1929, s. 117–121, ryc. 32b, 35b; 1938, ryc. 5; por. B. Chomentowska 1970, s. 221), i na kilku cmentarzyskach kultury grobów kloszowych – Warszawa-Powsinek, Warszawa-Zerzeń, Transbór i Starogród, pow. miński, Śniadków Górny, pow. otwocki, Wieliszew, pow. legionowski (J. Piaskowski 1960, tabl. XXI:5; M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995, ryc. 15d; A. Kietlińska, R. Mikłaszewska 1963, s. 279–280; R. Mikłaszewska 1963, ryc. 3d; I. Sawicka 1922, ryc. 11; T. Węgrzynowicz 2006, ryc. 29d). Same nie są dobrymi wskaźnikami chronologicznymi. Ściślej datowane na Ha D_3 mogą być szczypczyki żelazne z Sinołęki, znalezione ze szpilą z tarczowatą główką, oraz brązowe i żelazne z grobów skrzynkowych II i III kultury pomorskiej z Warszawy-Nowo-

[5] Popielnica z obiektu 29 nakryta była wazowatym kloszem zdobionym rytem narracyjnym.

dworów, gdzie wystąpiły z zapinkami z ozdobną nóżką (M. Gedl 1993, s. 160; 2004, s. 107, 108, tabl. 59:307.314; Z. Woźniak 2010, s. 51, 86). Najliczniejszy zestaw szczypczyków zarówno żelaznych jak i brązowych – łącznie 10 egzemplarzy – odnotowano w Transborze[6]. Żelazne okazy znaleziono też w grobach kloszowych w Wilczkowicach, pow. kozienicki (S. Nosek 1957, tabl. X:7), w Gulinie-Młynie, pow. radomski[7], a także na podlaskim cmentarzysku w Drohiczynie, pow. siemiatycki, na stanowisku „Kozarówka II" (T. Węgrzynowicz 1978b, ryc. 2f, 8b). Brązowy egzemplarz z Warszawy-Grochowa, z uwagi na kształt i wymiar łopatki, najbliższy jest wariantowi szczypiec z wąskim zakończeniem, powszechnie obecnych na Pomorzu i we wschodniej Wielkopolsce (datowanych ogólnie na Ha D), oraz w trzech egzemplarzach znanych z cmentarzyska w Transborze (M. Gedl 1988, s. 50, 52, tabl. 29), natomiast jego zdobienie nie ma żadnych analogii. Ornamentyka szczypiec, rzadko zdobionych, ogranicza się do nacinania krawędzi ramion lub łopatek.

W grobie zwierzęcym (obiekt 19) wystąpiły dwa przedmioty wykonane z żelaza: pręt o przekroju prostokątnym, uformowany w pętlę – tzw. haftka, i krótkie szydło o przekroju częściowo kwadratowym, częściowo okrągłym (Ryc. 29n.o).

„Haftki" stanowiły najpewniej zakończenia uchwytów, oprawek lub okuć umożliwiające ich zawieszanie lub doczepianie do nich innych przyborów. Zazwyczaj znajdowano je w kontekście wskazującym na ich związek z hodowlą, obrządkiem i pochówkiem zwierząt (T. Węgrzynowicz 1977, s. 272–274; 1982, s. 168–170).

Szydła (żelazne lub z innych surowców – brązu, kości, poroża), sporadycznie notowane były w zespołach kultury pomorskiej i kultury grobów kloszowych (S. Czopek 1992b, s. 75). Najbliższe terytorialnie znaleziska tego typu przyborów znane są: z Transboru – egzemplarz kościany (może szpili?) z grobu kloszowego, zawierającego również inne wyroby z kości oraz kilka przedmiotów żelaznych, w tym szpilę i szczypce (A. Kietlińska, R. Mikłaszewska 1963, s. 258, 280, tabl. III:12), i z Drohiczyna „Kozarówki". Brązowe szydło znaleziono tam w grobie jamowym zawierającym szczątki młodego mężczyzny z domieszką kości zwierzęcych. W wyposażeniu zmarłego znajdował się również żelazny nóż z resztkami zdobionej okładziny-uchwytu wykonanej z poroża (T. Węgrzynowicz 1978b, s. 54, ryc. 8g–j). Ze stanowiska Drohiczyn „Kozie Rowy" pochodzi natomiast żelazny okaz szydła (I. Kryński 2006, s. 17, tabl. 6:8). Podobne żelazne szydło, ale dwukrotnie dłuższe niż grochowskie, znaleziono w towarzystwie ceramiki „pomorskiej" w Mogilnicy, pow. chełmski (W. Mazurek 1992, s. 248, tabl. VIII:2).

Niewiele można powiedzieć o cienkich żelaznych nitach z obiektów 30 i 57 (Ryc. 37c, 65e). Wystąpiły w grobach osób dorosłych nieustalonej płci, bez kontekstu wyjaśniającego ich funkcję, aczkolwiek w obiekcie 30 nitom towarzyszyły ułamki brązowej blaszki. Inwentarze grobów 3 (kloszowy, męski) i 4 (jamowy, zwierzęcy) z Radwankowa, pow. otwocki, oraz z grobu 13 w Gołębiu, pow. puławski, potwierdzają ich domyślną rolę jako elementów łączących i mocujących okucia lub oprawki (A. J. Tomaszewski 1983, s. 181–182, ryc. 4b.c.j; J. Kącki 1986, s. 16, ryc. 1c.d). Analogiczne nity stanowiły wyposażenie kloszowych, męskich grobów z cmentarzyska w Dziecinowie (M. Andrzejowska 2008, s. 308).

W pozostałościach obiektu 11 znaleziono dobrze zachowane, odlane w całości kółko brązowe o średnicy 2,6 cm, w dwóch miejscach lekko zdeformowane i ścienionie wskutek używania (Ryc. 22a). Datowanie i związek kółka z wyposażeniem obiektu są jednak niepewne.

Fragmenty przedmiotu z obiektu 28, wykonanego z poroża łosia, zdobionego koncentrycznym kręgami z zaznaczonym środkiem, to zapewne pozostałości oprawki-uchwytu jakiegoś narzędzia (Ryc. 34c). Podobne okazy, zazwyczaj również bogato zdobione (dominuje motyw kółka z zaznaczonym środkiem), znane są z co najmniej kilkunastu cmentarzysk kultury grobów kloszowych i z kilku grobów skrzynkowych kultury pomorskiej. Wyraźna koncentracja znalezisk tego typu występuje na cmentarzyskach kloszowych i kloszowo-pomorskich ze środkowego Mazowsza – z Warszawy-Henrykowa i Warszawy-Zerznia (B. Zawadzka 1964, tabl. VI:13; M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995, ryc. 15a) i dość bliskich okolic – z Radwankowa (A. J. Tomaszewski 1983, s. 182, ryc. 4g), Transboru (A. Kietlińska, R. Mikłaszewska 1963, tabl. III:6, IX:10), Grodziska Mazowieckiego[8] oraz z Łajsk[9] i Janówka, pow. legionowski (J. Głosik 1989, s. 235, ryc. 6). Kolejne okazy pochodzą z nieco

[6] Różnica liczby egzemplarzy w stosunku do wymienionej w monografii wynika z faktu, że po przeprowadzeniu prac konserwatorskich w 1974 roku stwierdzono, iż w grobie 77 znajdowały się pozostałości nie jednego a dwóch okazów brązowych szczypiec (zbiory PMA, nr inw. III/4325, kn. 30 i 31).

[7] Z niepublikowanego cmentarzyska kultury grobów kloszowych w Gulinie-Młynie (zbiory Muzeum im. Jacka Malczewskiego [d. Okręgowego] w Radomiu) pochodzi bogaty zespół wyrobów żelaznych – z grobów ludzkich: naszyjnik, bransoleta, noże, szpile, szczypczyki; z grobu zwierzęcego: igła i grot (Inf. Arch. 1987, s. 66, 77; 1988, s. 99; I. Micke 1987; informacje ustne autorki badań I. Micke).

[8] Z grobów kloszowych z Grodziska Mazowieckiego znane są dwie oprawki: przedmiot wydzielony w 2012 roku z materiału kostnego z dziecięcego grobu 3 (*infans* I/II) ze stan. XVIII – niepublikowane zbiory PMA, nr inw. III/643, oraz pochodzący z badań M. Czarneckiego na stan. XII – informacja ustna B. Kaczyńskiego, opracowującego materiały kultury grobów kloszowych z tej miejscowości.

[9] Na cmentarzysku kultury grobów kloszowych znaleziono kilka drobnych, przepalonych ułamków przedmiotu kościanego, określonego jako fragmenty obustronnie nawierconej rękojeści lub oprawki kościanej (P. Uścilko 2002, s. 103).

odleglejszych cmentarzysk: w Drohiczynie (T. Węgrzynowicz 1978b, s. 54, ryc. 8g.h), Gołębiu (J. Kącki 1986, s. 16, ryc. 2c), Troszynie Polskim, pow. płocki (W. Roszyk 2006, s. 15) i Sochaczewie-Trojanowie[10]. Pozostałe notowano w grobach pomorskich i kloszowych z Pomorza, wschodniej Wielkopolski, Polski środkowej i północnej Małopolski.

Przedmioty, na ogół określane jako oprawki, występują w trzech zasadniczych odmianach. Pierwsza gromadzi wyroby będące samodzielnymi trzonkami-uchwytami, wykonane na ogół z poroża sarny lub jelenia, rzadziej z kości[11]. Takie uchwyty osadzane były, zapewne bezpośrednio, na trzpieniach innych przedmiotów (noży, szydeł itp.). Mają kształt regularnego lub spłaszczonego walca o niewielkiej średnicy przekroju (1,5–2 cm) i zazwyczaj ozdobne zakończenie, do którego można było przymocować zaczep (np. Transbór, gr. 10, Warszawa-Henryków, Troszyn Polski).

Druga grupa zawiera oprawki rogowe lub kościane, które pełniły rolę okładzin całkowicie lub częściowo obejmujących płaskie, niepracujące powierzchnie oprawianego przedmiotu (np. noża bez kolca do rękojeści), a może też częściowo pokrywających rdzeń uchwytu, wykonany np. z drewna. Okładziny, przynajmniej dwuczęściowe, mają postać łukowato zagiętych płytek o przypuszczalnej szer. 1,5–3 cm[12], mocowanych nitem (nitami) do korpusu przedmiotu, niekiedy dodatkowo złączonych obejmą z surowca organicznego lub z metalu. Przykłady takich konstrukcji widoczne były na nożach z częściowo zachowanym uchwytem z Wymysłowa, pow. gostyński (L. J. Łuka, 1948, s. 17–18, ryc. 2a), i z Drohiczyna „Kozarówki".

Trzecią grupę[13] tworzą tulejkowate obejmy o średnicy ok. 2–3 cm i długości 4–6 cm, zakładane na drewniane trzonki oprawianych przedmiotów i mocowane przy pomocy nitów, po których zachowały się otworki umieszczone przy obu krawędziach tulejek, podkreślonych ornamentem. Egzemplarz z Zadowic, pow. kaliski (E. Kaszewska 1984, tabl. XXX:6), jest ewidentnym naśladownictwem wyrobów metalowych, takich jak żelazne okucie pochodzące z inwentarza grobu 4 w Radwankowie „Kosumcach" (A. J. Tomaszewski 1983, s. 182, ryc. 4c). Oprawki-obejmy z metalu, poroża lub kości zaciskały i wzmacniały drewniany trzonek, były też jego ozdobą.

Fragmenty oprawki z omawianego tu stanowiska są zapewne częściami dwóch płytek (stron) okładziny uchwytu. W tym samym zespole znaleziono żelazną, owalną obejmę z resztkami nitu, jednak jej zbyt małe wymiary w stosunku do parametrów oprawki wskazują, że jeżeli była elementem tego samego przedmiotu co okładzina rogowa, opasywała jego węższą (drewnianą?) część, znajdującą się poza zasięgiem okładziny. Fragment otworu na nit widoczny w pobliżu lepiej zachowanej krawędzi jednej z płytek sugeruje mocowanie jej przy użyciu co najmniej jednej pary nitów umieszczonych prostopadle do osi okładziny[14].

Spośród ozdób w najlepszym stanie przetrwała s z p i l a z brązu z obiektu 17, z prostą szyjką, z główką rozklepaną i zwiniętą w uszko (Ryc. 29h). Prawdopodobnie fragment trzpienia brązowej szpili z łabędzią szyjką znajdował się również w obiekcie 55 (Ryc. 67g). Szpile z rozklepaną i zwiniętą główką, w odmianie z prostą lub wygiętą szyjką, wykonane zarówno z brązu jak i z żelaza, należą do kategorii licznie reprezentowanej w zespołach kultury pomorskiej i kultury grobów kloszowych (S. Czopek 1992b, s. 63). Wśród szpil prostych znanych z Mazowsza i Podlasia przeważają egzemplarze żelazne. Okaz żelazny, niemal identyczny z brązową szpilą z obiektu 17, znajdował się w kobiecym jamowym grobie 3 w Drohiczynie „Kozarówce" wraz z zausznicą gwoździowatą, pozwalającą datować ten zespół na połowę VI–V w. p.n.e. (T. Węgrzynowicz 1978b, s. 49, 57, ryc. 2a.b; Z. Bukowski 1977, s. 43). Zbliżoną szpilę, również żelazną, znaleziono w męskim, kloszowym grobie 8 z żelaznymi szczypczykami i kółkiem (T. Węgrzynowicz 1978b, s. 50, 57, ryc. 2e), a także w materiałach z grobu, zapewne kloszowego, z Kamieńca, pow. siedlecki, wśród których był również żelazny nóż i prawdopodobnie część ramion szczypczyków (zbiory PMA, nr inw. III/1660). Okaz brązowy (znalezisko luźne) pochodzi z miejscowości Redzyńskie, pow. miński (J. Przyborowski 1874, s. 51, ryc. 22). Szpile z prostym trzonkiem o podobnie uformowanej główce znane są też z nieokreślonego kulturowo stanowiska „Kozie Rowy" w Drohiczynie: brązowa z obiektu uznanego za grób jamowy i żelazna, znaleziona luźno (Inf. Arch. 1988, s. 80; I. Kryński 2006, s. 20, tabl. VIII:5.6),

[10] Jeden egzemplarz znaleziono w grobie kloszowym 70 (I n v. A r c h. XIX, 1967, tabl. 118:4), drugi w jednej z popielnic grobu skrzynkowego 167 (niepublikowane zbiory PMA, nr inw. III/422, kn. 35 – w opracowaniu A. Drzewicz).

[11] Analizy gatunkowe surowca, z którego sporządzono przedmioty z Sochaczewa-Trojanowa, Warszawy-Henrykowa, Troszyna Polskiego i Transboru wykonane zostały przez A. Lasotę-Moskalewską z Zakładu Bioarcheologii Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

[12] Fragmentaryczny stan i odkształcenia termiczne większości oprawek uniemożliwiają bardziej precyzyjną ocenę metryczną.

[13] Podobny podział zastosowano do uchwytów i ich elementów pochodzących z osady obronnej kultury łużyckiej w Biskupinie (A. D r z e w i c z 2004, s. 29). Słuszność podziału oprawek na wymienione trzy grupy potwierdza również klasyfikacja E. Cnotliwego, odnosząca się do wczesnośredniowiecznych rogowych przedmiotów służących do oprawiania noży, szydeł i podobnych narzędzi. Wyróżnione przez autora okładziny, trzonki i oprawki stożkowate znajdują w starszych o kilkanaście stuleci materiałach liczne formalne i technologiczne odpowiedniki (E. C n o t l i w y 1973, s. 215–229).

[14] Por. mocowanie okładzin noży z kurhanu 3 w Kappel am Rhein, Kr. Ortenaukreis, Baden-Württemberg (R. D e h n, M. E g g, R. L e h n e r t 2005, s. 199–201, ryc. 92:1.2).

oraz żelazne z cmentarzysk w Gołębiu (J. Kącki 1986, s. 16, ryc. 1a) i w Gulinie-Młynie (por. przyp. 7). Liczne analogie do wymienionych tu okazów można wskazać wśród datowanych na Ha D zabytków III fazy tarnobrzeskiej kultury łużyckiej (S. Czopek 1992a, s. 113, 123; Ł. Niemiec 2006, s. 136).

Ze szpili żelaznej z łabędzią szyjką z całkowicie zniszczonego obiektu 37 nie zachowała się główka (Ryc. 43f), można jednak domniemywać, że była podobnie ukształtowana jak w szpili z obiektu 17. Żelazne egzemplarze szpil z łabędzią szyjką i główką zwiniętą w uszko znaleziono m.in. w popielnicach wielonaczyniowych grobów bez obudowy na pomorsko-kloszowych cmentarzyskach w Warszawie-Białołęce (B. Chomentowska 1966, s. 164, ryc. 9) i Dziecinowie (M. Andrzejowska 2008, s. 259, ryc. 44a). Podobne znane są także np. z cmentarzysk warszawskich w Zerzniu (M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995, ryc. 15l) i w Marcelinie – gdzie jeden z okazów wystąpił w zespole z żelaznym wisiorkiem wykonanym prawdopodobnie ze szpili z tarczowatą główką o nacinanej krawędzi (M. Andrzejowska 1997, ryc. 2b.e.f), z przypadkowego znaleziska na „Brylowszczyźnie" (PMA/III/1471 kn. 54) oraz z dziewiętnastowiecznych badań Jana Zawiszy na Grochowie (J. Zawisza 1871, ryc. 12), ponadto z grobów kloszowych z cmentarzysk w Sulbinach, pow. garwoliński (M. Andrzejowska 1988, ryc. 4a), Transborze i Piotrowinie, pow. miński (A. Kietlińska, R. Mikłaszewska 1963, s. 280; J. Głosik 1983, s. 249, ryc. 35[15]), w Pawłowicach, pow. rycki (A. Kietlińska 1952, s. 113), i Gulinie-Młynie (por. przyp. 7). W Gołębiu szpila żelazna z łabędzią szyjką, i (podobnie jak nasz okaz) z niezachowaną główką, pojawiła się w zestawie z żelaznym nożem oraz wspominaną wyżej oprawką (J. Kącki 1986, s. 16, ryc. 1b).

Szpilę z obiektu 37 znaleziono w towarzystwie niewielkiego żelaznego kółka (Ryc. 43g). Powtarzanie się w wielu zespołach zestawu szpili i kółka (np. z grobu 8 z Drohiczyna-„Kozarówki", z grobu 1 z Warszawy-Białołęki, z grobów 17 i 107 w Transborze, z grobu 23 w Warszawie-Zerzniu czy z obiektu 2 w Dziecinowie) wskazuje na możliwość łącznego użycia obu przedmiotów – do przepinania szpilą tkaniny przeciągniętej przez kółko. Z drugiej strony, zawieszanie na kółkach szpil, zwłaszcza prostych (I. Kryński 2006, tabl. 8:6), i ich współwystępowanie w zespołach z drobnymi narzędziami i przyborami (noże, szczypczyki) może wskazywać na używanie tych przedmiotów nie tylko do spinania stroju, lecz również jako przyborów toaletowych lub przekłuwaczy zastępujących mniej liczne szydła (por. M. Gedl 1988, tabl. 22 H, 23 A).

N a s z y j n i k żelazny z obiektu 55, skręcony z cienkiego czworokątnego pręta (Ryc. 67e), jest znaleziskiem odosobnionym w inwentarzu kultury grobów kloszowych. Ta kategoria ozdób rzadko występuje także w późnych zespołach kultury łużyckiej ze środkowo-wschodniej Polski, w których ozdoby szyi reprezentowane są głównie przez brązowe naszyjniki ze skośnie żłobkowanego pręta i masywne okazy z rozklepanymi końcami (T. Węgrzynowicz 1973, s. 27; por. W. Blajer 2001, mapa 61). Ułamki cienkiego naszyjnika żelaznego ze zmiennym skrętem wystąpiły na cmentarzysku kultury łużyckiej z Ha D w Woli Kisielskiej, pow. łukowski (T. Węgrzynowicz 1968, ryc. 1a), skąd pochodzą również inne przedmioty z żelaza. Znaleziono tam także fragmenty skośnie żłobkowanych naszyjników brązowych, takich jak w popielnicowym grobie 264 z bogatym inwentarzem metalowych ozdób z cmentarzyska Warszawa-Grochów „Brylowszczyzna" (M. Gądzikiewicz-Woźniak 1961, s. 74, 100, tabl. XVIII:2). Bliskie formalnie do żelaznych tordowanych naszyjników są wykonane z żelaza bransolety z cmentarzyska grupy tarnobrzeskiej w Trzęsówce, pow. kolbuszowski (K. Moskwa 1971, s. 33, 61, tabl. XIV:2.4, XXX:8). Żelazne naszyjniki ze skręcanego pręta znane są również z grobów skrzynkowych kultury pomorskiej: z Dąbrowa, pow. kartuski, oraz z Gościeradza, pow. bydgoski – tu z zespołu z żelazną brzytwą i kółkiem (G. Ossowski 1879, s. 58, 69, 88–89, tabl. VI:1.2, XXI:7), a także z bogatego w wyroby żelazne „pomorsko-bałtyjskiego" cmentarzyska w Miniętach, pow. sztumski, gdzie naszyjnikowi towarzyszyła otwarta halsztacka bransoletka zakończona kulkami (L. J. Łuka 1966, s. 265, tabl. LXI:1a.b; por. A. Żórawska 2000, s. 44–46, 70).

B r a n s o l e t a z wąskiej, płasko-wypukłej taśmy żelaznej, o nieznanej liczbie zwojów (Ryc. 67d), z tego samego zespołu co omówiony wyżej naszyjnik, również nie ma analogii na stanowiskach kultury grobów koszowych. Fragmenty spiralnej bransolety o łużyckich analogiach, wykonanej z podobnej taśmy brązowej zdobionej jodełką, znaleziono w zbiorowym grobie „pomorsko-kloszowego" warszawskiego cmentarzyska w Zbytkach (B. Balcer 1964, s. 108, ryc. 6g–l). Odosobnione okazy wykonane z żelaznego pręta pochodzą: jeden z grobu kloszowego w Laskach, pow. węgrowski (S. Nosek 1957, s. 301), drugi (1 i ⅓ zwoju, z niewielką pętlą na jednym końcu) z cmentarzyska w Gołębiu, gdzie wystąpiły również inne przedmioty żelazne, w tym noże i szpile z główką rozklepaną i zwiniętą w uszko (J. Kącki 1987, s. 23, ryc. 1a). W przeciwieństwie do bardziej popularnych wielozwojowych bransolet i naramienników z brązu, ozdoby obręczowe wykute z żelaza należą także do sporadycznych znalezisk we wschodniej strefie kultury łużyckiej (T. Węgrzynowicz 1968, s. 26). Z terenu Mazowsza, z cmentarzyska w Woli Kisielskiej, pochodzi halsztacka bransoleta żelazna z guziczkowatymi końcami (J. Gurba 1956, s. 113; T. Węgrzynowicz 1973, s. 26), kilka bransolet z pręta o okrągłym lub prostokątnym przekroju znajduje się w materiałach III fazy grupy

[15] Szpila z Piotrowiny w publikacji została mylnie określona jako brązowa.

tarnobrzeskiej kultury łużyckiej; okaz z płaskiej taśmy znaleziono na cmentarzysku w Knapach, pow. tarnobrzeski (S. Czopek 1992a, s. 113, 124; 2004, s. 74, tabl. XLI:6).

Zestaw ozdób żelaznych z obiektu 55 uzupełniały najpewniej pozostałości k o l c z y k ó w w postaci fragmentów kółek, spiralek i łańcuszków brązowych oraz bryłek stopionego szkła (Ryc. 67h–j). Resztki podobnych przedmiotów pochodzą z kilku innych grobów kloszowych (obiekty 40, 49, 50). Kolczyki (ew. zausznice lub różnego rodzaju przywieszki) znajdowane w grobach kloszowych składają się z takich samych elementów, jakie umieszczane były w uszach popielnic twarzowych kultury pomorskiej (M. Andrzejowska 1984, s. 187 nn.), są jednak znacznie rzadziej spotykane. Ponadto, składane wraz ze zmarłym na stosie i poddane działaniu ognia, zachowują się w bardzo złym stanie, na ogół uniemożliwiającym odtworzenie ich pierwotnego wyglądu (por. T. Węgrzynowicz 2006, s. 253; M. Andrzejowska 2008, s. 308). Trudno więc na podstawie nielicznych, szczątkowych znalezisk oceniać kształt i sposób noszenia tych ozdób.

W obiektach 3, 40 i 90 zachowały się pozostałości drobnych przedmiotów wykonanych z brązu, które można określać wspólnym mianem „g u z i c z k ó w", aczkolwiek różnią się one szczegółami konstrukcji i prawdopodobnie sposobem użycia.

W obiekcie 90 znaleziono miseczkowaty guziczek o średnicy ok. 1 cm, z umiejscowioną od wewnątrz przegrodą z przekłutym centralnie maleńkim otworkiem (Ryc. 80e). Wydaje się, że formalnie egzemplarz ten najbliższy jest okazom znanym ze stanowisk grupy górnośląsko-małopolskiej ze schyłku EB lub z Ha C, interpretowanym jako naszywki na czepce lub opaski na głowę (Z. Bukowski 1960, s. 210). Pojawienie się podobnego, pojedynczego przedmiotu w grobie kloszowym z pochówkiem dziecka w wieku *infans* II nie przesądza jednak o podobieństwie funkcji, zwłaszcza, że z obiektu 90 pochodzą również fragmenty łańcuszka z drobnych ogniwek brązowych i fragment spiralki *salta leone*. Guziczek mógł więc stanowić element (wtórny?) innej ozdoby np. kolczyka lub zausznicy. Niemal identyczny (nieco masywniejszy) odkryty został w grobie jamowym cmentarzyska kultury grobów kloszowych (jama XXXIV) na stanowisku „Kozarówka" w Drohiczynie wraz z resztkami ozdób z brązu, w tym niewielkich, kolistych paciorków i spiralek *salta leone* (Z. Szmit 1923, s. 174, ryc. 110, 111; T. Węgrzynowicz 1978b, s. 55[16]). Kolejny miseczkowaty egzemplarz guziczka z tego samego stanowiska, z nieprzekłutą do końca poprzeczką (wada odlewnicza) wystąpił w niejednoznacznym kontekście i należy uważać go za znalezisko luźne[17] (Z. Szmit 1923, s. 166; por. T. Węgrzynowicz 1978b, s. 55).

Z obiektu 3 (jamowego grobu zwierzęcego) wydobyto 8 przepalonych „guziczków" i nieco stopów brązowych, które mogły być resztkami dalszych okazów tego typu (Ryc. 18k). Wszystkie miały miseczkowate, spłaszczone, lekko owalne główki o wym. ok. 0,7×0,9 cm i łącznie odlane, dość wydatne, kabłąkowate uszka. Można je niewątpliwie przyrównać do wyróżnionych przez Z. Bukowskiego „ozdób koszyczkowatych", których liczne egzemplarze (zazwyczaj nieco większe od tu omawianych), powszechnie uważane za ozdoby uprzęży końskiej, znane są z terenów środkowej Europy, w tym z datowanych na Ha D zespołów kultury łużyckiej (Z. Bukowski 1960, s. 217 nn.). Zbliżony przedmiot, przymocowany do dużej kolistej tarczki, wystąpił na stanowisku „Brylowszczyzna" w Warszawie-Grochowie w wymienianym wyżej grobie kultury łużyckiej 264 (M. Gądzikiewicz-Woźniak 1961, s. 74–75, tabl. XVIII:11), w którym pochowano prawdopodobnie kobietę w wieku 15–16 lat[18]. Kilka podobnych okazów, ze spłaszczoną główką o średn. ok. 1 cm i dużym uszkiem, interpretowanych jako ozdoby głowy, znajdowało się (poza dwoma innymi przedmiotami „guziczkowatymi" i resztkami prawdopodobnie bransolety wykonanej z taśmy brązowej) w wyposażeniu grobu kloszowego odkrytego w Ruchence, pow. węgrowski (R. Mikłaszewska 1960, s. 366, ryc. 1f). Dwa bliskie egzemplarze pochodzą z Błonia, pow. sandomierski, z obiektów zapewne kultury grobów kloszowych – popielnicowego grobu 4 i jamowego grobu 17 (R. Mycielska, Z. Woźniak 1988, s. 29, 36, tabl. II/B:1, VII/D:1). Guziczki z cmentarzyska przy ul. Górników znaleziono wraz ze szczątkami dużego ssaka, być może konia. Pojedynczy okaz (z przylutowanym uszkiem) znany jest również z cmentarzyska kloszowego w Warszawie-Henrykowie. Pojawił się tam w jednym z obiektów jamowych (grób 82)

[16] Zabytek uznany za zaginiony odnaleziony został w 1987 roku w materiałach neolitycznych z tego stanowiska.

[17] W 1990 roku z materiałów neolitycznych ze stanowiska „Kozarówka" w Drohiczynie z badań Z. Szmita wysegregowano 3 miseczkowate guziczki znalezione luźno („teren IX"). Są wykonane z cienkiej blaszki brązowej, mają uszkodzone krawędzie, zachowana średnica dość płaskich miseczek wynosi 0,8–1,3 cm. Od spodu zaopatrzone są w umieszczone centralnie małe uszko z przebiegającym od spodu rowkiem. Okoliczności odkrycia tych przedmiotów nie dają podstaw do przypisania ich do określonego zespołu kulturowego spośród występujących na stanowisku (por. T. W ę g r z y n o w i c z 1978a, s. 33), najpewniej jednak należą do inwentarza kultury łużyckiej lub kultury grobów kloszowych. Najbliższe im formalnie okazy pochodzą z grobów grupy górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej w m.in. Strzelcach Opolskich-Adamowicach i Piasku, pow. lubliniecki, Przeczycach, pow. zawierciański, i Będzinie Łagiszy, pow. będziński (F. H u f n a g e l 1941, ryc. 9:1, 24:4; T. R e y m a n 1928, s. 52, ryc. 16b; E. S z y d ł o w s k a 1972, s. 44–45; W. G a l a s i ń s k a - H r e b e n d o w a 1989, tabl. I nn.). Odkrycie w Pawełkach, pow. lubliniecki, dobrze zachowanego diademu doskonale pokazuje sposób wykonania i noszenia opaski na głowę, zdobionej miseczkowatymi guziczkami (I. M ł o d k o w s k a - P r z e p i ó r o w s k a 2007, s. 460–461, ryc. 3, 4).

[18] Analizę szczątków kostnych z tego zespołu wykonał Łukasz Maurycy Stanaszek.

z zespołu dwugrobowego, w kontekście również sugerującym związek przedmiotu ze szczątkami zwierząt towarzyszących obu pochówkom ludzkim (B. Zawadzka 1964, s. 252, tabl. XI:19; T. Węgrzynowicz 1982, s. 61, zest. 5). O możliwości wykorzystywania ozdób „guziczkowatych" z dużym uszkiem jako elementów kolczyków – ozdób bardzo popularnych w kulturze pomorskiej, ale znanych też w kulturze grobów kloszowych – świadczą znaleziska np. z Załęża, pow. kartuski, czy też trzykrotnie przekłutego ucha popielnicy twarzowej z różnymi przywieszkami z Szemudu, pow. wejherowski (M. Andrzejowska 1984, ryc. 1g.l; T. Węgrzynowicz 1978b, s. 58, ryc. 10f).

Przedmioty znalezione w popielnicy grobu kloszowego oznaczonego jako obiekt 40 to cztery lekko wypukłe owalne lub trapezoidalne cienkie blaszki niewielkich rozmiarów, z trójkątnie zaostrzonymi, podwiniętymi pod spód dwoma przeciwległymi końcami, określane mianem „ s k u w e k " (Ryc. 48i). Powszechne używane jako ozdoby diademów w grupie górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej, datowanych od V EB po Ha D (E. Szydłowska 1963, s. 62; 1972, s. 45, 48), sporadycznie pojawiają się też na innych terenach – w większej liczbie np. na cmentarzysku w Kosinie, pow. kraśnicki (J. Miśkiewicz, T. Węgrzynowicz 1974, ryc. 6a.d.e.g–r, tabl. XV:46–48). Niektóre okazy mogą być interpretowane jako okucia rzemieni uprzęży końskiej[19] (Z. Bukowski 1960, s. 213–214). Kilka znaleziono we wspominanym już grobie 264 z cmentarzyska Warszawa-Grochów „Brylowszczyzna" (M. Gądzikiewicz-Woźniak 1961, s. 74–75, tabl. XVIII:12). Skupisko kilkudziesięciu drobnych przedmiotów brązowych, w tym licznych „skuwek" i skrętów typu *salta leone*, odkryto w Drohiczynie na stan. „Kozie Rowy"[20].

Najliczniejszy zespół „skuwek" (ok. 70) z obiektu kultury grobów kloszowych wystąpił w grobie 21 cmentarzyska w Transborze; uważany jest za ozdobę głowy i dowód kontynuacji tradycji łużyckich (A. J. Tomaszewski 1984, s. 243). Podobne znaleziska, choć liczebnie znacznie skromniejsze, znane są z Dziekanowa Polskiego, pow. warszawski zachodni (T. Węgrzynowicz 1956, s. 355), Sobieni Biskupich i Warszawic, pow. otwocki (zbiory PMA, nr inw. III/7720 i III/6334), oraz z Sulbin – te ostatnie zarejestrowano w kontekście wskazującym na ich związek z hodowlą zwierząt (M. Andrzejowska 1988, s. 116, ryc. 4k). Mocno uszkodzone „skuwki" pochodzą także z Warszawy-Zerznia z kloszowego grobu 5, w którym pochowano kobietę z dzieckiem (M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995, s. 65). Nieznana pozostaje funkcja nieco odmiennych formą i rozmiarami dwóch „skuwek", znalezionych w grobie popielnicowym na cmentarzysku z grobami kloszowymi w Rzężawach, pow. sieradzki, z którego znane jest również naczynie o ścisłych analogiach scytyjskich[21] (Z. Pieczyński 1964, s. 151, ryc. 8:2–4; por. T. Malinowski 1996[22], s. 373, 376–377; por. V. A. Il'inskaâ, A. I. Terenožkin 1983, s. 247). „Skuwki" z nekropoli przy ul. Górników stanowiły wyposażenie pochówku osoby dorosłej, zapewne kobiety, towarzyszyły im fragmenty drucików (kółek?) brązowych. Można więc przypuszczać, że były raczej elementami ozdób uszu (kolczyków, zausznic) lub głowy (opaski-diademu).

Chronologia cmentarzyska

Przedstawiona wyżej analiza materiałów zabytkowych z omawianego cmentarzyska dowodzi, że w zasadniczym wymiarze trwało ono w przedziale chronologicznym umiejscawianym w okresie halsztackim D. Akceptując zasadę oczywistego następstwa: cmentarzysko po osadzie, i zgodnie z dotychczasowymi ustaleniami odnoszącymi się do podobnych sytuacji na stanowiskach w Transborze (G. Orlińska 2007) i Dziecinowie (M. Andrzejowska 2008), należy przyjąć, że osada kultury łużyckiej istniała nie dłużej niż do połowy okresu Ha D. Nie można jednak ściślej wyznaczyć ani momentu porzucenia osady, ani ocenić czasu, jaki upłynął do pojawienia się pierwszych obiektów cmentarzyska. Przykłady stanowisk w Transborze i Dziecinowie dowodzą, że przerwa pomiędzy osadniczym i sepulkralnym wykorzystaniem tego samego miejsca nie musiała być znacząca. Wynika stąd możliwość założenia cmentarzyska kultury grobów kloszowych nie później niż w połowie Ha D.

Oceniając pozycję chronologiczną materiałów kultury grobów kloszowych na podstawie obecności lub braku nawiązań do kultury łużyckiej (por. T. Dąbrowska 1977,

[19] W grobie 85 z Kosina zawierającym m.in. „skuwkę" wystąpił uszkodzony przedmiot kościany – nieokreślony w publikacji materiałów ze stanowiska (J. M i ś k i e w i c z, T. W ę g r z y n o w i c z 1974, s. 140, 197, tabl. XIV:29) – niewątpliwy rozdzielacz rzemieni (por. V. A. I l ' i n s k a â 1968, np. tabl. XI:1, XIV:13). Niemal identyczne przedmioty pochodzą z kurhanu scytyjskiego z nieznanej miejscowości na Podolu, w którego wyposażeniu, datowanym na VI w. p.n.e., znajdowały się m.in. elementy uprzęży (zbiory PMA, nr inw. III/5868).

[20] Znalezisko wykorzystane zostało do interesującej rekonstrukcji diademu wykonanego z rzemieni zdobionych brązami (I. K r y ń s k i 2006, tabl. 8:10). Nie można jednak wykluczyć, że pierwotnie skuwki i skręty brązowe osadzone były na rzemieniach uzdy końskiej (por. V. A. I l ' i n s k a â 1968, ryc. 29).

[21] Naczynie to typologicznie odpowiada popielnicy z grobu 186 z cmentarzyska tarnobrzeskiej kultury łużyckiej w Kłyżowie, pow. stalowowolski, zawierającej ozdoby uznane za derywaty zausznic gwoździowatych, nazwane kolczykami typu Kłyżów. Datowanie tego zespołu ustalono na starszy odcinek schyłkowej fazy grupy (kultury) tarnobrzeskiej (S. C z o p e k 1996, s. 166–171, ryc. 4a). Pozycję chronologiczną kolczyków typu Kłyżów, a pośrednio naczynia, uściśla inwentarz grobu szkieletowego z Modlnicy, pow. krakowski, w którym poza kolczykami typu Kłyżów znajdowała się zausznica gwoździowata pochodzenia wschodniego, datowana na poł. VII–VI w. p.n.e. (por. K. D z i ę g i e l e w s k i, P. G o d l e w s k i 2009, s. 203, 205).

[22] Wymienione w tymże opracowaniu naczynie z Wieliszewa nie było zdobione guzikowatymi ćwieczkami brązowymi, lecz inkrustowane małymi, otwartymi kółeczkami z drutu brązowego lub miedzianego (por. T. W ę g r z y n o w i c z 2006, s. 239, ryc. 41a.b).

s. 118 nn.), w ceramice z omawianego cmentarzyska bez wątpienia można wskazać pewne cechy stylistyki łużyckiej. Klosz z obiektu 2.1, popielnica z obiektu 4/47, obydwa naczynia z obiektów 7/47 i 52, misa z obiektu 2.2 mają bliskie odpowiedniki na warszawskich, halsztackich cmentarzyskach grupy mazowiecko-podlaskiej kultury łużyckiej w Miedzeszynie (grób 16) i na „Brylowszczyźnie", ale też na cmentarzysku grupy górnośląsko-małopolskiej w Małusach Wielkich[23] (K. Salewicz 1948, tabl. I, II). Pojawienie się w grobach kloszowych „Brylowszczyzny" naczyń o cechach łużyckich spowodowało uznanie ich przez autorkę opracowania za obiekty początkujące cmentarzysko kultury grobów kloszowych (M. Gądzikiewicz-Woźniak 1961, s. 97, 102). Mimo zastrzeżeń w stosunku do możliwości ustalenia chronologii tych zdarzeń (T. Węgrzynowicz 1973, s. 82, 83; por. T. Dąbrowska 1977, s. 132; S. Czopek 1992b, s. 100), należy zakładać starszeństwo kilku grobów z „Brylowszczyzny" (zwłaszcza 151 i 179 oraz 306) w stosunku do innych, z wyposażeniem ceramicznym uznawanym za typowe dla kultury grobów kloszowych. Podobne wnioski można odnieść do ulokowanych na północnym skraju obiektów 4/47, 7/47 i obiektu 52 z cmentarzyska z ul. Górników oraz, z mniejszą pewnością, do obiektów 2.1 i 2.2, w których występują elementy wyposażenia ceramicznego o mieszanych cechach. Warto przy tym zaznaczyć, że tylko w grobach 2.1 z „ul. Górników" i 151 z „Brylowszczyzny" mamy do czynienia z pełnym zestawem naczyniowym grobu kloszowego. W trzech przypadkach popielnic nie nakryto misami (w jednym popielnicę wstawiono w misę) a dwa obiekty były zapewne grobami popielnicowymi. Zarówno popielnicowa forma grobu, jak i nienakrywanie popielnic misami to powszechnie występujące cechy obrządku pogrzebowego w grupie mazowiecko-podlaskiej kultury łużyckiej (por. M. Mogielnicka-Urban 2009, s. 159). Właściwości konstrukcji niektórych grobów i charakter inwentarza ceramicznego nie przesądzają wprawdzie o datowaniu tych zespołów, ale poprzez obecność elementów nawiązujących do wcześniejszych lub równoczasowych zwyczajów łużyckich, sugerują umieszczanie ich w starszej fazie chronologii względnej cmentarzyska.

Omawiając wyroby ceramiczne z cmentarzyska Warszawa-Grochów, ul. Górników, podkreślano stosunkowo wysoką frekwencję naczyń typu III i zbliżonych (typ V bez listwy). Są to okazy najsilniej nawiązujące do późnych jajowatych naczyń łużyckich o lekko esowatym pokroju, obecnych np. na cmentarzysku w Maciejowicach (M. Mogielnicka-Urban 2009, tabl. II:4.6, III:5.6, IV.4.5). Grupa obiektów zawierających naczynia o podobnej charakterystyce uwidoczniła się w diagramie współwystępowania różnych cech konstrukcji i inwentarzy ceramicznych grobów z niektórych cmentarzysk kloszowych z Mazowsza i Podlasia. Groby nakrywane kloszami typu III sytuują się w najstarszym przedziale chronologii względnej analizowanych cmentarzysk (M. Andrzejowska 1995, ryc. 3, cecha 13). Kloszom o wygiętych wylewach, obecnym również na innych, nieuwzględnionych w diagramie cmentarzyskach (znaczącą liczbę takich garnków, na ogół używanych jako klosze, odnotowano na „Brylowszczyźnie" w Warszawie-Grochowie i na stanowisku „Kozarówka" w Drohiczynie – por. ryc. 87), najczęściej towarzyszą uznawane za wczesne, nawiązujące do wzorów łużyckich, profilowane, gładzone i zazwyczaj zdobione popielnice typu A_1Ia i A_1Ib, lub chropowacone w stylu ceramiki łużyckiej, oraz misy, często profilowane, także ornamentowane, niejednokrotnie zaopatrzone w jedno lub dwa uszka. W inwentarzach tak wyposażonych grobów (np. Drohiczyn „Kozarówka", gr. 8 – T. Węgrzynowicz 1978b, ryc. 3c.e. f.h.i; Warszawa-Zerzeń, gr. 8, 26 – M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995, ryc. 13b–e.k, 28f.j.k; por. M. Andrzejowska 1995, ryc. 6a.b) odnajdujemy szereg elementów obecnych również w ceramice z kilku obiektów z „esowatymi" kloszami z omawianej tu nekropoli (16, 44, 52, 55, 90, 91, 96, 98), w tym zdobień uznawanych za nietypowe. Typologiczna zbieżność naczyń i wykorzystywanie podobnych, w tym rzadkich motywów dekoracyjnych (kółeczka z zaznaczonym środkiem lub niewielkie, koliste dołki stempelkowe w postaci poziomych pasm i ukośnych lub pionowych zwisów, pasma ukośnych, głębokich nacięć, zwielokrotnione, pionowo rozmieszczone nakłucia) wskazują na chronologiczną bliskość obiektów o, jak się wydaje, dość pewnej, relatywnie wczesnej metryce. Istotna wydaje się również konstatacja, że z cmentarzysk o podwyższonej frekwencji zespołów z naczyniami o wyżej opisanych cechach, pochodzi wiele przytaczanych wcześniej analogii do nieceramicznego wyposażenia grobów z nekropoli grochowskiej, zwłaszcza do przedmiotów wykonanych z żelaza.

Datowanie wyrobów żelaznych, w tym narzędzi i przyborów o uniwersalnej, ponadczasowej formie jest bardzo trudne, jednak na podstawie przeprowadzonej analizy można zakładać, że bogaty w żelazo obiekt 55 zaliczany do wyżej opisanej grupy, wraz z kilkunastoma zespołami z innych stanowisk z obszaru Mazowsza, Podlasia oraz północno-zachodniej Lubelszczyzny, należy do horyzontu grobów wyposażonych w przedmioty żelazne o chronologii halsztackiej. Brak jakichkolwiek przesłanek, sugerujących istnienie lokalnej produkcji kowalskiej, oznacza przyjęcie tezy o zewnętrznych źródłach pozyskiwania przedmiotów z żelaza. Większość wymienianych wyrobów znajduje formalne analogie do znanych z zachodniej

[23] Cmentarzysko w Małusach Wielkich, z uwagi na bliskość form niektórych naczyń do ceramiki kultury grobów kloszowych, uznawane za reprezentanta schyłkowej fazy grupy górnośląsko-małopolskiej datowanej na Ha D (M. Gedl 1982, s. 18, 19), w ocenie A. Matogi (1989, s. 270–275) może być uważane za przejaw infiltracji na obszar Kielecczyzny zespołów tarnobrzeskich z widocznymi oddziaływaniami kultury pomorskiej.

połaci kultury łużyckiej (Śląsk, Wielkopolska) – obecnych tam od początku okresu halsztackiego, jednak stwierdza się niedostatek podobnych znalezisk w inwentarzach schyłkowych zespołów kultury łużyckiej oraz w zespołach kultury pomorskiej, zarówno z zachodniego Mazowsza jak i Polski środkowej (J. Miśkiewicz 1968, s. 168; Z. Kaszewski 1975, s. 123 nn.; B. Chomentowska 1970, s. 216–221; I. Jadczykowa 1995, s. 152–155). Rozkład odkryć wzdłuż koryta Wisły i w pobliżu jej dopływów, a także ich koncentracja po wschodniej stronie rzeki, sugerują dwa najbardziej prawdopodobne, alternatywne kierunki napływu niektórych wyrobów żelaznych na ten teren: z południa/południowego wschodu i ze wschodu. Na południowy szlak docierania przedmiotów żelaznych na stanowiska kultury grobów kloszowych z południowego i środkowego Mazowsza wskazuje także lokalizacja zespołów szeroko ujmowanej kultury pomorskiej (z wyraźną przewagą kloszowych) z terenu Małopolski, zawierających żelazne szpile, noże, szczypce, groty oszczepów czy szydła (por. A. Okoniewska 2005, s. 361 nn.).

Rozrzut i asortyment tych przedmiotów świadczą, że przynajmniej część z nich mogła, podobnie jak elementy stylistyki i zdobnictwa ceramiki, przeniknąć do zespołów kultury grobów kloszowych z obszaru tarnobrzeskiej kultury łużyckiej, ugrupowania, w którym upowszechnienie wyrobów żelaznych w schyłkowej III fazie odnosi się do podobnego zjawiska obserwowanego w tym czasie w strefie europejskiego lasostepu i równocześnie synchronizuje z rozwojem kultury pomorskiej na sąsiednich terenach (S. Czopek 1992a, s. 113, 123; Ł. Niemiec 2006, s. 129, 130). Cechy technologiczne i formalne niektórych żelaznych zabytków tarnobrzeskich sygnalizują możliwość importu surowca lub gotowych wyrobów z obszarów oddziaływań kultur „scytyjskich" czy też „trako-scytyjskich" (S. Czopek 1992a, s. 124). Wydaje się, że i na tereny zajmowane przez późne zespoły mazowiecko-podlaskiej grupy kultury łużyckiej i kulturę grobów kloszowych mogły bezpośrednio przedostawać się przedmioty o „wschodniej" proweniencji, czego przykładem są wędzidła ze zbiorów PMA: z jamowego grobu cmentarzyska kloszowego w Warszawie-Henrykowie i z Teklina, pow. otwocki (B. Zawadzka 1964, tabl. XI:7; T. Węgrzynowicz 1967, ryc. 2)[24]. Nie bez znaczenia dla oceny źródła pochodzenia wędzidła z Teklina jest konstatacja, że również dla pozostałych towarzyszących mu przedmiotów żelaznych, należących do zbioru o być może niejednorodnym miejscu pozyskania, można wskazać ścisłe odpowiedniki w materiałach o charakterze scytyjskim.

Pochodzące z zespołów kloszowych groty oszczepów, szpile kościane i metalowe o prostym trzonku, szydła, noże, a także związane z nimi akcesoria, np. uchwyty i oprawki z poroża lub kości, mają wyraźne odniesienia do materiałów reprezentatywnych dla kultur – zwłaszcza miłogradzkiej – funkcjonujących na zachodnim obrzeżu strefy bezpośrednich oddziaływań scytyjskich (M. Ì. Lašankoŭ 1999, s. 51 nn., ryc. 27, 28; por. P. D. Liberov 1965). Kontakt obszarów mazowiecko-podlaskich ze środowiskiem kultury miłoradzkiej we wczesnej epoce żelaza poświadczają wprost znaleziska ułamków naczyń z Puszczy Białowieskiej i ozdób w typie miłogradzkim ze skarbu z Ginetówki, pow. grójecki (zawierającego również inne przedmioty o „wschodnim" pochodzeniu), a z terenami nadczarnomorskimi scytyjskiego grocika z Czekanowa, pow. sokołowski (A. Gawlik 2009, s. 179, 183, 185, tam wcześniejsza literatura).

Zestaw dużych i dobrze rozpoznawalnych przedmiotów z zespołów kultury grobów kloszowych uzupełniają znaleziska drobnych elementów brązowych i żelaznych określanych jako guziki, skuwki, okucia, nity, kółka, skręty, paciorki i haftki, często stanowiących pozostałości bardziej rozbudowanych konstrukcji, w tym uchwytów, zawieszek, mocowań wymienianych wyżej przyborów i narzędzi. Wiele z nich, zwłaszcza wykonanych z żelaza, pojawia się na cmentarzyskach kloszowych w kontekście pochówków zwierzęcych, w przypadku naszego cmentarzyska niemal wyłącznie końskich, lub mieszanych ludzko-zwierzęcych, często z udziałem szczątków koni (por. T. Węgrzynowicz, 1982, zest. 5). Rozpowszechnienie się na cmentarzyskach kultury grobów kloszowych nowego rytuału w postaci ciałopalnych grobów zwierzęcych z wyraźnie zaakcentowaną rolą konia – zarówno poprzez skład szczątków kostnych w pochówkach, jak i charakterystyczne elementy wyposażenia grobów ludzkich i zwierzęcych – kieruje uwagę w stronę ludów stepowych. Jak już wspominano, niemal wszystkie „ozdoby guzikowate" mają odpowiedniki w zabytkach uznawanych za części

[24] Obydwa egzemplarze, terytorialnie odosobnione, wyraźnie różnią się od innych znalezisk tego rodzaju z Polski wschodniej (Ł. Niemiec 2009; E. M. Kłosińska 2008, ryc. 8; J. Rogatko 1990, s. 192, ryc. 11), a szczegółami wykonania również od większości pozostałych, podobnych okazów z innych terenów (por. Ł. Niemiec 2007, s. 50 nn.; M. Kruszyński 1986, s. 126 nn.). Niewielkim rozmiarom wędzidła z Warszawy-Henrykowa, złożonego w grobie ze szczątkami ludzkimi z domieszką kości dorosłego, małego konia (T. Węgrzynowicz 1982, s. 111), dokładnie odpowiada całkowita długość nieco jedynie masywniejszego okazu, pozostałego prawdopodobnie po najeździe scytyjskim na osadę obronną kultury łużyckiej w Kamieńcu (ob. Czarnowie), pow. toruński (B. Zielonka 1955, s. 162, tabl. XXIV:34). Podobny egzemplarz, o rozmiarach wędzidła z Teklina, pochodzi z położonej na Kujawach miejscowości Tupadły, pow. inowrocławski (M. Kruszyński 1986, s. 127, tabl. XLI). Wskazywane na obszarze grupy zachodniopodolskiej kultury scytyjskiej analogie do wędzidła z Kamieńca (Z. Bukowski 1977, s. 195, 196) odnoszą się również do naśladujących wyroby brązowe okazów mazowieckich o sklepanych trzonach, reprezentujących starszy wariant popularnych we wschodniej Europie od co najmniej VI w. p.n.e. wędzideł wykonywanych z żelaznych prętów z zagiętymi pętlowato końcami (A. I. Melûkova 1989, 20, tabl. 5:14; por. T. Węgrzynowicz 2001, s. 20, 85, 89, ryc. 10j).

uprzęży pochodzenia „scytyjskiego" z późnohalsztackich zespołów kultury łużyckiej. Niektóre z nich znajdują analogie w datowanych na VI–IV w. p.n.e. scytyjskich elementach ogłowia końskiego z Niziny Naddnieprzańskiej (V. A. Il'inskaâ 1968, s. 103 nn., ryc. 28–31). Na bezpośrednie powiązania ze strefą wschodnią zdaje się też wskazywać lokalizacja części omawianych wyżej znalezisk na szlaku przesuwania się zespołów „pomorsko-kloszowych" (a w zasadzie kloszowych) na teren Białorusi i Ukrainy (S. Czopek 1992b, ryc. 2; T. Węgrzynowicz 2001, s. 96, 97, mapa 6). Możliwość funkcjonowania „równoleżnikowej" drogi kontaktów, wiodącej aż na Kujawy, potwierdza rozmieszczenie znalezisk naczyń pokrytych nieregularnymi pasmami żłobków, w stylu silnie nawiązującym do tradycji zdobniczych kultur ceramiki sztrychowanej i miłogradzkiej (T. Węgrzynowicz 2001, s. 80, 96; por. M. J. Hoffmann 2000, s. 223). Interesującym przykładem możliwości istnienia takich związków jest popielnica z grobu 55 z Warszawy-Zerznia (M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995, ryc. 42h), niemal identyczna z naczyniem z osady w Garani z północno-zachodniej Białorusi (A. A. Egorejčenko 2006, tabl. 3:2.5). Prawdopodobnie kontaktom ze „wschodem" zarówno ceramika kloszowa, jak też tarnobrzeska w późnej fazie, zawdzięczają upodobanie do karbowanych listew wydzielających różne strefy naczyń oraz zdobiących ich brzuśce i krawędzie[25].

Z powyższej analizy wynika, że cmentarzysko przy ul. Górników zaczęło funkcjonować w okresie Ha D, w przybliżeniu równocześnie z początkiem fazy kloszowej nekropoli Warszawa-Grochów „Brylowszczyzna". Na obu cmentarzyskach widoczne są niektóre przejawy postępującej w tym czasie zmiany kulturowej, dotykającej społeczeństw lokalnej grupy kultury łużyckiej, pozostającej w schyłkowym okresie pod istotnym wpływem sąsiadów z południa (T. Węgrzynowicz, G. Dmochowska 1989, s. 206, 210, ryc. 7). Proces wykształcenia się zespołu cech definiujących kulturę grobów kloszowych nad środkową Wisłą i na wschód od niej także toczył się z udziałem elementów kulturowych napływających z terenów wschodnich i południowo-wschodnich, prawdopodobnie w jakiejś części przekazywanych za pośrednictwem tarnobrzeskiej grupy kultury łużyckiej, ale zapewne też przenoszonych dzięki bezpośrednim kontaktom z ludnością „strefy wschodniej". Odchodzenie od tradycji łużyckich nie przerywa zatem więzi łączących te tereny ze wschodem (J. Chochorowski 1978, s. 370; Ł. Okulicz 1979, s. 19; por. S. Czopek 2007, s. 220). Są one jedynie realizowane w mało spektakularnej formie, na poziomie drobnego handlu i bezpośredniej wymiany przedmiotów codziennego użytku – co znajduje odzwierciedlenie w inwentarzach grobowych i zmianie stylu ceramicznego, ale też poprzez przepływ ludzi niosących treści ideologiczne, być może wpływające na nowy kształt obrządku pogrzebowego[26].

Na cmentarzysku Warszawa-Grochów „ul. Górników" brak jest jednoznacznych przesłanek wyznaczających górną granicę trwania nekropoli. Z przeprowadzonych analiz wynika, że cmentarzyska grochowskie na „Brylowszczyźnie" i przy ul. Górników funkcjonowały w zbliżonym przedziale czasowym. Uznanie za słuszne przypuszczenia o tożsamości „Brylowszczyzny" oraz cmentarzyska badanego pod koniec XIX wieku przez J. Zawiszę (M. Gądzikiewicz-Woźniak 1961, s. 47, przyp. 2), na którym odkryto wielopopielnicowy grób w obudowie kamiennej (J. Zawisza 1871) powoduje, że może za końcowy etap istnienia obydwu nekropoli należałoby przyjąć pojawienie się na nich u schyłku okresu halsztackiego grobów o cechach „pomorskich". Cmentarzysko Warszawa-Grochów „ul. Górników" mogło być kontynuowane (lub użytkowane równolegle) przez grupę ludności chowającą zmarłych na pobliskim terenie, położonym u zbiegu ulic Zamienieckiej i Zagójskiej, na którym w latach 20. XX wieku odkopano kilkanaście grobów „klasycznego" cmentarzyska kultury grobów kloszowych (Z. Podkowińska 1930).

Mgr Mirosława Andrzejowska
Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie
ul. Długa 52
PL 00-241 Warszawa
braz@pma.pl

[25] W tym kontekście interesujące wydaje się stylistyczne podobieństwo niektórych garnków z cmentarzyska przy ul. Górników (Ryc. 9g, 80f, 84a.h) i z grobów kloszowych nekropoli na „Brylowszczyźnie" (M. Gądzikiewicz-Woźniak 1961, tabl. VIII:1, XXVI:10) do naczyń bez rzędów otworków pod krawędzią, pochodzących z wczesnożelaznych osad znad środkowego Donu (P. D. Liberov 1965, tabl. 8:3, 11).

[26] Na kilku stanowiskach Lubelszczyzny (Bliskowice, pow. kraśnicki, Krupy, pow. lubartowski, Lublin-Jakubowice Murowane) zarejestrowano obiekty reprezentujące elementy obrządku pogrzebowego o wschodnich korzeniach, stosującego m.in. palenie zmarłych *in situ* w grobach o konstrukcji skrzyniowej, ciałopalne pochówki jamowe w pojemnikach organicznych oraz odwracanie do góry dnem naczyń obrzędowych i wyposażanie zmarłych w elementy spalonej tuszy zwierzęcej (S. Czopek 2007, s. 219, 220; E. M. Kłosińska 2007, s. 235–239, ryc. 1; 2009, s. 143–144 – tam dalsza literatura), być może stanowiącego inspirację dla kloszowej formy grobu i pochówków zwierzęcych kultury grobów kloszowych. Reminiscencji zwyczajów pogrzebowych zanotowanych na cmentarzyskach zachodniej Lubelszczyzny można doszukiwać się w grobach kloszowych 7 i 20 z cmentarzyska w Warszawie-Zerzniu, których jamy, z wykładką ceramiczną na dnie, najpewniej wykorzystano do spalenia zwierząt towarzyszących pochówkom ludzkim (M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995, s. 99–100). Podobne do lubelskich pochówki składane w rozległych jamach oraz w grobach z konstrukcjami kamiennymi odkryto na Kujawach (Brześć Kujawski i Gustorzyn, pow. włocławski) w strefie osadnictwa ludności o ewidentnie „wschodnim" pochodzeniu; jednemu z nich (Brześć Kujawski, stan. 5) towarzyszył grób kloszowy wyposażony w liczne przystawki (R. Grygiel 1995, s. 351, 352, ryc. 41; por. S. Czopek 2011, s. 458, oraz uwagi T. Węgrzynowicz 2001, s. 80, przyp. 10).

BIBLIOGRAFIA

Andrzejowska, M.

1984 *Kolczyki ludności kultury pomorskiej*, WA XLVI/2 (1981), s. 185–233.

1988 *Cmentarzysko kultury grobów kloszowych w Sulbinach, woj. siedleckie*, WA XLIX/1 (1984), s. 109–137.

1995 *Ponowne spojrzenie na kwestię periodyzacji cmentarzysk kloszowych z Mazowsza i Podlasia*, [w:] *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno? Materiały z konferencji w dniach 24–26 listopada 1993* (red. T. Węgrzynowicz i in.), Warszawa, s. 127–139.

1997 *Cmentarzysko kultury grobów kloszowych w Warszawie-Marcelinie*, WA LIII/2 (1993–1994), s. 69–84.

2001 *Osada kultury grobów kloszowych na stan. 10 w Warszawie-Zerzniu*, WA LV (1999–2001), s. 179–195.

2005 *Nekropola w Dziecinowie, pow. otwocki na tle problematyki cmentarzysk pomorsko-kloszowych na Mazowszu*, [w:] *Aktualne problemy kultury pomorskiej* (red. M. Fudziński, H. Paner), Gdańsk, s. 125–143.

2008 *Stanowisko ze schyłku epoki brązu i z wczesnej epoki żelaza w Dziecinowie, pow. otwocki*, WA LX, s. 225–320.

Andrzejowska, M., Węgrzynowicz, T.

1995 *Osadnictwo z epoki brązu i cmentarzysko kultury grobów kloszowych w Warszawie-Zerzniu*, WA LIII/1 (1993–1994), s. 57–111.

Antoniewiczowa, J.

1929 *Groby ciałopalne w obstawie kamiennej w Nowodworach koło Warszawy*, „Światowit" XIII, s. 95–148.

1938 *Znaleziska z Sinołęki w powiecie węgrowskim*, „Światowit" XVII, s. 313–332.

Balcer, B.

1964 *Cmentarzysko halsztacko-lateńskie w Warszawie-Zbytkach w świetle badań w latach 1958–1960*, MS X, s. 105–119.

Blajer, W.

2001 *Skarby przedmiotów metalowych z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na ziemiach polskich*, Kraków.

Bukowski, Z.

1960 *Kilka uwag na temat funkcji niektórych ozdób guzikowatych kultury łużyckiej*, APolski V/2, s. 197–244.

1977 *The Scythian Influence in the Area of Lusatian Culture*, Wrocław.

Chochorowski, J.

1978 *Ze studiów nad okresem halsztackim na ziemiach polskich*, APolski XXIII, s. 355–374.

Chomentowska, B.

1966 *Cmentarzysko kultury grobów kloszowych w Białołęce Dworskiej, teren Wielkiej Warszawy*, „Światowit" XXVII, s. 155–169.

1970 *Cmentarzyska kultury pomorskiej na Mazowszu*, „Światowit" XXXI, s. 189–270.

Cnotliwy, E.

1973 *Rzemiosło rogownicze na Pomorzu wczesnośredniowiecznym*, Wrocław.

Czopek, S.

1992a *Zabytki żelazne w materiałach grupy tarnobrzeskiej*, [w:] *Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami*, Rzeszów, s. 111–126.

1992b *Południowo-wschodnia strefa kultury pomorskiej*, Rzeszów.

1996 *Kolczyki typu Kłyżów*, [w:] *Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie środkowej. Księga jubileuszowa poświęcona Markowi Gedlowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy w Uniwersytecie Jagiellońskim* (red. J. Chochorowski), Kraków, s. 163–173.

2004 *Cmentarzysko ciałopalne z wczesnej epoki żelaza w Knapach*, Rzeszów.

2007 *Związki dorzecza Wisły z terenami lasostepu ukraińskiego w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza*, [w:] *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego, Łańcut (26–28 X 2005)* (red. L. Bakalarska), Warszawa, s. 213–225.

2011 *Rola szlaku Dniestr – San w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza*, [w:] *Miedzy Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV–I tys. przed Chr.* (red. M. Ignaczak, A. Kośko, M. Szmyt), Poznań, s. 453–463.

Dąbrowska, T.

1977 *Próba ustalenia chronologii względnej cmentarzysk kloszowych z obszaru Mazowsza*, WA XLII/2, s. 117–134.

Dehn, R., Egg, M., Lehnert, R.

2005 *Das hallstattzeitliche Fürstengrab im Hügel 3 von Kappel am Rhein in Baden*, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Monographien 92, Mainz.

Drzewicz, A.

2004 *Wyroby z kości i poroża z osiedla obronnego ludności kultury łużyckiej w Biskupinie*, Warszawa.

Dzięgielewski, K.

2007 *Grzebienie i zawieszki grzebieniowate z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza i ich związek ze strojem*, [w:] *Studia nad epoką brązu i wczesną epoką żelaza w Europie. Księga poświęcona profesorowi Markowi Gedlowi na pięćdziesięciolecie pracy w Uniwersytecie Jagiellońskim* (red. J. Chochorowski), Kraków, s. 151–217.

Dzięgielewski, K., Godlewski, P.

2009 *Wschodnie oddziaływania kulturowe na terytorium zachodniej Małopolski we wczesnej epoce żelaza – źródła i interpretacje*, [w:] *Tarnobrzeska kultura łużycka – źródła i interpretacje* (red. S. Czopek, K. Trybała-Zawiślak), Rzeszów, s. 191–223.

Egorejčenko, A. A. (Егорейченко, А. А.)
2006 *Kul'tury štryhovannoj keramiki*, Minsk [*Культуры штрыхованной керамики*, Минск].

Galasińska-Hrebendowa, W.
1989 *Materiały z cmentarzyska kultury łużyckiej z Będzina-Łagiszy*, Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, Archeologia 12, Bytom.

Gawlik, A.
2009 *Elementy miłogradzkie w środowisku kultury łużyckiej Polski południowo-wschodniej*, [w:] *Tarnobrzeska kultura łużycka – źródła i interpretacje* (red. S. Czopek, K. Trybała-Zawiślak), Rzeszów, s. 177–189.

Gądzikiewicz, M.
1954 *Wybrane zagadnienia z badań nad kulturą grobów kloszowych*, WA XX/2, s. 134–177.

Gądzikiewicz-Woźniak, M.
1961 *Cmentarzysko łużycko-kloszowe Warszawa-Grochów, stanowisko „Brylowszczyzna"*, MS VII, s. 47–110.

Gedl, M.
1982 *Periodyzacja i chronologia kultury łużyckiej w zachodniej Małopolsce*, [w:] *Południowa strefa kultury łużyckiej i powiązania tej kultury z południem* (red. M. Gedl), Kraków-Przemyśl, s. 11–33.
1988 *Die Toilettegeräte in Polen*, Prähistorische Bronzefunde XV/1, München.
1993 *Zapinki krzyżowe w kulturze pomorskiej*, [w:] *Miscellanea archaeologica Thaddaeo Malinowski dedicata* (red. F. Rożnowski), Słupsk-Poznań, s. 153–165.
2004 *Die Fibeln in Polen*, Prähistorische Bronzefunde XIV/10, Stuttgart.

Głosik, J.
1975 *Katalog materiałów wykopaliskowych Pogotowia Archeologicznego za lata 1963–1970*, MSiW III, s. 423–470.
1983 *Katalog Pogotowia Archeologicznego za lata 1973–1976*, MSiW V, s. 229–263.
1989 *Nowe dane do poznania kultury grobów kloszowych*, Spr Arch. XL (1988), s. 231–244.

Grygiel, R.
1995 *Sytuacja kulturowa w późnym okresie halsztackim i wczesnym lateńskim w rejonie Brześcia Kujawskiego*, [w:] *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno? Materiały z konferencji w dniach 24–26 listopada 1993* (red. T. Węgrzynowicz i in.), Warszawa, s. 319–360.

Gurba, J.
1956 *Cmentarzysko kultury łużyckiej z okresu halsztackiego z miejscowości Wola Kisielska, pow. Łuków*, WA XXIII/1, s. 113.

Hoffmann, M. J.
2000 *Kultura i osadnictwo południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.*, Olsztyn.

Hufnagel, F.
1941 *Die früheisenzeitlichen Gräberfeld von Gross Strehlitz-Adamowitz und Tschammer-Ellguth im Kreise Gross Strehlitz*, „Altschlesien" 10, s. 54–105.

Il'inskaâ, V. A. (Ильинская, В. А.)
1968 *Skify dneprovskogo lesostepnogo Levoberež'â (kurgany Posul'â)*, Kiev [*Скифы днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулья)*, Киев].

Il'inskaâ, V. A., Terenožkin, A. I.
(Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И.)
1983 *Skifiâ VII–IV vv. do n.è.*, Kiev [*Скифия VII–IV вв. до н.э.*, Киев].

Jadczykowa, I.
1995 *Lateńska faza kultury pomorskiej w Polsce środkowej*, [w:] *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno? Materiały z konferencji w dniach 24–26 listopada 1993* (red. T. Węgrzynowicz i in.), Warszawa, s. 141–157.

Jażdżewski, K.
1948 *Kujawskie przyczynki do zagadnienia tubylczości Słowian na ziemiach polskich*, WA XVI (1939), s. 106–152.

Juściński, M.
2003 *Grób kultury pomorskiej w miejscowości Kolonia Kulik, gmina Siedliszcze, powiat Chełm, woj. lubelskie*, Archeologia Polski Środkowowschodniej VI (2001), Lublin, s. 84–87.

Kaczyński, B.
2011 *Zespół nekropoli kultury grobów kloszowych z powiatu grodziskiego, Grodzisk Mazowiecki, stan. X, XII, XVIII oraz Kozery, stan. VII*, m-pis pracy magisterskiej w Instytucie Archeologii UW, Warszawa.

Kaszewska, E.
1984 *Zadowice, tysiącletnie cmentarzysko na bursztynowym szlaku*, Łódź.

Kaszewski, Z.
1975 *Kultura łużycka w Polsce środkowej*, PMMAE 22, s. 123–166.

Kącki, J.
1986 *Cmentarzysko kultury grobów kloszowych w Gołębiu, stan. 6, gm. Puławy, woj. lubelskie*, [w:] *Najważniejsze odkrycia archeologiczne w Polsce środkowowschodniej w 1986 roku*, Lublin, s. 16–19.
1987 *Cmentarzysko kultury grobów kloszowych w Gołębiu,*

stan. 6, gm. Puławy, woj. lubelskie, [w:] *Najważniejsze odkrycia archeologiczne w Polsce środkowowschodniej w 1987 roku*, Lublin, s. 23–25.

Kietlińska, A.
1952 *Cmentarzysko grobów kloszowych we wsi Pawłowice, pow. Garwolin*, SprPMA IV/3–4 (1951), s. 111–120.

Kietlińska, A., Mikłaszewska, R.
1963 *Cmentarzysko grobów kloszowych we wsi Transbór, pow. Mińsk Mazowiecki*, MS IX, s. 255–330.

Kłosińska, E. M.
2007 *Lubelszczyzna i Ukraina w młodszych odcinkach epoki brązu i we wczesnej epoce żelaza – pytania o losy wspólne i niewspólne*, [w:] *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego Łańcut (26–28 X 2005)* (red. L. Bakalarska), Warszawa, s. 226–249.
2008 *Stosunki kulturowe i osadnicze na Polesiu Wołyńskim w młodszych odcinkach epoki brązu i we wczesnej epoce żelaza w świetle obecnego stanu badań*, [w:] *Opera ex Aere. Studia z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza dedykowane profesorowi Janowi Dąbrowskiemu przez przyjaciół, uczniów i kolegów z okazji siedemdziesięciolecia urodzin* (red. M. Mogielnicka-Urban), Warszawa, s. 193–209.
2009 *Sąsiedzi przez Roztocze. Kilka uwag na temat lubelskiego i tarnobrzeskiego wariantu kultury łużyckiej*, [w:] *Tarnobrzeska kultura łużycka – źródła i interpretacje* (red. S. Czopek, K. Trybała-Zawiślak), Rzeszów, s. 153–155.

Kola, A.
1969 *Osada z okresu lateńskiego w Wielkiej Nieszawce koło Torunia*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Nauki Humanistyczno-Społeczne, Archeologia 2 (33), Toruń, s. 13–28.

Kruszyński, M.
1986 *Uprząż i części rzędu końskiego na obszarze Polski od eneolitu do wczesnego okresu lateńskiego*, m-pis pracy magisterskiej w Instytucie Archeologii UJ, Kraków.

Kryński, I.
2006 *Cmentarzysko z wczesnej epoki żelaza w Drohiczynie – st. IX, woj. podlaskie*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne" 2, s. 5–65.

Kwapiński, A.
2007 *Korpus kanop pomorskich. Część II – Polska środkowa i południowo-zachodnia*, Gdańsk.

Lašankoŭ, M. Ì. (Лашанкоў, М. І.)
1999 *Matèryâl'naâ kul'tura ì zanâtkì nasel'nìctva*, [w:] *Arhealogìâ Belarusì. Drugì tom: Žalezny vek ì rannâe sârèdnâvečča*, Mìnsk, s. 46–70. [*Матэрыяльная культура і заняткі насельніцтва*, (w:) *Археалогія Беларусі. Другі том: Жалезны век і ранняе сярэднявечча*, Мінск].

Liberov, P. D. (Либеров, П. Д.)
1965 *Pamâtniki skifskogo vremeni na Srednem Donu*, Arheologiâ SSSR, Moskva [*Памятники скифского времени на Среднем Дону*, Археология СССР, Москва].

Łuka, L. J.
1948 *Grób ciałopalny z okresu halsztackiego w Wymysłowie, w pow. gostyńskim*, ZOW XVII/1/2, s. 17–18.
1966 *Kultura wschodniopomorska na Pomorzu Gdańskim*, Wrocław.

Malinowski, T.
1996 *Naczynia gliniane kultury pomorskiej zdobione brązowymi ćwieczkami*, [w:] *Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie środkowej. Księga jubileuszowa poświęcona Markowi Gedlowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy w Uniwersytecie Jagiellońskim* (red. J. Chochorowski), Kraków, s. 371–384.

Matoga, A.
1989 *Z badań nad młodszą fazą grupy tarnobrzeskiej kultury łużyckiej na kielecczyźnie*, [w:] *Grupa tarnobrzeska kultury łużyckiej. Materiały z konferencji 12–14 listopada 1986 r. w Rzeszowie* (red. A. Barłowska, E. Szałapata), Rzeszów, s. 263–284.

Mazurek, W.
1992 *Niepublikowane materiały związane z kultura pomorską z województwa chełmskiego*, [w:] *Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami. Materiały z konferencji – Rzeszów, 17–20.09.1991* (red. S. Czopek), Rzeszów, s. 241–263.

Melûkova, A. I. (Мелюкова, А. И.)
1989 *Kul'tury predskifskogo perioda v lesostepnoj zone*, [w:] A. I. Melûkova (red.), *Stepi Evropejskoj časti SSSR v skifo-sarmatskoe vremâ*, Arheologiâ SSSR 10, Moskva, s. 16–28 [*Культуры предскифского периода в лесостепной зоне*, (w:) А. И. Мелюкова (ред.), *Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время*, Археология СССР 10, Москва].

Micke, I.
1987 *Gulin Młyn stanowisko 1 i 2 gm. Zakrzew*, [w:] *Materiały Konserwatorskie. Badania archeologiczne w woj. radomskim – 1986*, Radom, s. 7–9.

Mikłaszewska, R.
1957 *Ślady osadnictwa pierwotnego i wczesnofeudalnego w miejscowości Cierniówka*, pow. Grójec, WA XXIV/4, s. 383–387.
1960 *Grób kloszowy we wsi Ruchenka pow. Węgrów*, WA XXVI/3–4 (1959–1960), s. 365–366.

1963 *Grób kloszowy odkryty w Starogrodzie, pow. Mińsk Mazowiecki*, WA XXIX/3, s. 319.
1965 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Warszawie-Miedzeszynie*, WA XXX/3/4 (1964), s. 354–370.

Miśkiewicz, J.
1968 *Kultura łużycka w międzyrzeczu Pilicy i środkowej Wisły*, MS XI, s. 129–208.

Miśkiewicz, J., Węgrzynowicz, T.
1974 *Cmentarzyska kultury łużyckiej z Kosina, pow. Kraśnik (stanowiska I, II, III)*, WA XXXIX/2, s. 131–204.

Młodkowska-Przepiórowska, I.
2007 *Odkrycie diademu ze skóry na stanowisku nr 17 w Pawełkach, gm. Kochanowice, woj. śląskie*, [w:] *Studia nad epoką brązu i wczesną epoką żelaza w Europie. Księga poświęcona profesorowi Markowi Gedlowi na pięćdziesięciolecie pracy w Uniwersytecie Jagiellońskim* (red. J. Chochorowski), Kraków, s. 455–463.

Młynarczyk, H.
1977 *Badania wielokulturowego stanowiska Warszawa-Grochów, ul. Górników w latach 1973–75*, SprArch. XXIX, s. 124–131.

Mogielnicka-Urban, M.
2009 *Elementy tarnobrzeskie na cmentarzysku kultury łużyckiej w Maciejowicach, pow. garwoliński*, [w:] *Tarnobrzeska kultura łużycka – źródła i interpretacje* (red. S. Czopek, K. Trybała-Zawiślak), Rzeszów, s. 157–176.

Moskwa, K.
1971 *Późnołużyckie cmentarzysko w Trzęsówce, pow. Kolbuszowa*, MSROA 1967, s. 9–98.

Muzolf, B., Lorkiewicz, W.
2005 *Cmentarzyska w Konstantynowie Ignacewie st. 18 oraz Grabku st. 11, woj. łódzkie na tle cmentarzysk pomorsko-kloszowych z terenów Polski środkowej*, [w:] *Aktualne problemy kultury pomorskiej* (red. M. Fudziński, H. Paner), Gdańsk, s. 183–212.

Mycielska, R., Woźniak, Z.
1988 *Cmentarzysko wielokulturowe w Błoniu, część I*, Mat Arch. XXIV, s. 5–326.

Niemiec, Ł.
2006 *Brązowe i żelazne szpile z główką sklepaną i zwiniętą w uszko w tarnobrzeskiej kulturze łużyckiej*, MSROA XXVII, s. 119–176.
2007 *Żelazne kiełzno z cmentarzyska w Wierzawicach, pow. Leżajsk, stan. 18 na tle podobnych metalowych zabytków z terenu Polski z wczesnej epoki żelaza*, MSROA XXVIII, s. 45–58.
2009 *Niektóre elementy rzędu końskiego w materiałach tarnobrzeskiej kultury łużyckiej*, [w:] *Tarnobrzeska kultura łużycka – źródła i interpretacje* (red. S. Czopek, K. Trybała-Zawiślak), Rzeszów, s. 407–412.

Nosek, S.
1957 *Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio F, 6, Lublin, s. 3–502.

Okoniewska, A.
2005 *Zabytki metalowe w grobach kultury pomorskiej na terenie Małopolski*, [w:] *Aktualne problemy kultury pomorskiej* (red. M. Fudziński, H. Paner), Gdańsk, s. 361–368.

Okulicz, Ł.
1979 *Kultura pomorska a kultura kurhanów zachodniobałtyjskich*, [w:] *Problemy kultury pomorskiej* (red. T. Malinowski), Koszalin, s. 7–31.

Orlińska, G.
2007 *Materiały osadnicze z Transboru, gm. Latowicz, woj. mazowieckie*, WA LIX, s. 115–164.

Ossowski, G.
1879 *Prusy Królewskie*, Zabytki przedhistoryczne Ziem Polskich, seria I, Kraków.

Piaskowski, J.
1960 *Metaloznawcze badania wyrobów żelaznych z okresu halsztackiego i lateńskiego znalezionych na Pomorzu i Mazowszu*, WA XXVI/3–4 (1959–1960), s. 273–280.

Pieczyński, Z.
1964 *Cmentarzysko z środkowego okresu lateńskiego w Rzężawach w pow. tureckim*, Parch. XVI (1963), s. 149–153.

Podkowińska, Z.
1930 *Groby podkoszowe w Grochowie w pow. warszawskim*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. dr Włodzimierza Demetrykiewicza* (red. J. Kostrzewski), Poznań, s. 240–264.

Przyborowski, J.
1874 *Wycieczki archeologiczne nad Świder*, WA II, s. 25–53.

Reyman, T.
1928 *Cmentarzysko późnobrązowe i halsztackie w Piasku, w pow. lublinieckim na G. Śląsku*, Parch. IV, s. 47–64.

Roszyk, W.
2006 *Groby z Troszyna*, „Archeologia Żywa" 4(34), s. 11–15.

Rogatko, J.
1990 *Zabytki z kolekcji Piotra Kani z Gródka nad Bugiem, woj. zamojskie*, Lubelskie Materiały Archeologiczne 3, Lublin, s. 183–200.

Różańska, H.
1973 *Przyczynek do problematyki zdobnictwa naczyń kultury pomorskiej*, WA XXXVIII/2, s. 235–238.

Salewicz, K.
1948 *Cmentarzysko łużyckie w Małusach Wielkich i zagadnienie związków kultury łużyckiej z tzw. „kulturą grobów kloszowych"*, WA XVI (1939), s. 53–75.

Sawicka, I.
1922 *Groby kloszowe we wsi Śniadków Górny (pow. garwoliński)*, WA VII, s. 98–106.

Szmit, Z.
1923 *Cmentarz lateńsko-rzymski „Kozarówka" w Drohiczynie nad Bugiem*, WA VIII/2, s. 152–175.

Szydłowska, E.
1963 *Diademy i zawieszki skroniowe grupy górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej*, APolski VIII, s. 44–68.
1972 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Przeczycach, pow. Zawiercie (omówienie materiałów)*, Bytom.

Tomaszewski, A. J.
1983 *Cmentarzysko kultury grobów kloszowych na stanowisku „Kosumce" w Radwankowie, woj. siedleckie*, WA XLV/2 (1980), s. 179–209.
1984 *Nie opublikowane zabytki z cmentarzyska kultury grobów kloszowych w Transborze, woj. Siedlce*, WA XLVI/2 (1981), s. 242–243.

Uściłko, P.
2002 *Cmentarzysko ciałopalne z wczesnej epoki żelaza w Łajskach, gm. Wieliszew, woj. mazowieckie*, m-pis pracy magisterskiej w Instytucie Archeologii UW, Warszawa.

Węgrzynowicz, T.
1956 *Z badań powierzchniowych północno-wschodniej granicy Puszczy Kampinoskiej*, WA XXIII/4, s. 353–355.
1962 *Ślady dawnego osadnictwa na Targówku w Warszawie*, WA XXVIII/2, s. 103–119.
1967 *Znaleziska przedmiotów halsztackich z Teklina, pow. Otwock*, WA XXXII/3–4, s. 505–511.
1968 *Materiały z cmentarzyska w Woli Kisielskiej, pow. Łuków*, WA XXXIII/3–4, s. 325–331.
1973 *Kultura łużycka na wschodnim Mazowszu i Podlasiu*, MSW II, s. 7–126.
1977 *Niektóre zagadnienia związane z występowaniem kości zwierzęcych na cmentarzyskach kloszowych*, WA XLI/3 (1976), s. 263–280.
1978a *Osadnictwo kultury trzcinieckiej i łużyckiej w Drohiczynie, woj. białostockie, na stanowisku Kozarówka II*, WA XLIII/1, s. 32–48.
1978b *Cmentarzysko kultury grobów kloszowych w Drohiczynie, woj. białostockie, na stanowisku Kozarówka II*, WA XLIII/1, s. 49–60.
1982 *Szczątki zwierzęce jako wyraz wierzeń w czasach ciałopalenia zwłok*, Warszawa.
1988 *Uwagi o kulturze grobów kloszowych na Mazowszu i Podlasiu w świetle próby typologicznej klasyfikacji ceramiki*, WA XLIX/1 (1984), s. 3–16.
2001 *Zabytki z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z Ukrainy i Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie*, Warszawa.
2006 *Cmentarzysko kultury grobów kloszowych w Wieliszewie, pow. legionowski*, WA LVIII, s. 215–264.

Węgrzynowicz, T., Dmochowska, G.
1989 *Uwagi o specyfice grupy tarnobrzeskiej we wczesnej epoce żelaza*, [w:] *Grupa tarnobrzeska kultury łużyckiej. Materiały z konferencji 12–14 listopada 1986 r. w Rzeszowie* (red. A. Barłowska, E. Szałapata), Rzeszów, s. 197–211.

Woźniak, Z.
2010 *Kontakty mieszkańców ziem polskich ze światem celtyckim u schyłku okresu halsztackiego i we wczesnym okresie lateńskim*, PArch. 58, s. 39–104.

Zawadzka, B.
1964 *Cmentarzysko grobów kloszowych w Warszawie-Henrykowie*, MS X, s. 229–321.

Zawisza, J.
1871 *Poszukiwania archeologiczne Jana Zawiszy. Przedhistoryczne cmentarzysko w Grochowie (Poszukiwania z lat 1870 i 1871)*, „Biblioteka Warszawska" IV, s. 43–54.

Zielonka, B.
1955 *Materiały z osiedla obronnego kultury łużyckiej w miejsc. Kamieniec, pow. Toruń*, WA XXII/2, s. 158–174.

Żórawska, A.
2000 *Cmentarzyska płaskie grupy zachodniomazurskiej kultury kurhanów zachodniobałtyjskich*, Barbaricum 6, Warszawa, s. 9–107.

WARSZAWA-GROCHÓW, SITE "UL. GÓRNIKÓW" – A GRAVE-FIELD FROM THE EARLY IRON AGE

SUMMARY

Known alternately as Witolin, site 2, and Warszawa-Grochów, Ostrobramska Street (cf. M. Gądzikiewicz 1954, p. 147), the site "ul. Górników" is situated in the Praga district of Warsaw on the southern slope of one of the dunes bordering the right-hand bank of the Vistula. At present this area is fully under urban development (Fig. 1, 2, 4) and the Górników Street itself, recorded on early maps of Warsaw, is no more.

The site was discovered by chance in 1946. A fragment – 20 m^2 – was excavated in 1947 by Maria Gądzikiewicz from the State Archaeological Museum in Warsaw (Fig. 3). More finds surfaced in 1965 and 1968. Archaeological excavation was resumed in 1973 and continued until 1975, run by Jan Michalski and Hanna Młynarczyk from the state monuments conservation atelier *Pracownia Konserwacji Zabytków*

who investigated a total 2343 m^2 (Fig. 5). Previous to this research the site had suffered much depredation resulting in a loss or partial destruction of many archaeological features. Next to graves associated with a grave-field of the Cloche Grave Culture – the largest group – exploration was made of features attributed to the Pomeranian Culture and the Lusatian Culture, and several features associated with an early medieval cemetery which included some finely preserved inhumation graves (H. Młynarczyk 1977, p. 123, 127). Archaeological material and documentation from this research passed to the State Archaeological Museum, recorded under inventory numbers III/1465, III/6049 and V/7227.

The present study gives a presentation and a discussion of Bronze and Early Iron Age finds deriving from 82 features – primary or secondary, the latter formed of redeposited remains of destroyed graves. Included in the present analysis are funerary ceramics from the chance finds made in 1956 and 1968. The features associated with the early medieval cemetery will be the subject of a separate study.

Eleven pits identified during the excavation were interpreted as archaeological features. Most of them were in the southern fragment of the investigated site (Fig. 5). Their shallow, basin-like fill, generally contained very small and uncharacteristic fragments of pottery, charcoal, as well as a number of flints. Features 77 and 95 yielded pottery fragments with small perforations under the rim (Fig. 75); feature 77 additionally held several flints: a fragment of a core (scraper?), some flakes (one retouched) and spalls. Three features (45, 54, 69) contained inserts of dark black earth rich in charcoal fragments, small fragments of pottery, in feature 54, such an insert also contained some burnt stones (Fig. 56, 69). These may be identified as the remains of fires/hearths and linked with a settlement of the Lusatian Culture from its final phase, earlier than the grave-field. The other pits may be interpreted as relics of funerary practices and some other forms of using the burial ground but there is no evidence to support this interpretation.

The graves spread over a fairly large area occurring on their own or in irregular clusters divided by distinct empty spaces, in a way which is characteristic for many grave-fields from the Early Bronze Age recorded in Mazowsze (cf. T. Węgrzynowicz 2006, p. 248).

Of 41 features classified in the category of cloche graves only 27 actually were found to contain a legible ceramic structure, complete with a well preserved cloche. The cloche graves, discovered mainly in the central strip and in the eastern fragment of the investigated area, occurred with a varying intensity without forming distinct concentrations. At the same time, there was a number of "paired" features found close to each other, at least one of them a cloche grave. A more outstanding tandem (features 2.1 and 2.2) had the form of two communicating pits containing three actually child burials (Fig. 17).

In cloche graves the inventories predominantly consisted of a "classic" set of ceramics – a cinerary urn with the bowl placed over its opening and the cloche. In feature 16 the urn rested under two cloche vessels placed one over the other (Fig. 20). In a few poorly preserved features no urns or their bowl lids were identified. In features 14, 16, 28 and 96 the urn rested on a ceramic stand (inserted into the bottom of another, incomplete pottery vessel) or on a "pavement" of pottery sherds. In addition, the bottom of the pit of grave 16 had a lining of daub and small stones. There is no evidence that the urns and the cloches were set about with rocks or sherds.

The cloches are a mixed group of egg-shaped jars with a high-set shoulder and a roughened surface. A smaller group are large, broad-bodied necked vessels, the neck having a smoothed surface. Among the urns the dominant form ware profiled, necked vessels with a body either smoothed or roughened. And there is evidence that a handled cup was used for an urn at least once (feature 3/47).

More than 40% cloche graves contained non-ceramic grave goods, mostly, very small, usually very poorly preserved bronzes. The largest assemblage is from a destroyed feature 55 and consists of fragments of iron ornaments and remains of earrings (bronze rings) retaining small fragments of chains and glass beads (Fig. 67). Feature 28 yielded an antler haft and a sheet iron clasp with a rivet (Fig. 32b.c).

Ten features were interpreted as the remains of single urn graves without stone constructions. Like the cloche graves, the urn graves although they tended to occur in the eastern zone of the investigated area formed no apparent clusters. On three occasions burials had been deposited in a handled cup (children), on five occasions (two children, three adults) in a small egg-shaped jar. Some graves had been provided with a fragment of a pottery vessel, a flat cake of clay (feature 2.2) or a flat stone (33) placed under the urn or used as a lid. In two graves (features 17, 30) next to the urn there were accessory vessels – small handled cups. In feature 17 inside the urn was a bronze dress pin, its head hammered flat folded into a loop (Fig. 29h). The pit of feature 30 yielded two small iron rivets (Fig. 37c) and three small fragments of iron sheet.

A unique burial rested inside a stone cist (feature 5) deposited in a pyriform urn with a hat-like lid and accompanied by an accessory vessel (Fig. 23w–y, 24). Mixed with the remains of the cremation was a small fragment of a bronze object.

Close to the cist grave there were the remains of some fully destroyed graves, at least two, containing multiple vessels, without evidence of a stone setting or cist (features 4, 11). They were recorded as clusters of pottery on the margin of a large refuse pit (Fig. 20). The total number of the destroyed urns may be reconstructed from the fragments of at least 14 hat-like lids or bowl-lids. Presumably in these graves the function of urn was served by vase-like vessels of various sizes and some of the handled cups/jugs, used also as accessory vessels (Fig. 21, 23a–u). Fragments of similar pottery (including a fragment of a hat-like lid) surfaced also in the fill of feature 12 found nearby, fully destroyed. The bottom of the backfilled pit of this grave had a lining of a few small stones. Features 4, 5, 11 and 12 were interpreted as relics of the Pomeranian Culture graves.

The bone remains recovered from the cloche graves and urn graves of assorted types were found to belong to 56 individuals, more than a half of them adults (33). This differs from the situation observed in other grave-fields from the Early Iron Age where child burials prevail. Similarly as at Warszawa-Henryków, Warszawa-Zerzeń or Dziecinów, in the grave-field under analysis there was an observable tendency to give special treatment to the youngest burials (cf. B. Zawadzka 1964, incl. pp. 276, 278; M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995, p. 97; M. Andrzejowska 2008, p. 301). More outstanding in this respect were the urn graves which mostly, although not exclusively, were used for child burials, which, moreover, were deposited in handled cups and small egg-shaped jars.

Twelve pit graves were discovered in the central and eastern area of the site. A few of them were almost fully eroded. It appears from observation of the better preserved graves that the cremated bones, found inside them in the form of a caked mass, had been placed in the pit in a container (urn) made of organic material (Fig. 14, 27, 30–33, 40), no traces of which survive at present. One burial which definitely belongs in the category of unurned pit graves is documented by the remains of a small child that were identified around the cloche in the pit of feature 2.1. The other burials (eleven of them subjected to osteological analysis) contained only, or for the most part, burnt animal bones, almost invariably, of horses, on occasion, of cattle. Only feature 13 was found to contain the bone remains of a small child. Five pit graves yielded small bronze and iron objects, including small buttons, rivets, an iron loop ("eye") and an awl (Fig. 18k, 25c.d, 29n.o, 33a, 43h). They make up around 24% of the total number of features in the grave-field containing non-ceramic grave goods.

Animal graves occurred on their own (10/47, 32, 41, 43) or in pairs (all the others), in the neighbourhood of the cloche graves and

of a non-typical urn grave (feature 34) holding the human cremation and some cremated bones of horse or cattle.

A small quantity of animal remains was recorded in a total of 14 human graves of diverse types, except for features 2.1, 79, all of them adult burials. Mostly the bones were those of a large mammal, and on one occasion of sheep/goat (feature 1/47) and roe deer (feature 5).

Using the classification of T. Węgrzynowicz (1984) analysis was made of a total of close to 115 vessels a half of which were included in the sub-group of jars (A_1). Over 40 vessels were bowls (B_1), the remainder – jugs and handled cups (A_2, B_2). Typological analysis confirmed differences in the form and manner of surface finish, noted in earlier studies, of vessels used to furnish graves recognized as relics of the Pomeranian Culture as compared to the pottery from features attributed to the Cloche Grave Culture (cf. T. Węgrzynowicz 1984, pp. 12–14, fig. 7).

The majority of vessels recovered from features 5, 4, 11 are forms classified as type A_1I, variant a or b. These are vase-like, gently profiled pots, smoothed all over, with a relatively low-set belly. The most distinctive specimen in this group has a high funnel neck and is engraved with a pectoral (Fig. 21a) – a vessel of similar shape (with the image of a face and a pectoral) surfaced in a cist grave at Sochaczew-Trojanów (H. Różańska 1973, p. 236, fig. 1), another outstanding specimen is a pyriform vessel with a very high neck and a body roughened between the shoulder and the base (Fig. 23w) which finds the closest analogy in a face urn from Rzadkowo, distr. Piła (A. Kwapiński 2007, item 2676). The vessels discovered in these features were provided with lids, some of them hat-shaped, typical for the Pomeranian Culture (Fig. 21o.t, 23l–u.x). One of the graves contained a fragment of a face urn – a ceramic ear with three perforations (Fig. 21n). The pottery discovered in the Pomeranian Culture features is relatively thin-walled, its surface almost invariably well smoothed, frequently glossy. Except for the urn from feature 4, decorated with a representation of a pectoral, ornamentation of other vessels, including their lids, is limited to rows of minute punctures or diagonal grooves, common in the Cloche Grave Culture ceramics. Attributes of the ceramic furnishings in graves 4 and 11 correspond to the description of inventories of similar features of mixed character recorded in a number of other grave-fields in Mazowsze (M. Andrzejowska 2005, p. 130, 135).

Among the ceramic finds from graves associated with the Cloche grave-field the most frequent types are IV and V, variant c. These are vessels with a high-set body, roughened all over, no neck, and also, forms with a roughened belly, which typically is separated from a smoothed neck by a plastic cordon. Vessels displaying similar attributes, often encountered in "classic" grave inventories in the role of cloches and burial urns, are recognized as a ceramic marker of "classic" Cloche Grave Culture assemblages.

A vessel type more in evidence than in most Cloche grave-fields are wares (mostly cloches) classified as type IIIc (Fig. 87) but close in their outlook to types Vc and VIc. This is because there is a relatively high frequency of egg-shaped jars with a roughened surface, the neck poorly marked, in some specimens indicated only by leaving a randomly levelled or smoothed band below the rim.

Type V is also represented by a number of vessels without a cordon in which the roughening ends below the base of the neck (Fig. 9a.h, 18e, 52c). Cordons separating the neck from the vessel body, smooth or corrugated by impressing or incision, at times, provided with small knobs or lugs, appear only on six urns and six cloches, types A_1I and A_1V. Individual, flat bosses were noted twice (Fig. 12d, 83b). Absolutely unique is the placement of a group of three knobs on the body of an uncharacteristically profiled bowl discovered in feature 2.2. Also uncharacteristic are short, corrugated cordons applied diagonally onto the wall of the cloche from feature 55 (Fig. 67c) which diverge from the arrangement typical for vessels used as cloches – of a festoon or tassels of a tied cord. The surface of several vessels, including a bowl (from features 37, 42, 44, 57 96), was covered by a dense network of intersecting grooves made with a comb (Fig. 52b, 55a, 65b, 84c).

Decorative designs seen on other vessels include opposed groups of diagonal grooves pendant from the base of the vessel neck and circumferential arrangements of oval or sub-circular stamped impressions. The urn from grave 55 and the handled cup from feature 30 feature a rare design of circular indentations with a marked centre impressed using a fine tube-like object (Fig. 37d, 67b).

A few jars and bowls have handles, in three cases with, at its base, applied cord "tendrils" (Fig. 43a.b, 48c.f, 62f). Finally, non-functional lugs, more likely to play the role of a decorative element, appear on several profiled cloches and urns (Fig. 52d, 80a), at the transition from the neck to the body, and in some bowls, below the rim (Fig. 7e.f, 25e, 62e, 67a, 80g).

Non-ceramic grave furnishings were recorded in 21 features, i.e., in approximately a third of all the features (not only burials) subjected to analysis. The largest group are bronzes but there is also a significant number of identifiable iron objects (ca. 15).

The best preserved bronze objects are the following: tweezers, discovered in feature 24 (Fig. 34a) next to the remains of a horse, and possibly a fragment of a similar object – "arms and a slide", from a cloche grave (?) recorded as feature 46 (Fig. 52k), and a straight dressing pin with the top hammered and folded into an eye – from feature 17 (Fig. 29o).

Features 3, 40 and 90 yielded fragments of small bronzes which may be described as "buttons" or "tags" (Fig. 18k, 48i, 80e), possibly, dress accessories (cf. Z. Bukowski 1960, p. 210; T. Węgrzynowicz 1978b, p. 58, fig. 10f; A. J. Tomaszewski 1981; I. Kryński 2006, pl. 8:10), alternately, as elements of horse harness or other accessories associated with keeping animals (Z. Bukowski 1960, p. 213 ff.).

From feature 55 come fragments of personal ornaments without analogy in the Cloche Grave Culture assemblages recorded in Mazowsze, namely, fragments of an iron neckring fashioned from a twisted square-sectioned wire, and a bracelet (of multiple coils?) from a strip of metal sheet. They were accompanied by small fragments of iron and bronze rings (earrings?) and melted glass (Fig. 67d–j).

Feature 37 yielded the shaft of an iron swan-neck pin. Its head did not survive (Fig. 43f) but we have reason to believe its shape had been similar to that of the bronze pin discovered in feature 17.

Animal grave (feature 19) held two objects made of iron: a length of square-sectioned rod folded into a loop (an "eye") and a short awl, partly square and partly round of section (Fig. 29n.o).

Fragments of an object made of elk antler with a design of concentric rings with a dot at centre discovered in feature 28 were interpreted as the remains of a haft-handle of some implement (Fig. 34c).

The seriously devastated condition of the grave-field and the partial or full destruction of many features make it difficult to establish the correlation between the position, structure and inventory of the graves. Nevertheless we can say that the construction of some of the graves belonging to the Cloche cemetery, particularly the nature of their inventories, displays a similarity to the model known from the Lusatian Culture grave-fields. Similarly arranged and furnished features recorded in Warszawa-Grochów, site "Brylowszczyzna", have been attributed to the Lusatian Culture and, in case of graves covered with a cloche, recognized as early burials of the Cloche Grave cemetery (M. Gądzikiewicz-Woźniak 1961, pp. 97, 102). Stylistic and ornamental features of some other vessels from Warszawa, "ul. Górników", recorded in the Lusatian Culture grave-fields in Warsaw, i.e., site "Brylowszczyzna", and at Miedzeszyn, recall the pottery known from sub-units of the Lusatian Culture – the Upper Silesian-Lesser Poland Group (*grupa górnośląsko-małopolska*) and the Tarnobrzeg Group. This would confirm our assumption that in its emergence the Cloche Grave Culture in Mazowsze drew on local Lusatian traditions but with

a significant contribution made by culture elements deriving from the south and the south-west. The onset of this process which, apparently, is legible also in the grave-field under discussion, presumably took place around the middle of period Ha D. This chronology finds support also in the dating of the majority of analogies to the non-ceramic finds from our grave-field.

Their distribution range suggests that some of these objects, particularly iron, were brought to central and eastern Mazowsze and Podlasie from the territory of the Tarnobrzeg Group or, possibly, from the European forest-steppe zone within the area of influence of Scythian cultures. Direct contacts with the region to the east are suggested by the appearance in the Cloche Grave Culture assemblages of pottery with a stroked surface and the spread of corrugated cordons applied to the vessel wall and rim. Also eloquent is the increase, observed in the Cloche grave-fields, of the importance of animals, particularly horses, evidenced by a special funerary rite and the presence in human and animal grave inventories of objects associated with the breeding and utilization of animals (T. Węgrzynowicz 1976, pp. 272–274; 1982, pp. 168–170).

Analysis shows that the grave-sites "Brylowszczyzna" and "ul. Górników" were in use during an approximately the same period, possibly until the appearance at the close of the Hallstatt Period of graves displaying "Pomeranian" features (J. Zawisza 1871; M. Gądzikiewicz 1961, p. 47, note 2). The grave-field Warszawa-Grochów "ul. Górników" could have been continued (or used in parallel) by the same community established nearby, at the convergence of Zamieniecka and Zagójska Streets (cf. Fig. 1), where during the 1920s a dozen-odd graves were excavated and associated with the Cloche Grave Culture cemetery (Z. Podkowińska 1930).

tłum. A. Kinecka

WYKAZ SKRÓTÓW TYTUŁÓW CZASOPISM I WYDAWNICTW WIELOTOMOWYCH

ABBREVIATIONS OF PERIODICALS' AND SERIAL PUBLICATIONS' TITLES

AAC	– „Acta Archaeologica Carpathica", Kraków
AAHung.	– „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae", Budapest
AFB	– „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsichen Bodendenkmalpflege", Berlin (Stuttgart)
Amtl. Ber.	– „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr ...", Danzig
APolski	– „Archeologia Polski", Warszawa
APS	– „Archeologia Polski Środkowowschodniej", Lublin (wcześniej: Lublin-Chełm-Zamość)
AR	– „Archeologické rozhledy", Praha
B.A.R. Int. Series	– British Archaeological Reports, International Series, Oxford
BerRGK	– „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission", Frankfurt a.M.-Berlin
BJahr.	– „Bonner Jahbücher", Köln/Bonn
BMJ	– „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern", Lübstorf (wcześniej: „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. Jahrbuch ...", Schwerin/Rostock/Berlin)
CRFB	– Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum
FAP	– „Fontes Archaeologici Posnanienses" (wcześniej: „Fontes Praehistorici"), Poznań
Inf.Arch.	– „Informator Archeologiczny. Badania rok ...", Warszawa
InvArch.	– „Inventaria Archaeologica, Pologne", Warszawa-Łódź
JmV	– „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte", Halle/Saale
JRGZM	– „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz", Mainz
KHKM	– „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", Warszawa
KSIA	– Kratkie soobŝeniâ Instituta arheologii Akademii nauk SSSR (Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР), Moskva
MIA	– Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR (Материалы и исследования по археологии СССР), Moskva
MatArch.	– „Materiały Archeologiczne", Kraków
MS	– „Materiały Starożytne", Warszawa
MSiW	– „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne", Warszawa
MSROA	– „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego", Rzeszów-Krosno-Sandomierz-Tarnów (-Przemyśl/Tarnobrzeg)
MZP	– „Materiały Zachodniopomorskie", Szczecin
PA	– „Památky archeologické" (wcześniej: „Památky archeologické a místopisné"), Praha
PArch.	– „Przegląd Archeologiczny", Poznań
PMMAE	– „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna", Łódź
PomAnt	– „Pomorania Antiqua", Gdańsk
Prahistoria ziem polskich	– *Prahistoria ziem polskich*, tom I: *Paleolit i mezolit* (red. W. Chmielewski, W. Hensel), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975; tom II: *Neolit* (red. W. Hensel, T. Wiślański), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom III: *Wczesna epoka brązu* (red. A. Gardawski, J. Kowalczyk), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978; tom IV: *Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego* (red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom V: *Późny okres lateński i okres rzymski* (red. J. Wielowiejski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981
Prussia	– „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia" (później: „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde"), Königsberg i.Pr.
PZ	– „Praehistorische Zeitschrift", Berlin-New York
RArch.	– „Recherches Archéologiques", Kraków
RB	– „Rocznik Białostocki", Białystok
RO	– „Rocznik Olsztyński", Olsztyn
SJahr.	– „Saalburg Jahrbuch", Berlin-New York
SlA	– „Slovenská archeológia", Bratislava
SovArch	– „Sovetskaâ Arheologia" (Советская археология), Moskva
SprArch.	– „Sprawozdania Archeologiczne", Kraków
SprPMA	– „Sprawozdania P.M.A.", Warszawa
WA	– „Wiadomości Archeologiczne", Warszawa
ZNUJ	– „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego", Kraków
ZOW	– „Z otchłani wieków", Warszawa

Państwowe Muzeum Archeologiczne. Warszawa 2012. Wydanie I. Nakład 500 egz.
Druk i oprawa: Drukarnia Janusz Bieszczad, ul. Moszczenicka 2, 03-660 Warszawa